

ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทตามแนวของ
พุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ

A COMPARATIVE STUDY OF THE EXPLANATIONS OF PATICCASAMUPPADA
GIVEN BY BUDDHAGHOSACARIYA AND BUDDHADASA BHIKKHU

พระมหาประทีป อภิวิฑฒโน (แฉกพันธ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๐

ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจสมุปปาทตามแนวของ
พุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ

พระมหาประทีป อภิวัตตโน (แฉกพันธุ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๐

**A COMPARATIVE STUDY OF THE EXPLANATIONS OF PATICCASAMUPPADA
GIVEN BY BUDDHAGHOSACARIYA AND BUDDHADASA BHIKKHU**

PHRAMAHA PRATEEP ABHIVADDHANO (TAWPANTHU)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of

The Requirement The Degree of

Master of Arts

(Buddhist Studies)

Graduate School

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยรับ
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา

.....
(พระศรีสิทธิมนี)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

.....กรรมการ

(พระสุธีวรญาณ)

.....กรรมการ

(พระศรีสิทธิมนี)

.....กรรมการ

(ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร)

.....กรรมการ

(ผศ. ดร.ร.ท. บรรจบ บรรณรุจิ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระสุธีวรญาณ

ประธานกรรมการ

พระศรีสิทธิมนี

กรรมการ

ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	:	ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทตามแนว ของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ
ผู้วิจัย	:	พระมหาประทีป อภิวิฑูฒโน (แถวพันธุ์)
ปริญญา	:	พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการคุมวิทยานิพนธ์		
	:	พระสุธีวรญาณ ป.ธ. ๘, พธ.บ., M.A., Ph.D
	:	พระศรีสิทธิมนี ป.ธ. ๘, พธ.บ., M.A., Ph.D
	:	ดร. สมิตพิพล เนตรนิมิตร ป.ธ. ๘, พธ.บ., พธ.ม., Ph.D
วันสำเร็จการศึกษา	:	๘ ตุลาคม ๒๕๕๐

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาการอธิบายปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎกและเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ

จากการศึกษาได้พบว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมสายกลาง ไม่เอียงสุดไปทางสัสตตทิฎฐิและอุจเฉททิฎฐิ มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น อริยสัจ ไตรลักษณ์ เป็นต้น พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายปฏิจจสมุปบาทว่าเกิดครบหนึ่งรอบได้ต้องใช้เวลา ๗ ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต การอธิบายเน้นการเกิดทางด้านร่างกายมากกว่าการเกิดทางด้านจิตใจ พุทธทาสภิกขุ ปฏิเสธการอธิบายปฏิจจสมุปบาททางด้านร่างกาย เช่น การเกิดคือการคลอออกมาจากท้องมารดา ได้อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า ปฏิจจสมุปบาทคือการเกิดสภาวะทางด้านจิตใจ เกิดครบรอบในเวลาอันเร็วในขณะที่มีชีวิตอยู่ ในแต่ละวันปฏิจจสมุปบาทสามารถเกิดครบรอบได้หลายรอบ จากการเปรียบเทียบการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ ท่านทั้งสองยังคงอ้างพุทธพจน์ในการอธิบายเป็นหลัก ส่วนข้อแตกต่างนั้นขึ้นอยู่กับแนวความคิด มุมมอง ความเข้าใจ การตีความ และจับประเด็นของแต่ละท่าน การอธิบายทั้งสองถึงจะมีข้อแตกต่างกันและมีจุดเด่นคนละแบบ แต่หลักใหญ่ไม่ขัดกันแต่กลับสนับสนุนการอธิบายซึ่งกันและกัน การอธิบายของพุทธโฆษาจารย์มีจุดเด่นคือส่งเสริมให้คนเล็งเห็นผลกรรมในชาติหน้า ส่วนการอธิบายของพุทธทาสภิกขุมีจุดเด่นคือส่งเสริมให้คนสนใจผลกรรมในชาติปัจจุบันมากกว่าที่จะสนใจในชาติหน้า ฉะนั้นคำอธิบายทั้งสองท่านจึงมุ่งในด้านใดด้านหนึ่งโดยเฉพาะ โดยหลักสำคัญทางพระพุทธศาสนาแล้วผลกรรมมิได้ทั้งชาตินี้และชาติหน้า เมื่อศึกษาอย่างละเอียดแล้วคำอธิบายของท่านทั้งสองสนับสนุนกันและกันให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

Thesis Title : A Comparative Study of the explanations of
Paticcasamuppada given by Buddhaghosacariya
And by Buddhadasa Bhikkhu.

Researcher : Phramaha Prateep Apbivaddhano (Tawpanthu)

Degree : Master of Arts (Buddhist studies)

Thesis Supervisory Committee

: PhraSudhivorayan Pali VIII., B.A., M.A., Ph.D.
: PhraSrisitthimuni Pali IX., B.A., M.A., Ph.D.
: Dr. Samiddhipol Netnimit Pali IX., B.A., M.A., Ph.D.

Date of Graduation : 8 October 2007

ABSTRACT

This thesis aims at studying the explanation of Paticcasamuppada in the Three Baskets and the comparison of the explanation of Paticcasamuppada given by Buddhaghosacariya and Buddhadasa Bhikkhu

Paticcasamuppada is the important Buddhist doctrinal principle. It is the doctrine of the Middle Paths and does not lean most to the Sassataditthi and Uchedaditthi. It is related to other important Doctrinal Principles in Buddhism such as the Four Noble truths, the Three characteristics and so on. Buddhaghosacariya explained that the Paticcasamuppada took the time of 3 births, the past, the present and the future, in order to arise in one round. His explanation emphasized the bodily birth more than the mental one. On the contrary, Buddhadasa Bhikkhu refused to explain the Paticcasamuppada in the bodily way such as the birth which is the process of coming out from the mother's womb, but he explained the Paticcasamuppada as the mental state arising completely in all round within a short time of the present life. On each day, the Paticcasamuppada can arise quickly in every round at the present life. From the comparison between the explanations given by Buddhaghosacariya and

Buddhadasa Bhikkhu, it is found that both the Venenerables gave explanations mainly with the help of the Buddha's words. Regading the differences, it depends on each of the Monks' ideas, viewpoints, understanding, interpretation and holding the points. Both types of the explanation mentiond above, though they are different and have different standpoints, are mainly not contrary to each other and mainly supporting each other.

The explanation given by Buddhaghosacariya is of the significant points as follows :- To promote the people to foresee the result of actions of a long period in the next state, whereas the explanation given by Buddhadasa Bhikkhu is of the significant points in supporting the people to be more interested in the result of the present action than that of the future action. Thus, the explanations given by the two venerable monks aim especially at a particular point because of the main principle that the result of action can be found both in this present world and the future one. Looking all around, one can find that both the explanations support each other to be of completion.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลงได้ก็ด้วยอาศัยเหตุปัจจัยหลาย ๆ เหตุปัจจัย คือการที่อาศัยกำลังกายกำลังใจของตนเอง และความช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่าย โดยเฉพาะอาจารย์ที่ปรึกษาที่ช่วยให้คำแนะนำแก้ไขในการทำวิทยานิพนธ์ และเพื่อนพ้องที่รู้จักกันช่วยเป็นกำลังใจ

ขอขอบพระคุณ พระสุธีวรญาณ ประธานกรรมการ พระศรีสิทธิมนี กรรมการ และขอเจริญพร ดร. สมทิธิพล เนตรนิมิตร กรรมการ ที่ช่วยเหลือตรวจแก้และให้คำแนะนำจนวิทยานิพนธ์สำเร็จ ขอขอบคุณทุกท่านทุกคนที่ไม่สามารถกล่าวนามให้หมดสิ้นได้ ที่ให้ยืมหนังสือช่วยเป็นกำลังใจแม้เพียงการสอบถามถึงความก้าวหน้าในการทำวิทยานิพนธ์ คำถามของท่านนั้นได้ช่วยเป็นกำลังใจกระตุ้นเตือนให้ระลึกรู้ถึงวิทยานิพนธ์ที่กำลังค้างอยู่ จากงานที่กำลังค้างอยู่มานานพอได้รับการสะกิดก็ขยับไปอีกนิดหนึ่งก็ดียิ่ง ในยามที่ท้อแท้เพราะนิรโทษกรรมมาขัดขวาง คำถามของท่านนั้นมีคุณค่าเสริมกำลังใจ ขอขอบพระคุณอาจารย์พระมหาสมศรี ปญญาสิริ ที่ช่วยให้คำแนะนำและช่วยรับเป็นภาระจัดรูปแบบวิทยานิพนธ์ให้ถูกต้องตามเกณฑ์ของมหาวิทยาลัย

ถ้าบุญกุศลพึงมีจากการทำวิทยานิพนธ์นี้ ขอบูชาแต่ท่านพุทธทาสภิกขุผู้จุดประกายความคิดในการทำวิทยานิพนธ์ ขอแผ่ส่วนบุญส่วนกุศลแก่บุพพการีชนและผู้มีอุปการคุณที่สนับสนุนส่งเสริม สงเคราะห์ อนุเคราะห์ และแก่สรรพสัตว์ผู้ร่วมทุกข์

พระมหาประทีป อภิวัตตโน (แถวพันธุ์)

วันที่ ๘ เดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. อักษรย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

คัมภีร์พระไตรปิฎกในวิทยานิพนธ์นี้หมายถึงพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยใช้ระบบย่อคำดังต่อไปนี้ เล่ม/ชื่อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๐/๓๔ หมายถึง สุตตปิฎก สัมมุตตนิคาย นิตานวคคปาติ ภาษาบาลี เล่มที่ ๑๖ ชื่อที่ ๒๐ หน้า ๓๔ ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐/๒๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิตานวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๑๖ ชื่อที่ ๒๐ หน้า ๒๖

พระวินัยปิฎก

วิ.ม. (บาลี)	วินยปิฎก มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.(ไทย)	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ช.ธ. (บาลี)	สุตตปิฎก ชุททุกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาบาลี)
ช.ธ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ชุททุกนิกาย ธรรมปทปาติ	(ภาษาไทย)
ส.นิ (บาลี)	สุตตปิฎก สัมมุตตนิคาย นิตานวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.นิ (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิตานวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ทก. (บาลี)	สุตตปิฎก องคคคตตรนิกาย ทกนินปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคคตตรนิกาย ทกนินบาต	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	สุตตปิฎก มชฌมนิคาย มชฌมปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มชฌมนิคาย มชฌมปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	สุตตปิฎก มชฌมนิคาย มุลปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มชฌมนิคาย มุลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.สพ. (บาลี)	สุตตปิฎก สพายตทวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.สพ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สพายตทวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ตติ. (บาลี)	สุตตปิฎก องคคคตตรนิกาย ตตินินปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ตติ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคคตตรนิกาย ตตินินบาต	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	สุตตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)

บ.ศ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
บ.ศ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ฉก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนินปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ฉก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกนินปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.จตุก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนินปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนินบาต	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี)	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี)	อภิธรรมปิฎก วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

๒. อักษรย่ออรรถกถาสุตตันตปิฎก

อรรถกถาสุตตันตปิฎกที่ใช้ในวิทยานิพนธ์นี้คืออรรถกถาธรรมบท ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยใช้ระบบคำย่อดังต่อไปนี้ เล่ม/หน้า เช่น ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๕๔ หมายถึง ธรรมปทอฎฐกถา ภาษาบาลี ภาค ๘ หน้า ๑๕๔ ธ.อ. (ไทย) ๘/๑๕๔ หมายถึง ธรรมปทอฎฐกถา แปล ภาค ๘ หน้า ๑๕๔ แปลโดย พระมหาสนั่น จนฺทปชฺโชโต

ธ.อ.(บาลี)	ธรรมปทอฎฐกถา อฎฐโม ภาค	(ภาษาบาลี)
ธ.อ.(ไทย)	ธรรมปทอฎฐกถา ภาค ๘	(ภาษาไทย)

๓. อักษรย่ออรรถกถาอภิธรรมปิฎก

อรรถกถาอภิธรรมปิฎกที่ใช้ในวิทยานิพนธ์นี้คืออรรถกถาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับภาษาบาลี ตัวอย่างเช่น อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๒๕/๓๓๐ หมายถึง อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อฎฐสาตีนี้ อฎฐกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๑๒๕ หน้า ๓๓๐

อภ.สง.อ. (บาลี)	อภิธรรมปิฎก ธรรมสงคณี อฏฐสาลินีอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภ.วิ.อ. (บาลี)	อภิธรรมปิฎก วิกงค สมโหมหวิโนทนีอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)

๔. อักษรย่อปกรณ์วิเสส

อักษรย่อคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ใช้ในวิทยานิพนธ์นี้คือคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยใช้ระบบคำย่อดังต่อไปนี้ เล่ม/หน้า ตัวอย่างเช่น วิสุทธิ (บาลี) ๓/๑๐๘ หมายถึง วิสุทธิมคคปกรณ์ ภาษาบาลี เล่ม ๓ หน้า ๑๐๘ วิสุทธิ (ไทย) ๓/๑๐๘ หมายถึง วิสุทธิมรรคปกรณ์ ภาษาไทย เล่ม ๓ หน้า ๑๐๘ แปลโดย น.อ. เมฆ อัมไพจิตร ป.ธ. ๕

วิสุทธิ. (บาลี)	วิสุทธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทธิ. (ไทย)	วิสุทธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	จ
สารบัญ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๔
๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๖
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๖
บทที่ ๒ ปฏิจจสมุปปาทในพระไตรปิฎก	
๒.๑ ความหมายของปฏิจจสมุปปาท	๗
๒.๒ ความเป็นมาและพุทธพจน์ที่เกี่ยวข้องกับปฏิจจสมุปปาท	๑๔
๒.๓ ปฏิจจสมุปปาทกับไตรลักษณ์	๒๑
๒.๔ ปฏิจจสมุปปาทในฐานะมัชฌนธรรมเทศนา	๒๕
๒.๕ ปฏิจจสมุปปาทในฐานะปัจจัยการทางสังคม	๒๗
๒.๖ ปฏิจจสมุปปาทกับกรรม	๓๑
๒.๗ ปฏิจจสมุปปาทกับอริยสัจ	๔๐
บทที่ ๓ การอธิบายปฏิจจสมุปปาทของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ	
๓.๑ การอธิบายปฏิจจสมุปปาทของพุทธโฆษาจารย์	๕๐
๓.๒ การอธิบายปฏิจจสมุปปาทของพุทธทาสภิกขุ	๖๕
๓.๒.๑ ความหมายของปฏิจจสมุปปาท	๖๖
๓.๒.๒ ปฏิจจสมุปปาทภาษาคน- ภาษาธรรม	๗๓
๓.๒.๓ ปฏิจจสมุปปาทในชีวิตประจำวัน	๗๕
๓.๒.๔ สุนทรียตาเป็นอาการของปฏิจจสมุปปาท	๘๔
๓.๒.๕ อิทัปปัจจยตาหลายลักษณะ	๘๖

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์เรามีสิ่งที่เกิดขึ้นกับชีวิตมากมาย ทั้งเป็นเรื่องเหนือวิสัยที่จะรับรู้ได้ด้วยอาศัยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ไม่ว่าจะเป็นอำนาจจากเวทมนต์คาถาหรือแม้แต่อำนาจฤทธิ์ทางใจทำให้มนุษย์ได้รับผลดีและที่ไม่ดี แต่มนุษย์ก็ไม่รู้ว่ามันเกิดขึ้นได้อย่างไร สิ่งที่มนุษย์รับรู้มี ๒ ประการ

๑. สิ่งที่มนุษย์รับรู้แล้วเป็นประโยชน์แก่ตัวเอง
๒. สิ่งที่มนุษย์รับรู้แล้วไม่เป็นประโยชน์แก่ตัวเอง

สิ่งที่ เป็นประโยชน์แก่ตัวเองเป็นสิ่งที่มนุษย์ควรรู้เพื่อนำสิ่งที่ตนรู้ออกไปปฏิบัติจนเห็นผลแล้วนำไปถ่ายทอดแก่บุคคลอื่น ซึ่งเป็นการทำประโยชน์ของตนให้สมบูรณ์ ต่อจากนั้นก็เป็นการสงเคราะห์คนอื่นให้ได้รับสิ่งที่ เป็นประโยชน์นั้นด้วย สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ตนเองเป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่ต้องรับรู้ก็ได้ แต่สำหรับมนุษย์ผู้ใฝ่ศึกษาการรับรู้ไว้ก็ไม่เสียหายอะไรเหมือนคำโบราณที่ว่า “รู้ไว้ชั่ววาใส่บาแบกหาม” การรับรู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์นั้นอาจนำไปใช้ประโยชน์ได้ในอีกทางหนึ่งถ้ารู้จักใช้ การทำอย่างนี้เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของบัณฑิต สิ่งที่มนุษย์ไม่ทราบมีสาเหตุมาจากไม่ได้รับการศึกษาฝึกฝนอบรมตนเองจนถึงขั้นที่สามารถรับรู้ได้ มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้โดยอาศัยตัวของเขาเอง และเมื่อฝึกแล้วสามารถเข้าใจถึงจิตใจของตัวเองและผู้อื่น และเป็นที่ยิ่งของตนเองได้ดังพุทธพจน์ที่ว่า

- ตนแลเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้
เพราะบุคคลที่ฝึกตนดีแล้วย่อมได้ที่พึ่งอันได้โดยยาก^๑

เรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องหนึ่งที่มีมนุษย์ควรรู้ เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของมนุษย์ในแต่ละวัน แต่ถึงอย่างนั้นมนุษย์ก็ไม่ทราบไม่เข้าใจ ถึงรู้ก็ไม่ละเอียดลึกซึ้งพอที่จะดับทุกข์ได้ ปฏิจจสมุปบาทถือว่าเป็นหลักสำคัญของชีวิตมนุษย์ทุกชีวิต เป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาและความเชื่ออื่นใด

^๑ พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒., พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๐/๔๕.

ศาสนาเทวนิยมถือว่ามีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาล แม้กระทั่งมนุษย์ ไม่ถือ
ว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยตามกฎของปฏิจจสมุปบาท

ส่วนปฏิจจสมุปบาทในพระพุทธศาสนา เป็นกฎหนึ่งซึ่งมีความเป็นระเบียบแน่นอน
ตายตัว มีความสัมพันธ์กันระหว่างกายกับจิตชนิดที่แยกกันไม่ออก เป็นกระบวนการที่ดำเนินไป
ตามเหตุและผล เป็นสิ่งที่มีจริงโดยธรรมชาติ ไม่มีผู้บันดาลหรือสร้างขึ้น ไม่มีผู้กำหนดให้เป็นไป
ทุกสิ่งทุกอย่างดำเนินไปตามเหตุและผล เป็นเรื่องของความสัมพันธ์กันระหว่างเหตุและผล ไม่
เกี่ยวข้องกับการเกิดของพระพุทธเจ้า ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสแสดงในฐานะที่เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงตาม
ธรรมชาติว่า

ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติก็อันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดาความเป็นไป
ตามธรรมดา ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุชาตุนั้น ครั้นรู้
บรรลุแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย กล่าวว่า เธอทั้งหลาย จงดู
เถิด ภิกขุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็น
อย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา
(ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาจะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท^๒

ในสังคมไทย การศึกษาพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะคณะสงฆ์ไทยมีหลักสูตรการศึกษา
เน้นที่คัมภีร์อรรถกถาโดยมาก ไม่ได้ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกโดยตรง ความโน้มเอียงที่จะรับเอา
อิทธิพลความเชื่อตามอรรถกถาจึงมีมาก การศึกษาปฏิจจสมุปบาทที่สืบกันมา เป็นการอธิบายแบบ
ข้ามภพข้ามชาติ เมื่อมีผู้อธิบายปฏิจจสมุปบาทว่าเกิดในชีวิตประจำวันอาจทำให้เกิดความไม่พอใจ
ต่อผู้ที่เชื่อตามแบบแผน แม้ผู้อธิบายความมีจิตใจบริสุทธิ์ก็อาจเป็นการกล่าวดูพระพุทธรูปได้ ดัง
พุทธพจน์ว่า คน ๒ จำพวกนี้ย่อมกล่าวดูพระตถาคต คน ๒ จำพวกไหนบ้าง คือ ๑. คนเจ้าโทสะมี
ความโหดร้ายอยู่ใน ๒. คนที่เชื่อโดยถือผิด คนจำพวกนี้แล ย่อมกล่าวดูพระตถาคต^๓

พุทธทาสภิกขุ นักปราชญ์ผู้ศึกษาตีความเรื่องปฏิจจสมุปบาท ว่าเป็นวงจรที่เกิดขึ้นใน
ชีวิตประจำวัน ท่านมักเน้นอยู่เสมอว่า พุทธบริษัทควรเรียนรู้ปฏิจจสมุปบาทหรืออิทัปปัจจยตา และ
มักกล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นหลักของพระพุทธศาสนา ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เรื่องอิทัปปัจจยตานี้ กล่าวได้ว่า เป็นเรื่องของพระพุทธศาสนาที่สุด รวากะว่าไม่สำคัญหรือ
ไม่ได้มีอยู่ในพระบาลี ทั้งนี้สังเกตเห็นได้ว่า เป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เข้าใจยากนี่อย่าง
หนึ่ง อีกอย่างหนึ่งมักถูกห้ามกันเสียว่า อย่าไปศึกษาเลยสูงเกินไป เช่นเดียวกับเรื่องสุญญตา

^๒ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕., ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๐/๒๖.

^๓ อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๓/๖๓-๖๔., อจ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๒๓/๑๕๕.

ท่านได้กล่าวไว้ว่า การอธิบายความเรื่องปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์ไม่ตรงกับพุทธประสงค์ เพราะนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันไม่ได้ เป็นการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ทั้งเสนอทัศนะใหม่ว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาทไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ แต่เป็นเรื่องเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์ อย่างไรก็ตาม การอธิบายปฏิจจสมุปบาทสามารถได้หลายแง่ ดังที่พุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ว่า

วันนี้ใครจะกล่าวพรรณานำปัจจัยการ ทั้งที่ยังไม่ได้ที่ตั้ง เหมือนดั่งก้าวลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบย่น แต่ว่า คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ ประดับประดาไปด้วยนัยแห่งเทศนาต่าง ๆ อีกทั้งแนวทางของบูรพาจารย์ก็ยังเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะอาศัยหลักสองอย่างนั้น พรรณานความแห่งปฏิจจสมุปบาท^๕

แสดงว่าเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้มีการอธิบายได้หลายแง่ การตัดสินใจว่าการอธิบายนี้ถูกต้อง การอธิบายแบบนี้ใช้ไม่ได้จึงเป็นเรื่องที่ทำไต่ยาก นักวิชาการได้ให้ทัศนะเรื่องนี้ว่า

ปฏิจจสมุปบาท อธิบายเรื่องราวของชีวิตได้ทั้งในชีวิตปัจจุบันและชีวิตหลังความตาย กล่าวคือ ในชีวิตปัจจุบัน การเกิดความคิดขึ้นในแต่ละขณะจิตนั้นย่อมมีวงจร ปฏิจจสมุปบาทเกิดขึ้นครบถ้วน และเมื่อเกิดแล้วก็ดับไปเป็นปัจจัยให้เกิดความคิดขึ้นใหม่แทน ส่วนเรื่องปฏิจจสมุปบาทหลังความตาย ก็ได้แก่การเกิดใหม่นั้นเอง เป็นการเกิดสืบต่อจากขณะปัจจุบัน โดยเกิดจากจิตหรือวิญญาณ ยิ่งไปกว่านั้นยังพบว่า หากเข้าใจปฏิจจสมุปบาทได้ก็จะเข้าใจชีวิตได้ครบ ทั้งเข้าใจธรรมอื่น ๆ ได้ไม่ยาก เพราะธรรมอื่น ๆ ต่างล้วนแตกแขนงออกไปจากปฏิจจสมุปบาททั้งสิ้น^๖

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมุ่งเน้นที่จะศึกษาเปรียบเทียบแนวการอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ ว่ามีความเหมือนกันและแตกต่างกันอย่างไร เพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าต่อไป

^๕ พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ ๒๕๔๔), หน้า ๒๗.

^๕ วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๑๔., วิสุทธิ. (ไทย) ๒๓๖ - ๒๓๗.

^๖ บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปบาท**, (กรุงเทพฯ : พรบุญการพิมพ์ ๒๕๓๘), หน้าคำนำ.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการอธิบายปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎก
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพโดยเป็นการศึกษาแนวการอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ อิทธิพลความเชื่อที่มีต่อการอธิบาย พร้อมทั้งเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างและเหมือนกัน

๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๔.๑ ชัมมจิตตา หมายถึง ความดำรงคงตัวแห่งธรรม, ชัมมนิยามตา หมายถึง กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา กฎแห่งธรรมชาติที่ว่า สังขารไม่ทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา, อิทัปปัจจยตา หมายถึง ความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้, ตถตา หมายถึง ความเป็นอย่างนั้น ความมีขึ้นแห่งธรรมเพราะปัจจัยทั้งหลายอันไม่ขาดไม่เกิน, อวิตถตา หมายถึง ความที่ปัจจัยทั้งหลายถึงพร้อมกันเข้าแล้ว ไม่มีการละธรรมทั้งหลายอันเกิดเพราะปัจจัยนั้น, อนัญญุตตา หมายถึง ความไม่คลาดเคลื่อนธรรมอย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยของธรรมอีกอย่างหนึ่ง, ปัจจยาการ หมายถึง อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน ทั้ง ๗ คำนี้เป็นคำเรียกปฏิจจสมุปบาทในลักษณะต่าง ๆ เป็นคำใช้แทนกันได้

๑.๔.๒ ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา อีกอย่างหนึ่งกระบวนการแห่งความเป็นไปของชีวิตของผู้ที่ยังไม่สิ้นกิเลสตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย และภายหลังจากความตาย

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ พร รัตนสุวรรณ กล่าวไว้ใน “พุทธวิทยา เล่ม ๑-๒”^๖ สรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทสายโซ่แห่งชีวิต หมายความว่า ความเป็นไปของชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย และในที่สุดจะต้องเกิดอีกนั้นเนื่องมาจากเหตุปัจจัยหลายอย่าง ถ้าหากเราเข้าใจปัจจัยเหล่านั้นอย่างถูกต้องชัดเจนทุกข้อ เราจะสามารถเข้าใจปัญหาของชีวิตได้ทั้งหมด ปฏิจจสมุปบาทเป็นกฎเหนือกฎต่าง ๆ สามารถนำมาอธิบายกฎต่าง ๆ ได้ซึ่งขึ้นอยู่กับความเข้าใจของผู้อธิบาย ถ้ารู้บ่อยและเข้าใจบ่อยก็อธิบายได้น้อย ถ้า

^๖ พร รัตนสุวรรณ, พุทธวิทยา เล่ม ๑-๒, (พิมพ์ครั้งที่ ๓, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๗).

๑.๕.๒ พระธรรมปิฎก กล่าวไว้ใน “พุทธธรรม”^๔ ว่า หลักปฏิจสมเด็จพระบาทแสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแส กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยสัมพันธ์ มีอยู่โดยอาศัยปัจจัย ไม่คงที่อยู่ตามเดิม แม้ขณะจิตเดียว ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามธรรมชาติ ดำเนินไปได้ เพราะเป็นสิ่งทั้งหลาย ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดดับแตกสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันและสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน ปฏิจสมเด็จพระบาทแสดงให้เห็นภาวะที่ ไม่เที่ยง (อนิจจัง) ไม่คงที่ (ทุกขัง) ไร้ตัวตนที่แท้จริง (อนัตตา) และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นเหตุปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายจนปรากฏรูปออกเป็นสิ่งต่าง ๆ ในธรรมชาติ ภาวะและความเป็น ไปตามหลักปฏิจสมเด็จพระบาทมีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรมนามธรรม ทั้งโลกฝ่ายวัตถุ และชีวิตที่ประกอบด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงออกเป็นกฎธรรมชาติต่าง ๆ คือ ธรรมเนียม กฎความสัมพันธ์แห่งเหตุและผล อุดมเนียม กฎธรรมชาติฝ่ายอนินทริยวัตถุ พิษเนียม กฎธรรมชาติฝ่ายอนินทริยวัตถุรวมทั้งพันธกรรม จิตเนียม กฎการทำงานของจิต และกรรมเนียม กฎแห่งกรรม

๑.๕.๓ พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมฺปนฺโน วิชยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติระหว่างกฎปฏิจสมเด็จพระบาทกับกฎแห่งเต๋า”^๕ ผลการวิจัยสรุปว่า เป็นการศึกษาที่สนะทางอภิปรัชญาที่นำพาไปสู่ความรู้ในการประพฤติปฏิบัติด้านจริยธรรม วิชยานิพนธ์นี้ว่าด้วยกฎปฏิจสมเด็จพระบาท ว่าด้วยความหมาย ฐานะ สภาวะ ธรรมชาติสูงสุด กฎแห่งเต๋า ว่าด้วยความหมาย ฐานะ สภาวะ ธรรมชาติสูงสุด แล้วเปรียบเทียบกฎปฏิจสมเด็จพระบาทและกฎแห่งเต๋า ผลการศึกษาวิจัยได้สรุปสำคัญในเรื่องนี้ว่า กฎธรรมชาติในกฎปฏิจสมเด็จพระบาทกับกฎแห่งเต๋านั้น มีความเหมือนกันด้านเนื้อหาและยังคล้ายคลึงกันในที่สนะที่ว่า “สรรพสิ่งล้วนดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ” ส่วนที่สนะที่แปลกันนั้น อยู่ที่จุดเน้น วิธีการและรายละเอียดบางประการ

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๒), ๘๘-๘๙.

^๕ พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมฺปนฺโน, “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติระหว่างกฎปฏิจสมเด็จพระบาทกับกฎแห่งเต๋า”, **วิชยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๘.

๑.๕.๔ พระมหาวิวัฒนา พึ่งขึ้น วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างความเข้าใจที่ปัจจัยตาและเจตคติแบบฉันทะในพุทธจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม”^{๑๐} ผลการสรุปว่า คุณค่าดี ชั่วเกิดจาก เจตสิก กุศลเจตสิกผลักดันให้มนุษย์ทำดี อกุศลเจตสิกผลักดันให้มนุษย์ทำความชั่ว เจตสิกเป็นต้นตอของความดี คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เจตสิกที่เป็นต้นตอของความชั่ว คือ โลภะ โทสะ โมหะ สัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาที่เกิดจากความเข้าใจที่ปัจจัยตาเข้าใจในโลกและชีวิตที่มันเป็น รู้สภาวะที่แท้จริงของโลกและชีวิต ทำให้มองเห็นอรรถคือประโยชน์ที่แท้จริงของชีวิต ในทางที่จะกำจัดทุกข์ รู้วิธีปฏิบัติตัวและวางตัวอย่างใดเมื่อเข้าสู่สถานการณ์หนึ่ง ๆ ภาวะที่เห็นเช่นนี้เป็นกำลังผลักดันให้เกิดฉันทะคือแรงจูงใจในการกระทำความดีในที่สุด อิทัปปัจจยตาช่วยในการอธิบายให้เห็นภาพรวมของสรรพสิ่ง ก็จะทำให้เข้าใจในโลกและชีวิตดีขึ้น อันนำไปสู่ท่าทีในเชิงอนุรักษสิ่งแวดล้อม

๑.๕.๕ บรรจบ บรรณรุจิ กล่าวไว้ในหนังสือ “ปฏิจจสมุปบาท”^{๑๑} สรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมสำคัญทางศาสนา สอนให้รู้ถึงชีวิตว่า เกิด ดำรงอยู่ ตาย และสืบต่ออย่างไร ชีวิตปลุชนต่างมีสุขมีทุกข์ ความรู้สึกถึงสุขและทุกข์มาจากมูลเหตุที่แท้จริงคือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กิเลสเหล่านี้ปรุงแต่งจิตทำให้ชีวิตมีความสุขและความทุกข์สืบต่อกันไป การตายไม่ใช่บทอธิบายเรื่องราวของชีวิตปัจจุบันและหลังความตาย ชีวิตปัจจุบัน เมื่อคนเราเกิดความคิดขึ้นมา หมายถึงมีวงจรปฏิจจสมุปบาทเกิดขึ้นครบถ้วน เกิด ดับ เป็นปัจจัยสืบต่อกันไป ส่วนชีวิตหลังความตาย คือ การที่คนเราเกิดใหม่ เป็นการเกิดสืบต่อจากจิตขณะปัจจุบัน เมื่อคนเราเข้าใจปฏิจจสมุปบาทก็สามารถเข้าใจธรรมอื่นได้ด้วย เพราะธรรมอื่นแตกแขนงมาจากปฏิจจสมุปบาท

๑.๕.๖ อรรถ อคฺลยฺอารยะรังสี วิทยานิพนธ์ เรื่อง “ปฏิจจสมุปบาทในทัศนะพุทธทาสภิกขุ”^{๑๒} สรุปได้ว่า พุทธทาสภิกขุตีความปฏิจจสมุปบาทคือสภาพที่เกิดขึ้นในจิตใจของบุคคล ไม่ใช่สภาพของชีวิตที่เกี่ยวข้องกัน จากอดีตภพ ไปปัจจุบัน จากปัจจุบันไปสู่อนาคตเหมือนอย่างที่พุทธโฆษาจารย์ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ความคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียวของพุทธทาสภิกขุสามารถอธิบายได้ในกรอบความคิดของพระพุทธศาสนา

^{๑๐} พระมหาวิวัฒนา พึ่งขึ้น, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างความเข้าใจที่ปัจจัยตาและเจตคติแบบฉันทะในพุทธจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๔๕.

^{๑๑} บรรจบ บรรณรุจิ, *ปฏิจจสมุปบาท*, (กรุงเทพฯ : พระบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘).

^{๑๒} อรรถ อคฺลยฺอารยะรังสี, “ปฏิจจสมุปบาทในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๔๑.

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary research) โดยศึกษาค้นคว้า ข้อมูลทางเอกสาร ((Documentary Investigation) ซึ่งมีลำดับดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ โดยวิธีเก็บข้อมูลจากคัมภีร์ พระไตรปิฎกฉบับบาลีและภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส

๑.๖.๒ รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ คือ ส่วนที่เป็นงานเขียนที่นักปราชญ์ได้เรียบเรียงไว้ พร้อมทั้งส่วนที่เป็นคำอธิบายจากเอกสารฉบับต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๓ เปรียบเทียบให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างกัน

๑.๖.๔ สรุปและเสนอแนะข้อมูลที่ได้มาจากการวิจัย

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ได้ทราบการอธิบายปฎิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎก

๑.๗.๒ ได้ทราบการอธิบายปฎิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุ

๑.๗.๓ ได้ทราบความเหมือนและความแตกต่างในการอธิบายปฎิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์พุทธทาสภิกขุ

บทที่ ๒

ปฏิจสุมุปปาทในพระไตรปิฎก

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมสำคัญคือ ปฏิจสุมุปปาท เป็นหลักธรรมสายกลาง ลึกซึ่งไม่เอียงสุดไปทางสัสตติภุญฐิ (ความเห็นว่าย่าเที่ยง) และอุจเฉทภุญฐิ (ความเห็นว่าย่าขาดสูญ) เนื่องจกหลักธรรมนี้มีจริงอยู่ตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ค้นพบแล้วนำออกมาเปิดเผยแสดง ฉะนั้นหลักธรรมนี้จึงมีกฎเกณฑ์ที่ตายตัว ดำรงคงตัวอยู่ย่างั้น ไม่แปรผันไปตามกาลเวลา ปฏิจสุมุปปาทนี้ว่าด้วยอาการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัย แสดงให้เห็นธรรมชาติแห่งการเกิดทุกข์ (ปฏิจสุมุปปาท ฝ่ายสมุทยวาร) และความดับทุกข์ (ปฏิจสุมุปปาท ฝ่ายนิโรธวาร) ปฏิจสุมุปปาท ฝ่ายสมุทยวาร แสดงวัฏจักรของชีวิตที่ประกอบด้วยทุกข์ซึ่งหมุนเวียนเปลี่ยนไปตามเหตุปัจจัยไม่มีเบื้องต้นและที่สดุ ปฏิจสุมุปปาท ฝ่ายนิโรธวาร แสดงความดับทุกข์ของชีวิตตามเหตุปัจจัย ปฏิจสุมุปปาทมีความหมายกว้างขวางครอบคลุมถึงความเป็นไปของทุกข์ทางสังคมมนุษย์ที่ประกอบปัญหามากมาย เช่น การทะเลาะวิวาท การแก่งแย่ง การทำสงครามซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยย่างเดียวกันคือ อวิชชา คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นธรรมสายกลาง สามารถโยงหลักธรรมต่าง ๆ เข้าหากันได้ เพราะพระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบความจริงที่มีอยู่โดยธรรมชาติด้วยพระองค์เองแล้วจึงแสดงแนวทางเพื่อเข้าถึงความจริงตามธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ปฏิจสุมุปปาทเป็นธรรมสายกลางจึงนับเนื่องอยู่ในหลักธรรมต่าง ๆ และสามารถโยงเข้าหาหลัก ธรรมอื่นได้ การสอนแนวปฏิจสุมุปปาทมีมากในพระไตรปิฎก ใช้ศัพท์ที่แตกต่างกันแต่แทนกันได้ คงความหมายเดียวกัน ในบทนี้จะได้ศึกษาปฏิจสุมุปปาทในพระไตรปิฎกดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของปฏิจสุมุปปาท

ปฏิจสุมุปปาทเป็นกระบวนการตามธรรมชาติ แสดงให้เห็นถึงชีวิตที่ต้องเป็นไปตามกระแสแห่งการเกิดและดับย่างสัมพันธ์กัน เป็นระเบียบ ปรากฏการณ์ในกระบวนการนี้สามารถโยงไปถึงหลักธรรมที่เป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติย่างอื่นได้ เช่น กฎไตรลักษณ์ และกฎนิยาม

ปฏิจสมุปบาท ประกอบด้วยคำ ๒ คำ คือ

ปฏิจ+ สมุปาโท

คำว่า ปฏิจ แปลว่า อาศัย

คำว่า สมุปาโท แปลว่า เกิดขึ้นร่วมกัน หรือ เกิดขึ้นพร้อมกัน

รวมสองคำเข้าด้วยกัน แปลว่า อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน หรืออาศัยกันเกิดขึ้นพร้อมกัน
หมายความว่า ปฏิจสมุปบาทมีองค์ธรรม ๑๒ อย่าง คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป
สพยตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน ไม่ใช่
ต่างฝ่ายต่างเกิดขึ้นอย่างมีอิสระ ไม่ใช่เกิดขึ้นมาลอย ๆ

ปฏิจสมุปบาท มีคำไวพจน์หมายถึงคำที่รูปร่างแตกต่างกัน แต่มีความหมายคล้ายกัน
ดังต่อไปนี้

๑. ชัมมฐิตตา หรือ ชัมมฐิติ ความดำรงคงตัวแห่งธรรม ความตั้งอยู่แน่นอนแห่ง
ธรรมดา
๒. ชัมมนิยามตา กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา กฎแห่งธรรมชาติที่ว่า สังขาร
ทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา
๓. อิทปปัจจยตา ความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้
ความประชุมแห่งปัจจัยธรรมมี ชรามรณะเป็นต้น
๔. ตถตา ความเป็นอย่างนั้น ความมีขึ้นแห่งธรรมนั้น ๆ เพราะปัจจัยทั้งหลายอัน
ไม่ขาดไม่เกิน
๕. อวิตถตา ความที่ปัจจัยทั้งหลายถึงพร้อมกันเข้าแล้ว ไม่มีการละธรรมทั้งหลาย
อันเกิดเพราะปัจจัยนั้น
๖. อนัญญุตตา ความไม่คลาดเคลื่อน ธรรมอย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยของ
ธรรมอีกอย่างหนึ่ง
๗. ปฏิจสมุปบาท สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมี
ขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา
๘. ปัจจยการ อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน^๑

---

^๑ วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๐๘., วิสุทธิ.(ไทย) ๓/๒๒๓-๒๒๔., พุทธทาสภิกขุ, **อิทปปัจจยตา**, (สำนักพิมพ์
สุภาพใจ ๒๕๔๔), หน้า ๔๖๖., บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจสมุปบาท**, (กรุงเทพฯ : พรบุญการพิมพ์ ๒๕๓๘), หน้า
๔.

ปฏิจสมเด็จพระบาทก็คือปฏิจสมุปป็นนธรรม คำว่า ปฏิจสมุปบาท แสดงถึงความเป็นปัจฉัย คำว่า ปฏิจสมุปป็นนธรรม แสดงถึงความเป็นผล ดังที่พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายไว้ว่า “ธรรมที่เป็นปัจฉัยทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็นปฏิจสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจฉัยทั้งหลายนั้น พึงทราบชื่อว่า ปฏิจสมุปป็นนธรรม”^๒

พุทธทาสภิกขุอธิบายความหมายปฏิจสมุปบาทไว้ดังนี้

เป็นเหตุเราเรียกว่าเป็นปัจฉัย เป็นผลเราก็เรียกว่า ปฏิจสมุปป็นนธรรม ความ สัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล เราก็เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท นี่ก็เป็นคำที่ใช้ได้ทั่วไปแม้ในเรื่องวัตถุธรรม แต่ตามธรรมคามาหมายถึงเรื่องในใจของคนเรา มันมีเหตุเป็นกิเลสหรือเป็นอะไร นี่เป็นปัจฉัย แล้วมันก็เป็นผลเกิดขึ้น เป็นปฏิจสมุปป็นนธรรม ส่วนอาการที่มันทำให้เกิดขึ้นนี้ ก็เรียกว่า ปัจฉยการหรือปฏิจสมุปบาท^๓

อาการที่สิ่งนี้ปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น นั้นเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท แสดงอาการที่ว่า มันเป็นไปตามกฎของอิทัปปัจจยตา ที่มีอยู่ว่า เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจฉัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น อาการของมันนั่นเองเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท ตัววัตถุหรือตัวธรรมแท้ ๆ นั้น ก็เรียกว่า ปฏิจสมุปป็นนธรรม คือเมื่อเพ่งเล็งถึงการที่มันเป็นอยู่ตามปกติ ไม่ได้ทำหน้าที่ปรุงแต่งสิ่งใด นี้เราเรียกว่า ปฏิจสมุปป็นนธรรม ธรรมที่ได้อาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเสร็จแล้ว ตั้งอยู่ปรากฏอยู่ ที่นี้ ถ้าว่าสิ่งนั้นกลับเป็นเหตุปรุงแต่งสิ่งอื่นต่อไปอีก มันก็กลายเป็นอาการที่ไปตามกฎของ อิทัปปัจจยตา ที่จะทำให้สิ่งใหม่อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมา อาการระหว่างนี้เราเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท คือ ความที่อาศัยสิ่งหนึ่งแล้วเกิดสิ่งใหม่ขึ้น^๔

ปฏิจสมุปบาท มุ่งถึงอาการที่ธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน โดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจฉัยของกันและกัน ส่วน ปฏิจสมุปป็นนธรรม มุ่งถึงองค์ธรรม หรือ ตัวธรรม อาทิ อวิชชา ที่ต่างฝ่ายต่างอาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยเป็นปัจฉัยของกันและกัน^๕

ปฏิจสมุปบาทมีองค์ธรรม ๑๒ อาการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ มิวธิบายดังนี้

^๒ วิ.สุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑๐๓., วิ.สุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒๒๓.

^๓ พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๓๕๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘.

^๕ บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจสมุปบาท, หน้า ๓.

อวิชชา^๖ ได้แก่ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

สังขาร^๗ ได้แก่

- (๑) กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย)
- (๒) วีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา)
- (๓) จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ)

วิญญาน^๘ ได้แก่

- (๑) จักขุวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
- (๒) โสตวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
- (๓) ฆานวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
- (๔) ชิวหาวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
- (๕) กายวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
- (๖) มโนวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)

---

^๖ อวิชชา อีกอย่างหนึ่ง ความไม่รู้หนหน้า ความไม่รู้หนหลัง ความไม่รู้หนหน้าหนหลัง ความไม่รู้ปฏิบัติสมุปบาท (อภิ.ถึ (ไทย) ๓๔/๑๐๖/๒๕๕).

^๗ กายสังขาร = กายสังขารเจตนา (ความจงใจทางกาย) = เจตนา ๒๐ ทางกายทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) วีสังขาร = วีสัญเจตนา (ความจงใจทางวาจา) = เจตนา ๒๐ ทางวจีทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) จิตตสังขาร = มโนสังขารเจตนา (ความจงใจในใจ) = เจตนา ๒๕ ในมโนทวาร ที่ยังไม่ได้แสดงออกเป็นกาย-วจี-วิญญูติ. (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๓., วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๑๒๕., วิสุทฺธิ.(ไทย)๓/๒๕๘).

^๘ กระจายออก = โลเกียวิญญาน ๓๒ (วิญญาน ๕ ฝ่ายกุศลวิบาก และกุศลวิบาก = ๑๐ + มโนวิญญาน ๒๒) หรือ วิญญาน ๑๓ (วิญญาน ๕ ทั้งสองฝ่าย + มโนธาตุ ๒ มโนวิญญานธาตุเหตุกะโสมนัสสสทรคต ๑) เป็นไปในปวัตติกาล (ระยะระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุติ) กับ วิญญาน ๑๕ ที่เหลือ เป็นไปทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล. (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๘., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑๔๘., วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒๕๕).

นามรูป ได้แก่ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบ หรือสัมผัส) นี้เรียกว่านาม มหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูป^๕ นามและรูป เรียกว่า นามรูป

สพายนะ ได้แก่

- (๑) จักขวยตนนะ (อายตนะคือตา)
- (๒) โสตายตนนะ (อายตนะคือหู)
- (๓) ฆานายตนนะ (อายตนะคือจมูก)
- (๔) ชิวหายตนนะ (อายตนะคือลิ้น)
- (๕) กายายตนนะ (อายตนะคือกาย)
- (๖) มนายนนะ (อายตนะคือใจ)

ผัสสะ ได้แก่

- (๑) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา)
- (๒) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู)
- (๓) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก)
- (๔) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น)
- (๕) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย)
- (๖) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)

---

^๕ ๑. มหาภูตรูป ๔ คือ ปรฐวีธาตุ (สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่) อาโปธาตุ (สภาพที่ตึงดูคชาบซึม) เตโชธาตุ (สภาพที่แผ่ความร้อน) วาโยธาตุ (สภาพที่ลั่นไหว) ๒. อุปาทายรูป (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) ๒๔ คือ ประสาททั้ง ๕ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย (จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย) อารมณ์ ๔ คือ รูป เสียง กลิ่น รส (รูปะ สัททะ คันธะ รสชะ โภภุฏัพพะ ไม่นับเพราะตรงกันกับ ปรฐวี เตโช และวาโย) ความเป็นหญิง (อิตถินทริย) ความเป็นชาย (ปุริสินทริย) ที่ตั้งแห่งจิต (หทัยวัตถุ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยกาย (กายวิญญูติ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจา (วจีวิญญูติ) ชีวีดินทริย ช่องว่าง (อากาส) ความเบาของรูป (รูปสุสลหุตตา) ความอ่อนหยุ่นของรูป (รูปสุส มุทุตา) ภาวะที่ควรแก่การงานของรูป (รูปสุส กम्मณญุตตา) ความเจริญหรือความขยายตัวของรูป (รูปสุส อุปย) การสืบทอดของรูป (รูปสุส สนตติ) ความเชื่อมตัว (ขรตา) ความสลายตัว (อนิจจตา) และอาหาร (หมายถึง โยชา). (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๐., วิสุทฺธิ (บาลี) ๓/๑๑., วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒๐).

เวทนา^{๑๑} ได้แก่

- (๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)
- (๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู)
- (๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก)
- (๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น)
- (๕) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)
- (๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)

ตัณหา^{๑๒} ได้แก่

- (๑) รูปร่างตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป)
- (๒) สัททตัณหา (ความทะยานอยากได้เสียง)
- (๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น)
- (๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส)
- (๕) โผฏฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากได้โผฏฐัพพะ)
- (๖) ธรรมตัณหา (ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)

อุปาทาน^{๑๓} ได้แก่

- (๑) กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม)
- (๒) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ)
- (๓) สीलัพพอุปาทาน (ความยึดมั่นในศีลพรต)
- (๔) อัตตวาทุอุปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา)

^{๑๑} เวทนา แบ่งเป็น ๓ คือ สุข (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) อทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือ เฉย ๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา), อีกอย่างแบ่งเป็น ๕ คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ดีใจ) โทมณัส (เสียใจ) อุเบกขา (เฉย ๆ), แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุ ทางโสตะ ทางฆานะ ทางชิวหา ทางกาย และทางมโน.(พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ**, หน้า ๘๘., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑๓๘., วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๓๕๑).

^{๑๒} ตัณหา ถ้าแบ่งโดยอาการเป็น ๓ คือ กามตัณหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕) ภวตัณหา (ความอยากให้อยู่ในวัฏจักร) วิภวตัณหา (ความอยากให้ดับสูญ), หรือ กามตัณหา (อยากด้วยความยินดีในกาม) ภวตัณหา (อยากอย่างมีสัสตตทิฏฐิ) วิภวตัณหา (อยากอย่างมีอุจเฉททิฏฐิ), ตัณหา ๓ นี้ x ตัณหา ๖ ข้างบน = ๑๘ x กายในภายนอก = ๑๖ x กาล ๓ = ๑๐๘.(พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๘๘., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑๓๘-๑๔๐., วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๓๕๔).

ภพ^{๑๒} ได้แก่

- (๑) กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร)
- (๒) รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร)
- (๓) อรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร)

ชาติ ได้แก่ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิด
ขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์เหล่านั้น ๆ

ชรา มรณะ คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนัง
เหี่ยวแห้ง ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้
เรียกว่า ชรา ความจืด ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู
การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์
นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ

๒.๒ ความเป็นมาและพระพุทธพจน์ที่เกี่ยวข้องกับปฏิจสงมุปบาท

พระพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจสงมุปบาท ดังพระพุทธพจน์ที่พระองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนตรัสรู้ เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า
โลกนี้ถึงความคับแค้น จึงเกิด แก่ ตาย จืด และอุบัติ ก็บุคคลไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์
คือชราและมรณะนี้ เมื่อไรจึงจะพ้นจากทุกข์คือชราและมรณะนี้ได้

เรานั้นได้มีความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า เมื่ออะไรมี ชราและมรณะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย
ชราและมรณะจึงมี เพราะมนสิการโดยแยกกาย จึงได้รู้แจ้งด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติมี ชรา
และมรณะจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี

จากนั้น จึงดำริว่า เมื่ออะไรมี ชาติจึงมี ฯลฯ ภพ... อุปาทาน... ตัณหา... เวทนา...
ผัสสะ... สฬายตนะ... นามรูป... วิญญาณ... สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย
สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะมนสิการโดยแยกกาย จึงได้รู้แจ้งด้วยปัญญาว่า เมื่อวิชขามี
สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะวิชขเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี

---

^{๑๒} ภพ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ กรรมภพ (บุญญาภิสังขาร อนุญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร) กับ
อุปปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุญานาสัตถุญากภ เอกโวการภพ จตุโวการภพ
ปัญจโวการภพ). (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๕๕., วิสุทฺธิ.(บาลี)
๓/๑๘๕., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๓๖๕).

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ดังพรรณนามาฉะนี้ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า สมุทัย สมุทัย

จากนั้น คำริว่า เมื่ออะไรไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชราและมรณะจึงดับ เพราะมนสิการโดยแยบคาย จึงได้รู้แจ้งด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ

จากนั้น จึงคำริว่า เมื่ออะไรไม่มี ชาติจึงไม่มี ฯลฯ ภพ... อุปาทาน... ตัณหา... เวทนา... ผัสสะ... สพายตนะ... นามรูป... วิญญาณ... สังขารทั้งหลายจึงไม่มี เพราะอะไรดับ สังขารจึงดับ เพราะมนสิการโดยแยบคาย จึงได้รู้แจ้งด้วยปัญญาว่า เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ

อนึ่ง เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ดังพรรณนามาฉะนี้ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า นิโรธ นิโรธ^{๑๓}

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ อาตมภาพนั้นน้อมจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสุสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ฯลฯ อาตมภาพ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้ อาตมภาพได้บรรลุวิชชาที่ ๑ นี้ ในปฐมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาก็เกิดขึ้น กำจัดความมืดได้แล้ว ความสว่างก็เกิดขึ้น เหมือนบุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ อาตมภาพนั้นน้อมจิตไปเพื่อจตุปปตญาณ เห็นหมู่มืดผู้กำลังจุ่ม กำกำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เห็นอมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่มืดผู้เป็นไปตามกรรม ฯลฯ อาตมภาพได้บรรลุวิชชาที่ ๒ นี้ ในมัชฌิมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาก็เกิดขึ้น กำจัดความมืดได้แล้ว ความสว่างก็เกิดขึ้น เหมือนบุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่

^{๑๓} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕., ส.น. (บาลี) ๑๖/๑๐/๑๑-๑๒.

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน
เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ อาตมภาพนั้นน้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ
รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี่อา
สวะ นี่อัสวสมุทัย นี่อัสวานิโรธ นี่อัสวานิโรธคามินีปฏิปทา เมื่ออาตมภาพรู้เห็นอยู่อย่าง
นี้ จิตก็หลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้น
แล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อ
ความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป อาตมภาพบรรลุวิชชาที่ ๓ นี้ในปัจฉิมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชา
ได้แล้ว วิชชาก็เกิดขึ้น กำจัดความมืดได้แล้ว ความสว่างก็เกิดขึ้น เหมือนบุคคลผู้ไม่
ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่^{๑๔}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวิจารณ์ว่า

ระลึกชาติได้เช่นนั้นหายตื่นหายหวาดในความเวียนเกิดเวียนตาย เห็นเป็นคติแห่งกรรมดา
เกิดอนัตตานุปัสสนาขึ้นเอง เช่นนี้ชอบกลอยู่ ญาณนี้ท่านกล่าวว่า กำจัดโมหะกำบังขันธ
สันดาน ส่อว่าเป็นอนัตตานุปัสสนา สมเป็นองค์แห่งสัมมาสัมโพธิญาณ จตุปปาตญาณ
ปรารภสัตว์อื่นผู้เวียนเกิดเวียนตาย คู่เดียวกับบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปรารภตนตามนิท
เทศ เดิมปรารภคติแห่งสัตว์นั้นด้วย ดูเหมือนแสดงว่าไม่ใช่แต่เวียนตายเวียนเกิดเท่านั้นเป็น
คติแห่งกรรมดา ความเป็นไปตามอำนาจกรรม ก็เป็นคติแห่งกรรมดาอีกเหมือนกัน ญาณนี้
ท่านว่ากำจัดโมหะกำบังก็มัสสกตา จะกล่าวว่ากำจัดโมหะเป็นเหตุเชื่อถือไว้เหตุเช่น
สีลัพตปรามาสและมีจกาทิปฏิรูปก็ได้ จัดเป็นองค์แห่งสัมมาสัมโพธิญาณชอบอยู่ อัสวักข
ญาณไม่ทำกิจเพียงรู้เท่านั้น รู้จักน้อมความรู้มาเป็นอุปการะทำอัสวะให้สิ้นได้ด้วย จัดเป็น
สัมมาสัมโพธิญาณแท้^{๑๕}

ในพระไตรปิฎกมีเหตุการณ์ภายหลังตรัสรู้ว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อแรกตรัสรู้
ประทับอยู่ ณ ควางคั่นโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาค
ได้ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางคั่นโพธิพฤกษ์เป็นเวลา ๗ วัน ที่นั้น
พระผู้มีพระภาคทรงมนสิการปฏิจกสมุปปาทโดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดปฐมยามแห่งราตรีว่า

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖., ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๓๖/๓๑๘.

^{๑๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒**, (กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗) หน้า ๓๐-๓๑.

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ

พระผู้มีพระภาค ทรงพิจารณาปัจจุสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดคัมภีร์นิยามแห่งราตรีโดยทำนองเดียว แล้วจึงทรงเปล่งอุทานในเวลานั้นว่า

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาค ทรงพิจารณาปัจจุสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรีโดยทำนองเดียว แล้วจึงทรงเปล่งอุทานในเวลานั้นว่า

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้ จุฑพระอาทิตย์อุทัยขึ้นสาตส่องท้องฟ้าให้สว่างไสวฉะนั้น^{๑๖}

จากการศึกษาเหตุการณ์ในพุทธประวัติ ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จออกสั่งสอนเวไนยสัตว์ พระองค์ทรงน้อมพระทัยในอันไม่ทรงสั่งสอนธรรม เพราะทรงเห็นว่า เวไนยสัตว์ผู้ถูกราคะโทสะครอบงำจะรู้ธรรมที่ทรงแสดงไม่ใช่เรื่องง่าย พระธรรมของพระองค์เป็นธรรมที่ทวนกระแสละเอียด ลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต ดังพระพุทธพจน์ว่า

ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจะพึงรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาผู้ริ้นรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอทิปปัจจยตา หลักปัจจุสมุปบาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เป็นที่เห็นได้ยากนัก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม และผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา^{๑๗}

ในพระไตรปิฎกมีวิธีการสอนปัจจุสมุปบาทหลายนัย ดังพระพุทธพจน์ต่อไปนี้

ผู้เห็นปัจจุสมุปบาทชื่อว่าเห็นธรรม

พระพุทธเจ้าได้ตรัสพระพุทธพจน์ว่า ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปัจจุสมุปบาท^{๑๘}

^{๑๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑-๖., วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑-๓.

^{๑๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑., วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๖-๗.

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๖/๒๗๐.

จิตยุ่งเพราะไม่เห็นปฏิจสุมปบาท

อานนทฺ์ อย่าพูดอย่างนั้น อานนทฺ์ อย่าพูดอย่างนั้น ปฏิจสุมปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่บรรลุธรรมนี้ หมู่สัตว์จึงยุ่ง เหมือนขอดค้ายของช่างหูก เป็นปมมุงนังเหมือนกระจุกค้าย เหมือนหญ่ามุงกระจายและหญ่ापล่อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกติ วินิบาต สงสาร^{๑๙}

ปฏิจสุมปบาทเป็นธรรมสายกลาง

ที่สุดอย่างที ๑ คือ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ที่สุดอย่างที ๒ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ตลาคคไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๒๐}

ปัจจัยที่ทำให้ปรินิพพานในทิจฐธรรมและไม่ปรินิพพานในทิจฐธรรม

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านจอมเทพ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่นำปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ไคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุยังผลิตเพลินเชยชม ยึดติดรูปนั้นอยู่ เมื่อเธอผลิตเพลิน เชยชม ยึดติดรูปนั้น วิญญานที่อาศัยคณหานั้น ความยึดมั่นคณหานั้นก็มีอยู่ ภิกษุผู้ยังมีอุปาทาน(ความยึดมั่น) ย่อมไม่ปรินิพพาน ฯลฯ

รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ

ธรรมารมณที่พึงรู้แจ้งทางใจที่นำปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ไคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุยังผลิตเพลิน เชยชม ยึดติดธรรมารมณนั้นอยู่ เมื่อเธอผลิตเพลิน เชยชม ยึดติดธรรมารมณนั้น วิญญานที่อาศัยคณหานั้น ความยึดมั่นคณหานั้นก็มีอยู่ ภิกษุผู้ยังมีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน

ท่านจอมเทพ นี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ไม่ปรินิพพานในปัจจุบัน

รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่นำปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ ขวนให้รัก ชักให้ไคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่ผลิตเพลิน ไม่เชยชม ไม่ยึดติดรูปนั้นอยู่ เมื่อเธอไม่ผลิตเพลิน ไม่เชยชม ไม่ยึดติดรูปนั้นอยู่ วิญญานที่อาศัยคณหานั้นก็ไม่มี ความยึดมั่นคณหานั้นก็ไม่มี ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปรินิพพาน

รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ

^{๑๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓., ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๐/๘๕.

^{๒๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๕., ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๑๘.

ธรรมารมณที่พึงรู้แจ้งทางใจที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุไม่เพลิดเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยึดติดธรรมารมณนั้นอยู่ เมื่อเธอไม่เพลิดเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยึดติดธรรมารมณนั้น วิญญาณที่อาศัยตณหานั้นก็ไม่มี ความยึดมั่นตณหานั้นก็ไม่มี ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปรินิพพาน

ท่านจอมเทพ นี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ปรินิพพานในปัจจุบัน^{๒๐}

พุทธวิธีในการแสดงปฏิจสงมุขบาท

พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจสงมุขบาทหลายวิธี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอุปนิสัยของผู้รับธรรมเทศนา และพุทธประสงค์ว่า การยกบทไหนขึ้นก่อนคนฟังเข้าใจ ได้รับประโยชน์เป็นสำคัญ

พุทธวิธีแสดงตั้งแต่ต้นถึงปลาย

การแสดงในลักษณะนี้เริ่มที่อวิชา ไปสิ้นสุดที่ ชรามรณะ เช่น

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี^{๒๑}

พุทธวิธีแสดงตรงกลางถึงปลาย

การแสดงในลักษณะนี้ที่เวทนา ไปสิ้นสุดที่ชรามรณะ เช่น

เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลิน บ่นถึง ดิฉใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมี^{๒๒}

พุทธวิธีแสดงแต่ปลายกลับมาถึงต้น

การแสดงในลักษณะนี้เริ่มที่ชราและมรณะ ย้อนกลับขึ้นมาสิ้นสุดที่อวิชา เช่น

ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี” เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้เป็นอย่างไร ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า “เพราะ

^{๒๑} ตี.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๘/๑๓๕-๑๔๐., ตี.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๑๘/๕๖-๕๗.

^{๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕-๔๓๖., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๒/๓๕๕-๓๖๐.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๕/๔๔๕., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๕/๓๖๕-๓๖๖.

พุทธวิธีแสดงตรงกลางกลับมาถึงต้น

การแสดงในลักษณะนี้กล่าวถึงอาหาร ๔ อย่างมีสาเหตุมาจากต้นหาก่อนแล้ว เริ่มต้นจากต้นหา ย้อนกลับขึ้นมาจนถึงอวิชชา เช่น

อาหาร ๔ อย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, อาหาร ๔ อย่างนี้ มีต้นหาเป็นเหตุ มีต้นหาเป็นเหตุเกิด มีต้นหาเป็นกำเนิด มีต้นหาเป็นแดนเกิด, อนึ่ง ต้นหานี้ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด, ต้นหามีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นเหตุเกิด มีเวทนาเป็นกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด^{๒๕} เป็นต้นเรื่อยไปจนถึงอวิชชา

๒.๓ ปฏิจจสมุปบาทกับไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หรือ สามัญญลักษณ์ หมายถึงลักษณะธรรมดาของสังขตธรรม ที่มีความไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่มีตัวตนที่แท้จริง พระพุทธศาสนาองความจริงที่มีอยู่โดยธรรมชาติ หมายความว่าพระพุทธศาสนามีทัศนะต่อสิ่งทั้งหลายว่าเป็นเรื่องของธรรมชาติ เป็นความจริงตามธรรมดา ความจริงที่ว่านี้ไม่เกี่ยวกับการเสด็จอุบัติของพระพุทธเจ้า ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดก็ตาม ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดก็ตาม ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดก็ตาม ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๖., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๓/๓๐๖.

^{๒๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๓-๑๘., ส.น. (บาลี) ๑๖/๑๑/๑๓.

พระพุทธเจ้าไม่ใช่ผู้บัญญัติความจริง เพราะความจริงที่ว่านี้มีอยู่โดยธรรมชาติของมัน ไม่เกี่ยวกับการเสด็จอุบัติของพระพุทธเจ้าเลย พระพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติหรือไม่ ความจริงก็มีอยู่ อย่างนั้น ไม่เปลี่ยนแปลง การที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีก็เพื่อเข้าถึงความจริงอย่างนั้น เมื่อพบความจริงแล้ว นำมาเปิดเผยจำแนก อธิบาย วางเป็นแบบแผนเอาไว้

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ คำว่าสังขาร ปรากฏในหมวดธรรม ๒ หมวด คือ สังขารในไตรลักษณ์ และสังขารในขันธ ๕ เป็นคำที่มีความหมายแคบกว้างกว่ากัน สังขารในไตรลักษณ์มีความหมายกว้าง ครอบคลุมถึงความหมายในขันธ ๕ สังขารในขันธ ๕ หมายถึงสภาพที่ปรุงแต่งจิตใจที่เป็นความดีความชั่วเป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนสังขารในไตรลักษณ์ หมายถึง รูปธรรมและนามธรรม ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งทั้งหมด มีความหมายครอบคลุมถึง ขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

สภาพอันได้ชื่อว่าสังขารใน ๒ บทข้างต้นนั้น เพราะประกอบด้วยสังขตลักษณะ ตกอยู่ในคติแห่งธรรมดา คือต้องแปรผัน ที่เป็นอุปาทินนกะต้องเสวยทุกข์ สภาพอันได้ชื่อว่าธรรม ในบทหลังนั้น ขยายเอาสภาพทั้งที่เป็นสังขาร ทั้งเป็นวิสังขาร เพราะนิพพานก็จัดเป็น อนัตตา แต่จัดว่าเป็นธรรมไม่แปรผัน และไม่ประกอบด้วยทุกข์ ไม่ได้ใน ๒ บทข้างต้น จึงใช้ศัพท์ธรรมในบทหลัง โดยนัยนี้ สังขารอันไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ต้องเป็นอนัตตาดูด้วย^{๒๖}

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คำว่า ธรรม มีความหมายกว้าง หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ครอบคลุมถึง สังขตะและอสังขตะ ธรรมที่เป็นสังขตะนั้นจะต้องตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่วนอสังขตะ(นิพพาน) นั้น จัดเป็นอนัตตาเพียงอย่างเดียว เพราะไม่ตกอยู่ ภายใต้ อนิจจัง ทุกขัง จัดว่าเป็นธรรมไม่แปรผัน ไม่ประกอบด้วยทุกข์

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายความหมายของไตรลักษณ์ ไว้ดังนี้

๑. อนิจจตา ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นและเสื่อม สลายไป
๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดคั้น ผื่นขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คง อยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยาก

^{๒๖} อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๑๘๕/., อภ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๑๘-๒๑๙.

^{๒๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒, หน้า ๒๒.

๓. อนัตตตา ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน^{๒๘}
คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๙} ให้ความหมายไตรลักษณ์ดังนี้

ความหมายอนิจจัง

๑. เพราะเป็นไปโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป (อุปฺปาทยชฺชํปฺปวตฺตติโต)
๒. เพราะความผันแปรไป (วิปริณามโต)
๓. เพราะเป็นไปชั่วคราวยุ่ชั่วขณะ (ตาวกาลิกโต)
๔. เพราะขัดแย้งต่อความเที่ยง (นิจฺจปฏฺฐิเยปโต)

ความหมายของทุกขัง

๑. เพราะความเบียดเบียนเนื่อง ๆ (อภินฺนุสฺสมปฺตติปีปนโต)
๒. เพราะเป็นทุกข์ (ทุกฺขโต)
๓. เพราะทนได้ยาก (ทุกฺขมโต)
๔. เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกฺขวตฺตฺตฺโต)

ความหมายของอนัตตา

๑. เพราะว่างเปล่า (สุญฺญโต)
๒. เพราะไม่มีเจ้าของ (อสุสํมิกโต)
๓. เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตฺตติโต)
๔. เพราะขัดแย้งต่ออัตตา (อตุตฺตปฏฺฐิเยปโต)^{๓๐}

พระพุทธศาสนาสอนว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา หมายความว่า อัตตา คือตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร มั่นคง ยืนยง ไม่มี เป็นเพียงสภาวะที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีใครเป็นเจ้าของ เป็นอยู่ชั่วขณะแล้วก็เปลี่ยนไป ตัวตนที่เรายึดถือในขณะนี้ เป็นเพียงกระแสแห่งเหตุปัจจัย

---

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๖๘.

^{๒๙} ปกรณ์พิเศษอธิบายย สิด สมานธิ ปัญญา ตามแนววิสุทธิ ๙ พระพุทธโฆษาจารย์ พระอรรรถกถาจารย์ ชาวอินเดียเป็นผู้แต่งขึ้น ที่มหาวิหารโนเกะลังกา. (รศ.พัฒนา เฟื่องผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๕), หน้า ๑๓๕).

^{๓๐} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๒๔๖-๒๔๗, วิสุทธิ.(ไทย) ๓/๗๔

พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวถึงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยไว้ว่า
สิ่งทั้งหลายที่เรายึดถือเป็นตัวตนในบัดนี้ ก็คือภาพปรากฏของเหตุปัจจัยที่เป็นไปตาม
กระบวนการของมัน เมื่อเหตุปัจจัยมาสัมพันธ์กันเป็นกระบวนการ ก็แสดงผลเป็นปรากฏการณ์
ที่เราเรียกเป็นตัวเป็นตน แต่แท้จริงแล้วตัวตนอย่างนั้นไม่มี มีแต่เพียงสภาพปรากฏชั่วคราว
ส่วนตัวจริงที่อยู่เบื้องหลังก็คือกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของสิ่งทั้งหลายที่สืบเคลื่อน
ไปเรื่อย ๆ เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านี้สัมพันธ์กัน แล้วสืบเคลื่อนไป ภาพตัวตนที่ปรากฏนั้นก็
เปลี่ยนแปลงไป^{๓๑}

คำว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเกิดขึ้นจากการประกอบเข้าของส่วนต่าง ๆ นั้น เป็นเพียง
คำพูดเพื่อความเข้าใจง่ายเท่านั้น แต่ความเป็นจริงแล้ว คำนั้นเป็นคำที่กล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มา
ประกอบกันเข้าโดยความเป็นรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีส่วนประกอบย่อย
อื่น ๆ ลงไปอีกไม่มีที่สิ้นสุด เกิดขึ้นเองโดยอิสระไม่ได้ ตกอยู่ในสภาพแห่งความไม่เที่ยง ไม่คงที่
เป็นไปตามธรรมชาติ หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์
กันในที่นี้คือ ไตรลักษณ์ กับ ปฏิจจสมุปบาท หลักธรรม ๒ หมวดนี้เป็นหลักเดียวกัน ดังที่พระ
ธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า

ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่ง
เหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตาม
หลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความ
สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่า เป็นไตร
ลักษณ์^{๓๒}

หลักธรรมสองหมวด (ไตรลักษณ์,ปฏิจจสมุปบาท) นี้แสดงไว้คนละแง่ ไตรลักษณ์
แสดงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะความสัมพันธ์กันโดยอาศัยเหตุปัจจัยตาม
หลักปฏิจจสมุปบาท ที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ส่วนปฏิจจสมุปบาท แสดง
ถึงความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ความไม่มีอิสระในตัวของมันเอง จนมองเห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์
เป็นอนัตตา ตามหลักของไตรลักษณ์

---

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕. (บริษัทสื่อตะวัน
๒๕๔๕), หน้า ๑๕.

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๖๗.

๒.๔ ปฏิจสงมรปบทในฐานะม้ชฌนธรรมเทศนา

ลักษณะคำสอนของพระพุทธเจ้ามี ๒ ลักษณะคือ ลักษณะคำสอนที่พระองค์ตรัสถึงสถานะที่เป็นกลาง ๆ เป็นสิ่งที่มีจริงอยู่ตามธรรมชาติ เรียกว่า ม้ชฌนธรรม และลักษณะคำสอนที่เป็นข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสถานะที่เป็นกลาง ๆ เรียกว่า ม้ชฌนมาปฏิปทา พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

๑. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า ม้ชฌนธรรม หรือ เรียกเต็มว่า ม้ชฌนธรรมเทศนา ว่าด้วยความจริงและแนวของเหตุผลที่บริสุทธิ์ตามกระแสของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีการเถียงสร้างทฤษฎีต่าง ๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้น ๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา

๒. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า ม้ชฌนมาปฏิปทา อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมงาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือ คฤหัสถ์ เป็นต้น^{๓๓}

ลักษณะที่ ๑ แสดงให้เห็นถึงความจริงที่เป็นอย่างนั้น เช่น ชีวิตของคนเรา ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ วงจรชีวิตเป็นไปตามกระบวนการบวนตามหลักปฏิจสงมรปบาท ที่เป็นจริงอยู่ตลอดกาล เป็นธรรมชาติ ธรรมนิยาม ไม่เกี่ยวกับการเสด็จอุบัติของพระพุทธเจ้า ลักษณะที่ ๒ แสดงข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความจริงตามธรรมชาตินั้น คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ โดยสรุปก็คือ ไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญา

ม้ชฌนธรรมเทศนา คือ การแสดงหลักธรรมที่เป็นกลาง ๆ ไม่เอียงสุดไปด้านใดด้านหนึ่ง ที่ว่าเป็นกลาง ๆ นั้นก็เพราะการนำไปเปรียบเทียบกับทฤษฎี ๔^{๓๔} คู่

คู่ที่ ๑ ได้แก่

๑. อัถถิกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง

๒. นัตถิกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง

คู่ที่ ๒ ได้แก่

๑. สัสตวาทะ ลัทธิถือว่าเที่ยง

๒. อจเจทวาทะ ลัทธิถือว่าขาดสูญ

คู่ที่ ๓ ได้แก่

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๖.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๓๐-๑๓๓.

๑. อุตตการวาทะ หรือ สยงการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น ตนทำเอง

๒. ปรการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น เกิดจากตัวการภายนอก

คู่ที่ ๔ ได้แก่

๑. การกเวทกาทีเอกัตตวาท การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นตัวการเดียวกัน

๒. การกเวทกาทีนันทตวาท การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นคนละ

อย่างขาดจากกัน

มัชฌนธรรมเทศนาในที่นี้ก็คือ ปฏิจจสมุปบาท นอกจากจะเทียบกับทฤษฎีทั้ง ๔ คู่แล้วว่า เป็นกลาง ๆ ไม่เอียงสุดข้างใดข้างหนึ่ง ถึงอย่างนั้นปฏิจจสมุปบาทเอง โดยสภาวะแล้วก็กลาง ๆ เป็นจริงอย่างนั้น ไม่เอียงสุดไปข้างมีหรือไม่มี เทียงหรือขาดสูญเป็นต้น แต่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย อาศัยกันและกัน จนมองเห็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สิ่งที่อาศัยกันและกัน ไม่มีอิสระในตัว จึงเป็นทฤษฎีที่เป็นกลาง ๆ การเข้าใจปฏิจจสมุปบาทตามที่เป็นจริง ทำให้หมดความสงสัย ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต หมดความสงสัยว่า ซาดิก่อนมีจริงหรือไม่ ซาดิหน้ามีจริงหรือไม่ ดังพระพุทธพจน์ว่า

เมื่อโคธริยสาวกเห็นปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปป็นนธรรมเหล่านี้ด้วยดี ด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวก จักเข้าถึงที่สุดเบื้องต้น ว่า ในอดีตเราได้มีแล้วหรือ ในอดีตเราไม่ได้มีหรือหนอ ในอดีตเราได้เป็นอะไรหนอ ในอดีตเราได้เป็นอย่างไรรหนอ ในอดีตเราเป็นอะไร จึงได้เกิดเป็นอะไรอีก หรือว่าจักเข้าถึงที่สุดเบื้องปลายว่า ในอนาคต เราจักมีหรือ ในอนาคตเราจักไม่มีหรือ ในอนาคตเราจักเป็นอย่างไรรหนอ ในอนาคตเราจักเป็นอะไร จึงจักเกิดเป็นอะไรอีก หรือ จักมีความสงสัยในปัจจุบันอันเป็นไปในภายใน ณ บัดนี้ว่า เรามีหรือหนอ เราไม่มีหรือหนอ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรรหนอ สัตว์นี้มาจากไหนหนอ เราจักเป็นอยู่ในที่ไหนหนอ ข้อนี้เป็นไปไม่ได้^{๓๕}

พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาอภิรัชญา หรือ อพยกตปัญหา^{๓๖} การตั้งปัญหา เช่นนั้นเกิดจากการไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาท เป็นปัญหาของผู้ที่ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาท จึงเป็นการตั้งปัญหาไม่ถูกต้อง แย้งกับปฏิจจสมุปบาท เมื่อตั้งปัญหาผิด ก็กลายเป็นปัญหาที่ไม่สมควรตอบ

^{๓๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๑๓๕-๑๓๖., ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๐/๒๖-๒๗.

^{๓๖} ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง ๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ๖. ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน ๗. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก ๘. หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก ๙. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก ๑๐. หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๖/๔๘๔., ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๔๑๖/๓๔๓).

๒.๕ ปฏิจจสมุปปาทในฐานะปัจจัยการทางสังคม

นอกจากปฏิจจสมุปปาทอันเป็นกระบวนการที่เป็นไปภายในจิตใจแล้ว ยังมีกระบวนการอีกอย่างหนึ่งที่เป็นไปภายนอกจิตใจ คือสังคมมนุษย์ แสดงให้เห็นถึงความทุกข์ ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม ทุกข์ทางสังคมจะเกิดขึ้นได้ก็มีเหตุมีปัจจัย กระบวนการภายในจิตใจนั้นมีความสัมพันธ์กับกระบวนการที่เป็นไปภายในทางสังคมอย่างแยกกันไม่ได้ โดยเริ่มที่กระบวนการภายในจิตใจก่อน คือ อวิชชา จนมาถึงตัณหา แล้วแสดงกระบวนการออกมาภายนอก ดังพระพุทธพจน์ว่า

อนนทํ ด้วยเหตุดังนี้ คือ

เพราะอาศัยเวทนา	ตัณหาจึงมี
เพราะอาศัยตัณหา	ปริยเสนา(การแสวงหา)จึงมี
เพราะอาศัยปริยเสนา	ลาภะ(การได้)จึงมี
เพราะอาศัยลาภะ	วินิจฉยะ(การกำหนด)จึงมี
เพราะอาศัยวินิจฉยะ	ฉันทราคะ(ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ)จึงมี
เพราะอาศัยฉันทราคะ	อัสโฆसानะ(ความหมกมุ่นฝังใจ)จึงมี
เพราะอาศัยอัสโฆसानะ	ปริคคหะ(การยึดถือครอบครอง)จึงมี
เพราะอาศัยปริคคหะ	มัจฉริยะ(ความตระหนี่)จึงมี
เพราะอาศัยมัจฉริยะ	อาร์กขะ(ความหวงกั้น)จึงมี
เพราะอาร์กขะเป็นเหตุ	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเนก ย่อมเกิดจากการถือท่อนไม้ การถือศีลตรา การทะเลาะการแก่งแย่ง การวิวาท การพุดขึ้นเสียงว่า “มึง มึง” การพุดต่อเสียด และการพุดเท็จ ^{๓๓}

ปฏิจจสมุปปาทมีขอบเขตความหมายกว้างขวาง นอกจากปฏิจจสมุปปาทสายปกติแล้ว ยังมีปฏิจจสมุปปาทที่มาในรูปอื่น โดยเริ่มที่เวทนา ทำให้เกิดตัณหา การแสวง การได้ การกำหนด ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ ความหมกมุ่นฝังใจ การยึดถือครอบครอง ความตระหนี่ ความ

^{๓๓} ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑., ที.มหา. (บาลี) ๑๐/๑๐๓/๑๕๒.

อวิชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา →
 อุปาทาน → ภพ ชาติ → ชรามรณะ โสกะ ปรีทเวทะ ทุกขโทมนัส อุปายาส = ทุกข์
 ของชีวิต

ตัณหา → ปริเยสนา → ลาภะ → วินิจจยะ → ถันทราคะ → อัชโฆสณะ →
 ปริกคหะ → มัจฉริยะ → อารักขะ → การทะเลาะ → การแก่งแย่ง → การ
 วิวาท → การต่อสู้แย่งชิง → การพุดเท็จ ฯลฯ = ทุกข์ของสังคัม

ในสุดตนิบาตมีคำบรรยายปฎิจจสมุปบาทว่าด้วยการทะเลาะวิวาทที่แสดงไว้ในรูปการ
 สนทนาถามตอบดังนี้

พระพุทธรณรมิตตรัสถาม

การทะเลาะ การวิวาท ความคร่ำครวญ ความเศร้าโศก ความตระหนี่ ความถือตัว ความดู
 หมิ่น และวาจาต่อสู้แย่งชิง มีมาจากไหน กิเลสเหล่านั้นมีมาจากไหน ขอเชิญพระองค์ตรัสบอก
 เหตุนั้น

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ

การทะเลาะ การวิวาท ความคร่ำครวญ ความเศร้าโศก ความตระหนี่ ความถือตัว ความดู
 หมิ่น และวาจาต่อสู้แย่งชิง มีมาจากสิ่งเป็นที่รัก การทะเลาะ การวิวาท ประกอบในความ
 ตระหนี่ มีมาจากสิ่งเป็นที่รัก เมื่อการวิวาทเกิดขึ้นแล้ว ก็มีวาจาต่อสู้แย่งชิงเกิดขึ้น

พระพุทธรณรมิตตรัสถาม

สิ่งเป็นที่รักในโลกมีอะไรเป็นต้นเหตุ และชนเหล่าใดต้องเที่ยวไปในโลกเพราะความโลภ
 ความโลภของชนเหล่านั้น มีอะไรเป็นต้นเหตุ ความหวังและความสำเร็จหวังใด จะมีแก่นร
 ชนในภพหน้า ความหวังและความสำเร็จหวังนั้น มีอะไรเป็นต้นเหตุ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ

สิ่งเป็นที่รักในโลกมีความพอใจเป็นต้นเหตุ และชนเหล่าใดต้องเที่ยวไปในโลกเพราะ
 ความโลภ ความโลภของชนเหล่านั้น มีความพอใจเป็นต้นเหตุ ความหวังและความสำเร็จ

ติงสัทธะเป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระพุทธเนรมิตตรีศถาม

ฉันทะในโลกมีต้นเหตุมาจากไหนและความตัดสินใจมีมาจากไหน อนึ่ง ความโกรธ ความ
เป็นคนพูดเท็จ และความสงสัย มีมาจากอะไร และกรรมเหล่าใดพระสมณะตรัสไว้แล้ว
กรรมเหล่านั้นมีมาจากอะไร

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบ

ชนทั้งหลายในโลกพูดถึงสิ่งใดว่า น่าดีใจ น่าเสียใจ ฉันทะก็จะมิขึ้นเพราะอาศัยสิ่งนั้น
ชนในโลกมองเห็นความเสื่อมและความเจริญในรูปทั้งหลายแล้ว ย่อมทำการตัดสินใจ

กรรมแม้เหล่านี้ คือ ความโกรธ ความเป็นคนพูดเท็จ และความสงสัย ย่อมมีในเมื่อความดี
ใจและความเสียใจทั้งสองมีอยู่ บุคคลผู้มีความสงสัยพึงศึกษาเพื่อทางแห่งญาณ และกรรม
เหล่าใดพระสมณะทรงทราบแล้วตรัสไว้ กรรมเหล่านั้นเมื่อความดีใจและความเสียใจทั้ง
สองมีอยู่ก็มีมา

พระพุทธเนรมิตตรีศถาม

ความดีใจและความเสียใจมีต้นเหตุมาจากไหน เมื่ออะไรไม่มี ความดีใจและ ความ เสียใจ
เหล่านั้นจึงไม่มี ขอพระองค์จงตรัสบอกเรื่องความไม่มีและความมีว่า มีต้นเหตุมาจากสิ่งใด
แก่ข้าพระองค์

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบ

ความดีใจแลความเสียใจมีต้นเหตุมาจากสัมผัส เมื่อสัมผัสไม่มี ความดีใจและความเสียใจ
เหล่านั้นจึงไม่มี เราขอบอกเรื่องความไม่มีและความมีนี้ว่า มีต้นเหตุมาจากสัมผัสแก่เธอ

พระพุทธเนรมิตตรีศถาม

สัมผัสในโลกมีต้นเหตุมาจากไหน และความยึดมั่นมีมาจากไหน เมื่ออะไรไม่มี ความ
ยึดถือว่าเป็นของเราจึงไม่มี เมื่ออะไรไม่มี สัมผัสจึงไม่ถูกต้อง

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบ

เพราะอาศัยนามและรูปผัสสะจึงเกิดขึ้น ความยึดถือมีต้นเหตุมาจากความปรารถนา เมื่อความ
ปรารถนาไม่มี ความยึดถือว่าเป็นของเราจึงไม่มี เมื่อรูปไม่มี ผัสสะจึงไม่ถูกต้อง

พระพุทธเนรมิตตรีศถาม

เมื่อบุคคลดำเนินอย่างไรรูปจึงไม่มี สุขและทุกข์จะไม่มีได้อย่างไร สุขและทุกข์ย่อมไม่มี โดยวิธีการใด ขอพระองค์โปรดตรัสบอกวิธีการนั้นแก่ข้าพระองค์ ข้าพระองค์มีความตั้งใจ ว่า จะรู้วิธีการนั้น

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ

บุคคลไม่เป็นผู้มีสัญญาโดยสัญญาปกติ ไม่เป็นผู้มีสัญญาโดยสัญญาผิดปกติ เป็นผู้ไม่มี สัญญาที่ไม่ใช่ ปราศจากสัญญาก็มิใช่ เมื่อบุคคลดำเนินอย่างนี้ รูปจึงไม่มี เพราะส่วนแห่ง ธรรมเป็นเครื่องเน้นซำมีต้นเหตุมาจากสัญญา

พระพุทธเนรมิตตรัสถาม

ข้าพระองค์ได้ทูลถามธรรมใดแล้ว พระองค์ก็ได้ตรัสตอบธรรมนั้นแก่ข้าพระองค์แล้ว ข้า พระองค์ของทูลถามเรื่องอื่นอีก ขอเชิญพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมนั้นด้วยเถิด

สมณพราหมณ์บางพวกอ้างตนว่า เป็นบัณฑิตในโลกนี้ พากันกล่าวความหมจดของยักษ ด้วยอรุปสมาบัติเท่านั้นหรือหนอว่า เป็นธรรมอันเลิศ หรือว่า สมณพราหมณ์บางพวก กล่าวถึงความหมจดอย่างอื่นว่า เยี่ยมกว่าอรุปสมาบัตินี้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ

สมณพราหมณ์บางพวกอ้างตนว่า เป็นบัณฑิตในโลกนี้ พากันกล่าวความหมจดของยักษ อรูปสมาบัติเท่านั้นว่า เป็นธรรมอันเลิศ บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น สมณพราหมณ์อีก พวกหนึ่งก็อ้างตนว่า เป็นผู้ฉลาด พากันกล่าวความสงบในความไม่มีอะไรเหลือ

มุนีผู้มีปัญญาเครื่องพิจารณานั้น รู้จักสมณพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าลัทธิเหล่านั้นว่า เป็นผู้เข้าไป อาศัยทิฏฐิและรู้จักทิฏฐิเป็นที่อาศัย นักปราชญ์ครั้นรู้จักแล้ว ก็หลุดพ้นไม่ถึงการวิวาท ไม่ กลับมาในภพน้อยภพใหญ่^{๓๘}

ในพระพุทธศาสนามีทรรคนะว่า ปัญหาต่าง ๆ มีต้นเหตุมาจากอวิชชา การทะเลาะ วิวาทจะสิ้นสุดลงไม่ได้เมื่อคนยังมีอวิชชาอยู่หรือยังไม่ได้บรรลุพระอรหันต์ รูปและรูปที่เป็นที่ตั้ง แห่งสัญญาซึ่งทำให้เกิดความเน้นซำเป็นตัวขวางกั้น ความเป็นไปต่าง ๆ ในสังคัม เช่น ชนชั้น วรรณะที่มีในสังคัม ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีพระเจ้าผู้สร้างสรรค์ให้เกิด เป็นกฎธรรมดาแห่ง ความสัมพันธ์

พระธรรมปิฎกได้สรุปเนื้อความในอัครัญญสูตร^{๓๙}ไว้ ดังนี้

^{๓๘} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๖๕-๘๘๔/๓๐๘-๓๑๓., พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๘๖๕-๘๘๔/๕๐๓-๕๐๖.

^{๓๙} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๓๕/๘๓-๘๕., ที.ปา (บาลี) ๑๑/๑๑๑-๑๓๕/๖๘-๘๔.

คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสิ่งสมและเกิดความนิยมทำตามกัน→ เกิดการปักปันกัน
เขตแบ่งส่วนข้าว → คนโลภลักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน(เกิดอทินนาทาน)→
เกิดการตำหนิ ติเตียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้→ ผู้มีปัญหาเห็นความ
จำเป็นต้องมีการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง เกิดมีคำว่ากษัตริย์ - มีคนเบื้อหน้าความชั่วร้าย
ในสังคม คิดลอยลางบาปไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนตำรา
เกิดมีคำว่า พรามณ์ เป็นต้น - คนมีครอบครัวประกอบอาชีพประเภทต่าง ๆ เกิดมีคำว่า
แพศย์ คนนอกจากนี้ ซึ่งประพุดิเหลวไหลเลวร้าย ถูกเรียกว่า สุทร→ คนทั้งสี่พวกนั้น
บางพวกละเลิกขนบธรรมเนียมของตน สละเหย้าเรือนออกบวช เกิดมีสมณะ^{๔๐}

พระพุทธศาสนามีคำสอนเรื่องความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ปฏิเสธผู้สร้าง การเข้าใจ
ปฏิจสมุปบาททุกแง่ทุกมุมก็เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดคิดไปว่ามีพระเจ้าผู้สร้าง แล้วหันเข้าสู่หลัก
ของพระพุทธศาสนาที่สอนว่าทุกอย่างล้วนมาจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ไม่ได้เกิดขึ้นมา
อย่างมีอิสระในตัวเอง ไม่ได้ถูกสร้างมาจากสิ่งที่เรียกว่าพระเจ้า

๒.๖ ปฏิจสมุปบาทกับกรรม

หลักกรรมที่สัมพันธ์กับปฏิจสมุปบาทอีกหมวดหนึ่งก็คือหลักกรรม

ความหมายของกรรมในหมู่คนที่ไม่ได้ศึกษาหรือคนทั่วไปอาจมีความหมายอีกอย่าง
หนึ่ง และความหมายสำหรับคนที่ศึกษาแล้ว ก็มีความหมายอีกอย่างหนึ่ง ความหมายที่บุคคลทั่วไป
เข้าใจสรุปได้เป็น ๓ อย่าง

๑. มองหลักกรรมเป็นเรื่องของผล คือผลที่เกิดจากการกระทำ
๒. มองเรื่องกรรมเป็นเรื่องไม่ดีหรือเป็นเรื่องร้าย ๆ เช่น เกิดมาเป็นคนพิการ
หรือประสบอุบัติเหตุต่าง ๆ ก็เข้าใจว่าเป็นเรื่องของกรรม
๓. มุ่งเอาผลของการกระทำในอดีต

ความหมายของกรรมทั้ง ๓ อย่าง มีส่วนถูก การมองในข้อที่หนึ่งเป็นการมองกรรมใน
แง่ที่เกิดจากผลของการกระทำ อย่างที่เราเห็นคนประสบความทุกข์อันเกิดจากภัยพิบัติ หรือคนที่มี
ร่างกายไม่ครบสมบูรณ์ พิกลพิการผิดรูป หรือแม้แต่เห็นคนที่มีรูปร่างหน้าตาสวยงาม สมบูรณ์ ถึง
พร้อมด้วยยศและทรัพย์สมบัติ คนตลกทุกข์ได้ยาก เราก็มองว่าเป็นเรื่องของกรรมมุ่งเอาทั้งดีและไม่ดี
ประการที่สอง มุ่งในเรื่องร้ายอย่างเดียว เข้าใจว่าผลร้ายที่เกิดขึ้นเป็นเพราะกรรม ความหมายของ

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๓๕.

สำหรับผู้ศึกษาแล้ว คำว่า กรรม เป็นคำกลาง ๆ ไม่ได้เจาะจงว่า กรรมดีหรือกรรมชั่ว กุศลหรืออกุศลแต่อย่างใด แต่จะจำแนกกรรม ออกเป็น ๒ อย่าง คือ กรรมดี ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศล กรรมชั่ว ได้แก่ กรรมที่เป็นอกุศล เมื่อกระทำความใดแล้วก็จะได้รับผลของกรรมตามสมควรแก่ การกระทำ

ความหมายที่ถูกต้องของกรรมคือ การกระทำ การกระทำในที่นี้ไม่ได้หมายถึงผล แต่ หมายถึงการกระทำมุ่งในแง่เหตุมากกว่าผล จะเป็นการกระทำในปัจจุบัน อนาคต อดีต ก็ได้ จะ มองในแง่กรรมดีก็ได้ กรรมชั่วก็ได้ กรรมนั้นมีได้ด้วยจิตที่ประกอบด้วยเจตนาแล้วแสดงออกทาง กาย วาจา แต่เรื่องของมโนกรรมร้ายแรงกว่า ความเป็นไปในจิตของบุคคลแต่ละคน ความคิดที่มีผล ต่อการแสดงออกแต่ละขณะ จัดว่าเป็นกรรมตามกฎธรรมชาติ กรรมนั้นถูกจำแนกออกเป็นหลาย ประเภท ตามบทบาทหน้าที่

กรรมที่จำแนกตามมูลเหตุ แบ่งได้เป็น ๒^{๑๑} อย่างคือ

๑. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำดี กรรมที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

๒. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ

กรรมที่จำแนกทางทวารที่แสดงออกของกรรม ๓^{๑๒} อย่างคือ

๑. กายกรรม การกระทำทางกาย

๒. วจีกรรม การกระทำทางวาจา

๓. มโนกรรม การกระทำทางใจ

กรรมที่จำแนกตามความสัมพันธ์ของการกระทำและการให้ผล ๔^{๑๓} อย่างคือ

๑. กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ เจตนาทางกาย วาจา ใจ ที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียน เช่น การประพฤติดามอกุศลกรรมบถ ๑๐

^{๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๕., ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๕๓.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๗/๕๕., ม.ม. (บาลี) ๑๓/๕๗/๓๕.

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๑/๗๕., ม.ม. (บาลี) ๑๓/๘๑/๕๗.

๒. กรรมขาว มีวิบากขาว ได้แก่ เจตนาทางกาย วาจา ใจ ที่ไม่เบียดเบียน เช่น การไม่ประพฤตีสว่างกุศลกรรมบถ ๑๐

๓. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ได้แก่ เจตนาทางกาย วาจา ใจ ที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนบ้าง

๔. กรรมที่ไม่ขาวไม่ดำ มีวิบากไม่ขาวไม่ดำ กรรมที่เป็นไปเพื่อสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนากรรมในมรรคทั้ง ๔ ซึ่งทำให้สิ้นกรรม

กรรม ๑๒ ที่เป็นมติของพระอรรถกถาจารย์ที่พระพุทธโฆษาจารย์^{๔๔} แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งท่านได้อธิบายเรื่องกรรมขยายความมาจากพระไตรปิฎก แบ่งกรรมออกเป็น ๓ หมวด ๆ ละ ๔^{๔๕} ประเภทคือ

กรรมให้ผลตามคราว

๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพนี้
๒. อุปัชฌเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพหน้า
๓. อปรายพรเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป
๔. อโหสิกรรม กรรมเลิกให้ผล

กรรมให้ผลตามลำดับ

๕. คุรุกรรม กรรมหนัก
๖. พหุลกรรม กรรมที่ทำบ่อย ๆ ทำมานานจนเคยชิน
๗. อาสันนกรรม กรรมที่ทำเมื่อเวลาใกล้ตาย
๘. กตัตตากรรม กรรมสักว่าทำ

กรรมที่ให้ผลตามกิจ

๙. ชนกกรรม กรรมแต่งให้เกิด
๑๐. อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน
๑๑. อุปปีฬกรรม กรรมบีบคั้น
๑๒. อุปฆาตกรรม กรรมตัดรอน

---

^{๔๔} พระอรรถกถาจารย์ชาวอินเดีย เป็นบุตรของพราหมณ์ เกิดที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในพุทธคยา เมื่อประมาณ พ.ศ.๕๕๖ เรียนจบไตรเพท ต่อมาได้ตอบโต้ปัญหาเกี่ยวกับพระเวรตะ สู้ท่านพระเวรตะไม่ได้ จึงของบวชเรียนพุทธวจนะ มีความสามารถมาก วิชาคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นพระอรรถกถาจารย์ที่มีผลงานมากที่สุด.

^{๔๕} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๒๒๓-๒๒๕., วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๓๐-๓๓).

กรรมให้ผลตามคราว กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี มีระยะเวลาของการให้ผล คือ กรรมบางอย่างให้ผลในชาตินี้ กรรมบางอย่างให้ผลในชาติหน้าต่อจากชาตินี้ กรรมบางอย่างให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป กรรมบางอย่างไม่ให้ผล

ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพนี้ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำไว้ในภพนี้ ชาตินี้ สามารถให้ผลได้เลยในชาตินี้ ไม่ต้องรอให้ถึงชาติหน้าแล้วจึงให้ผล

อุปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพหน้า กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำไว้ในภพนี้ ชาตินี้ ไม่สามารถให้ผลได้เลยในชาตินี้ได้ ต้องรอให้ถึงชาติหน้าหลังจากตายไปแล้วเสียก่อนจึงจะสามารถให้ผลได้

อุปปราปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในภพต่อ ๆ ไป กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำไว้ในภพนี้ ชาตินี้ ไม่สามารถให้ผลได้เลยในชาตินี้หรือชาติหน้าหลังจากตายไปแล้วได้ ต่อจะให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป

อโหสิกรรม กรรมเล็กให้ผล กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำแล้ว ไม่ให้ผล เพราะกรรมที่ทำด้วยเจตนาอ่อน หรือกรรมชนิดเดียวกันให้ผลตัดหน้าไปก่อนจึงไม่สามารถให้ผลได้ กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมของผู้ที่บรรลุนิพพานแล้ว และนิพพานแล้วไม่ให้ผล เพราะท่านไม่เกิดอีก นอกจากนี้ยังหมายถึงกรรมดีต่าง ๆ ที่พระอรหันต์ทำแล้วย่อมไม่มีผลเป็นกรรมดีเพราะท่านปราศจากกิเลส ตัณหา อุปาทานแล้ว

กรรมให้ผลตามลำดับ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำไว้ในภพนี้ให้ผลก่อนหรือว่าให้ผลหลัง ซึ่งจะขึ้นกับกรรมหนัก กรรมเบาที่ทำแล้ว

ครุกรรม กรรมหนัก ที่เป็นกุศลกรรม ได้แก่ สมาบัติ ๘ ที่เป็นอกุศล ได้แก่ อนันตริยกรรม ที่ทำแล้ว หลังจากตายไป จะให้ผลทันทีไม่มีกรรมอะไรมาขัดขวางได้

พหุลกรรม กรรมที่ทำบ่อย ๆ ทำมานานจนเคยชิน กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำบ่อย ๆ จนชิน ถ้ากรรมหนักไม่ให้ผล กรรมนี้ก็จะให้ผล

อาสันนกรรม กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำในเวลาใกล้ตาย หรือกรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำไว้เป็นเวลานานแต่ระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย เมื่อกรรมหนักไม่ให้ผล กรรมนี้ก็จะให้ผล

กตัตตากรรม กรรมสักว่าทำ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำด้วยเจตนาอ่อน หรือกรรมสักว่าทำ กรรมนี้จะให้ผลเมื่อกรรมทั้ง ๓ อย่างไม่ให้ผล

กรรมที่ให้ผลตามกิจหรือหน้าที่ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำแล้ว ย่อมให้ผลตามหน้าที่ของกรรม

ชนกรรม กรรมแต่ให้เกิด เป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล มีหน้าที่ให้เกิดรูปนามที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ทำดีทำให้เกิดในสุคติ ทำชั่วทำให้เกิดในทุคติ และหล่อเลี้ยงชีวิตให้ ดำรงอยู่จนตลอดสิ้นอายุขัย

อุปถัมภ์ภกกรรม กรรมสนับสนุน กรรมนี้ไม่สามารถให้เกิดได้ แต่จะคอยสนับสนุน ความสุขความทุกข์แก่นามรูปที่ชนกรรมให้เกิดแล้ว

อุปปีพกรรม กรรมบีบคั้น เบียดเบียนชนกรรมไม่ให้ส่งผลได้เต็มที่

อุปฆาตกรรม กรรมตัดรอน เป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล ตัดรอนกรรมที่มีกำลังน้อย ห้าม ผลของกรรมอื่นเพื่อเปิดช่องให้แก่ตัวเอง ก็เกิดขึ้นตัดรอนทันที

พระพุทธศาสนาสอนว่า รูปธรรม และนามธรรม ทั้งหมดล้วนเกิดขึ้นและเป็นไปตาม เหตุปัจจัยตามธรรมดา คือ ธรรมชาติ ภาษาบาลีเรียกว่า นิยาม แปลว่า กำหนด แน่นอน กฎ ธรรมชาติ หรือนิยาม ทุกสิ่งมีความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยเหมือนกันหมดแต่ที่ท่านแยก ออกไปเป็นข้อ ๆ ก็เพราะมีความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยเฉพาะตัว พระอรุณกถาจารย์ได้จำแนกไว้ ๕^{๔๖} ประการคือ

๑. อุคฺคินิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับฤดู อุณหภูมิ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ กฎเกณฑ์ดินฟ้าอากาศ เช่น อากาศร้อน คนเหงื่อออก เป็นต้น

๒. พีชนิยาม กฎเกี่ยวกับพืชพันธุ์ หรือพันธุ์กรรม เช่น มะม่วงออกผลเป็นมะม่วง ไม่ออกผลเป็นอย่างอื่น เป็นต้น

๓. จิตนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการทำงานของจิต เมื่อมีอารมณ์มากระทบ เกิดการรับรู้ที่เรียกว่าวิญญูณ จิตทำงานอย่างไร จิตที่เกิดขึ้นแล้วมีเจตสิกอะไรประกอบได้บ้าง เจตสิกนี้เกิดแล้วจะมีเจตสิกอย่างไรหนเกิดร่วมได้และเจตสิกอย่างไรหนเกิดร่วมไม่ได้บ้าง

๔. กรรมนิยาม กฎที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ หรือกฎแห่งเหตุผลที่เกี่ยวกับการกระทำ เช่น ทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว

๕. ธรรมนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเหตุและผล โดยไม่มีสิ่งใด เกิดขึ้นอิสระ แต่ต้องสัมพันธ์กันโดยความเป็นเหตุเป็นผล ความเป็นไปตามธรรมดาของเหตุปัจจัย เช่น คนเกิดมาต้อง แก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย

ในบรรดากฎทั้ง ๕ นี้ กรรมนิยามเป็นเพียงกฎหนึ่งเท่านั้น การยึดถือทุกอย่างว่าเป็นเรื่องของกรรม เป็นเรื่องไม่ถูกต้อง เช่น นายแดงเหงื่อออก จะบอกว่าเป็นเพราะกรรมอย่างเดียวไม่ได้ และ

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๕๒-๑๕๓., อภ.สจ.อ. (บาลี) ๑/๔๕๘/๓๓๐-๓๓๓.

ลักษณะหน้าที่ที่แตกต่างกันออกไป และมีลักษณะหน้าที่พิเศษต่างหากอีกด้วย

การมองกรรมต้องเข้าใจในเรื่องของเหตุและผล กรรมเป็นเรื่องที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย พระพุทธศาสนาสอนในเรื่องของเหตุปัจจัย เป็นหลักคำสอนสำคัญครอบคลุมถึงคำสอนทุกอย่าง เรื่องกรรมก็อยู่ในเรื่องของเหตุปัจจัยนี้เหมือนกัน หลักปฏิจสุมุขบาทเป็นหลักกรรมที่แสดงถึงเหตุปัจจัยในพระพุทธศาสนา กรรมเป็นส่วนหนึ่งของปฏิจสุมุขบาท

องค์ประกอบของปฏิจสุมุขบาทมี ๑๒ กุ่ แต่นับเป็นองค์มีเพียง ๑๒ เมื่อประมวลเข้ากันแล้วเหลืออยู่ ๓ อย่าง คือ กิเลส กรรม วิบาก กรรมจัดเป็นส่วนหนึ่งของปฏิจสุมุขบาท กรรมอยู่ในวงจรของไตรวัฏฏ์หรือวัฏฏะ ๓ ได้แก่ กิเลส กรรม วิบาก จัดปฏิจสุมุขบาทเข้ากับไตรวัฏฏ์ได้ดังนี้

หมวดที่ ๑ อวิชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลส

หมวดที่ ๒ สังขาร ภพ จัดเป็นกรรม

หมวดที่ ๓ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรามรณะจัดเป็นวิบาก

การที่จะเข้าใจเรื่องกรรมได้ดีนั้น จะต้องเข้าใจเรื่องปฏิจสุมุขบาท เพราะกรรมมาจากวงจรปฏิจสุมุขบาท ยกตัวอย่างเช่น คนมีกิเลสคือความโลภ เมื่อมีกิเลสก็เป็นเหตุทำกรรม เช่นไปขโมยของเขา เมื่อไม่ได้ก็เป็นทุกข์จัดเป็นวิบาก เมื่อได้ก็เป็นสุขจัดเป็นวิบาก เมื่อมีความสุขก็อยากได้ยิ่งขึ้นอีกจัดเป็นความโลภ เมื่อมีโลภก็ทำกรรม อย่างนี้เรื่อยไป ปฏิจสุมุขบาทแสดงถึงการกระทำกรรม การให้ผลของกรรม เริ่มแต่กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรมไปจนถึงได้รับผลของกรรม การแยกกรรมไว้ต่างหากจากปฏิจสุมุขบาทจึงเป็นเรื่องไม่ถูกต้อง การที่กรรมไปสัมพันธ์กับปฏิจสุมุขบาทเป็นเรื่องของกฎธรรมชาติ หรือสภาวะล้วน ๆ โดยมองถึงกระบวนการทั้งหมดไม่เน้นจุดใดจุดหนึ่ง เมื่อมองในแง่ชีวิตจริง ปฏิจสุมุขบาทที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นเรื่องของการแสดงออกของคน คือส่วนที่เรียกว่ากรรม

การตัดสินใจว่า การกระทำอย่างไรจัดเป็นความดี การกระทำอย่างไรจัดเป็นความชั่ว ยังเป็นเรื่องที่สับสนสำหรับคนส่วนมาก บางคนเข้าใจว่า การกระทำใดก็ตามที่ทำให้ผู้กระทำ ได้เกียรติยศ ชื่อเสียง ทรัพย์สินเงินทอง การกระทำนั้นจัดเป็นการกระทำดี และมองว่าการกระทำใดก็ตามที่ทำให้ผู้กระทำไม่ได้ผล คือ เกียรติยศ ชื่อเสียง เป็นต้นอย่างนั้น การกระทำนั้นจัดเป็นการ

บุคคลทำกรรมใดแล้วย่อมเดือดร้อนใจในภายหลัง ร้องไห้ น้ำตานองหน้า
เสวยผลกรรมอยู่ กรรมนั้นชื่อว่า เป็นกรรมไม่ดี^{๔๓}

บุคคลทำกรรมใดแล้วย่อมไม่เดือดร้อนใจในภายหลัง อิ่มเอิบ ดีใจ เสวยผล
กรรมอยู่ กรรมนั้นชื่อว่า กรรมดี^{๔๔}

พุทธภาษิตนี้มีเนื้อความชัดเจนอยู่แล้วคือ กรรมที่เป็นไปเพื่อความเดือดร้อนเป็นปัจจัย
เป็นกรรมไม่ดี จะเอาความรู้สึกของแต่ละคนมาตัดสินไม่ได้ เพราะบุคคลแต่ละคนก็มีความรู้สึก
แตกต่างกันออกไป มาตรฐานของพระพุทธศาสนายู่ง่ายที่ว่าการกระทำนั้นจะต้องเป็นไปเพื่อลดละ
กิเลสในตัว ไม่ใช่เป็นไปเพื่อพอกพูนกิเลส การกระทำที่ทำให้จิตใจสูงขึ้น มีคุณธรรมสูงขึ้นนั้น
แหละเป็นการกระทำดี

พุทธวิธีในการสอนของพระพุทธเจ้ามุ่งถึงประโยชน์ที่ผู้ฟังจะได้รับเป็นสำคัญและ
มีวัตถุประสงค์ในการสอนเพื่อให้ผู้ฟังบรรลุประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน เพื่อจุดหมายที่
สูงสุดนั้น จำเป็นต้องมีวัตถุประสงค์เฉพาะอันจะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เข้าถึงประโยชน์สูงสุด
การสอนเรื่องกรรมก็เป็นวัตถุประสงค์เฉพาะคนที่ฟังธรรมเรื่องเดียวกัน ผลที่ได้ก็ต่างกัน
เพราะคนแต่ละคนมีอุปนิสัยต่างกัน การแสดงธรรมให้เหมาะแก่อุปนิสัยก็เป็นสิ่งสำคัญ

เรื่องกรรมเป็นเรื่องเหมาะแก่อุปนิสัยเฉพาะบุคคล และมีวัตถุประสงค์เฉพาะอยู่ ๒^{๔๕}
ประการคือ

๑. เพื่อให้เลิกแบ่งชั้นวรรณะโดยกำเนิด ในประวัติศาสตร์ศาสนา ศาสนา
พราหมณ์ได้ถือกำเนิดขึ้นก่อนพระพุทธศาสนา และมีอิทธิพลแผ่ไปทั่วชมพูทวีป มีหลักคำสอนที่
สำคัญคือการถือวรรณะ การแบ่งชนชั้นตามกำเนิด เช่น เกิดมาเป็นลูกกษัตริย์ก็เป็นกษัตริย์ เป็น
ลูกพราหมณ์ก็เป็นพราหมณ์ เป็นลูกแพศย์ (พวกค้าขาย) ก็เป็นแพศย์ เป็นลูกศูทร (คนใช้แรงงาน)
ก็เป็นศูทร พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้ว ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงปฏิวัติความเห็นอย่าง

^{๔๓} บุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๗/๔๘., บุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๖๗/๒๘.

^{๔๔} บุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๔๘., บุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๖๘/๒๘.

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), นรค-สวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่, (กรุงเทพฯ ๑ : บริษัทสหธรรมิก
๒๕๓๘), หน้า ๒๒-๒๕.

๒. เพื่อให้พึงตัวเอง พึ่งการกระทำของตัวเอง คนจะบริสุทธิ์หรือเลวอย่างไรเพราะตนเองเป็นคนทำ “คนทำบาปกรรมเอง ก็เศร้าหมองเอง คนไม่ทำบาปเอง ก็บริสุทธิ์เอง ความบริสุทธิ์ และไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นจะทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้”^{๕๐} พระพุทธศาสนา สอนหลักกรรมเพื่อให้มนุษย์พึ่งตนเอง เพียรพยายามด้วยตนเอง การพึ่งตนเองเป็นสิ่งที่ยั่งยืนมั่นคง ส่วนการพึ่งปัจจัยภายนอกเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืนไม่มั่นคง

กรรมในระดับจิตใจ

คนเราทำกรรมอยู่ทุกขณะไม่มีเวลาไหนเลยที่คนเราไม่ทำกรรม แม้ในขณะหลับฝัน ความฝันต้องอาศัยเจตนาเป็นตัวหนุน คนที่ฝันดีแสดงว่าคนนั้นมีเจตนาดี คนที่ฝันร้ายแสดงว่ามีเจตนาร้าย เกี่ยวกับการทำกรรมทุกขณะนี้ อาจารย์พร รัตนสุวรรณได้กล่าวไว้ว่า

เราทำกรรมทุกขณะทั้งในเวลาหลับและในเวลาตื่น ในเวลาตื่นกระทำกรรมทางวิถิจิต เวลาหลับก็กระทำทางภวังคจิต เจตนาข้อมมีทั้งในวิถิจิตและภวังคจิต กรรมทางวิถิจิตคือ กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ส่วนกรรมทางภวังคจิต คือ พฤติกรรมต่าง ๆ ของร่างกาย เช่นการเต้นของหัวใจ การทำงานของปอด^{๕๑}

พระพุทธศาสนาแบ่งจิตเป็น ๒ ระดับ คือจิตระดับวิถีกับจิตระดับภวังค์ จิตระดับภวังค์เป็นจิตที่เป็นองค์แห่งภพ เป็นระดับที่เราไม่รู้ตัว เรียกว่าไร้สำนึก ภพจะเป็นอย่างไร ชีวิตแท้ ๆ ที่กรรมออกผลจะเป็นอย่างไรนั้นอยู่ที่ภวังค์ แม้แต่จุติปฏิสนธิก็เป็นภวังคจิต ฉะนั้นเราจะมาพิจารณาเฉพาะจิตในระดับที่เราสำนึกกันนี้ไม่ได้ การพิจารณาเรื่องกรรมนี้ จะต้องลึกลงไปถึงขั้นจิตต่ำกว่าสำนึกลงไป อย่างที่เราใช้คำว่าภวังค์^{๕๒}

กรรมมุ่งเอาการกระทำในระดับจิตใจ คือ เจตนา ความจงใจ มุ่งหมายในการกระทำ ในกระบวนการของชีวิตของบุคคลแต่ละคนมีส่วนประกอบของชีวิตส่วนหนึ่งร่วมด้วย คือ สังขารสภาพที่ปรุงแต่งจิต เป็นส่วนประกอบของชีวิตเป็นหัวข้อหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท เจตนาจัดอยู่ในสังขาร และจัดเป็นกรรมด้วย พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ ฯ ภิกษุทั้งหลาย

^{๕๐} จุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๕/๘๔., จุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๖๕/๔๖.

^{๕๑} พร รัตนสุวรรณ, **พุทธวิทยา เล่ม ๒**, (พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗), หน้า ๑๔.

^{๕๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **นรก-สวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๘๐.

กรรมให้ผลในระดับจิตใจ

การให้ผลของกรรมเป็นเรื่องเข้าใจยาก เป็นอนิจนัตยคือเรื่องที่ไม่ควรคิด คิดเอาไม่ได้ มีการถกเถียงกันมาก เรื่องที่ถกเถียงกันมากเพราะเอาความเป็นไปตามนิยามคือกรรมนิยาม มาปนกันกับความนิยมของสังคม กรรมนิยามว่า ทำดี ได้ความดี ทำชั่ว ได้ความชั่ว กลับเข้าใจกันตามความนิยมว่า ทำดี ได้ของดี หรือทำดีจะได้วัตถุหรืออามิสที่ดี การให้ผลของกรรม พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้^{๕๔} ระดับคือ

๑. ระดับภายในจิตใจ ว่ากรรมทำให้เกิดผลภายในจิตใจ มีการสั่งสมคุณสมบัติคือกุศลธรรม และอกุศลธรรม คุณภาพและสมรรถภาพของจิต มีอิทธิพลปรุงแต่งความรู้สึกนึกคิด ความโน้มเอียง ความนิยมชมชอบ และความสุความทุกข์เป็นต้นอย่างไรบ้าง

๒. ระดับบุคลิกภาพ ว่ากรรมทำให้เกิดผลในด้านการสร้างเสริมนิสัย ปรุงแต่งลักษณะความประพฤติ การแสดงออก ทำที การวางตนปรับตัว อากาตรตอบสนอง ความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และต่อสถานการณ์หรือสภาพแวดล้อมทั่ว ๆ ไปอย่างไรบ้าง การให้ผลระดับนี้ต่อเนื่องออกมาจากระดับที่ ๑ นั้นเอง และมีขอบเขตคาบเกี่ยวกัน แต่แยกพิจารณาเพื่อให้มองเห็นแง่มุมของการให้ผลชัดเจนยิ่งขึ้น

๓. ระดับวิถีชีวิตของบุคคล ว่ากรรมชักนำความเป็นไปในชีวิตของบุคคล ทำให้เขาได้รับประสบการณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ประสบผลตอบสนองจากภายนอก พบความเลื่อมความเจริญ ความล้มเหลว ความสำเร็จ ลาก ยศ สุข สรรเสริญ และความสูญเสียต่าง ๆ ที่ตรงข้าม ซึ่งรวมเรียกว่า โลกธรรมทั้งหลาย อย่างไรบ้าง และผลในระดับนี้อาจมองได้สองด้านคือ

- ผลสนองจากปัจจัยด้านอื่น ๆ ของสภาพแวดล้อมที่นอกจากคน
- ผลสนองจากปัจจัยด้านบุคคลอื่นและสังคม

๔. ระดับสังคม ว่ากรรมที่บุคคลและคนทั้งหลายทำ มีผลต่อความเป็นไปของสังคมอย่างไรบ้าง เช่นทำให้เกิดความเลื่อมความเจริญ ความรุ่มเย็นเป็นสุข ความทุกข์ยากเดือดร้อนร่วมกันของมนุษย์ทั้งหลาย รวมทั้งผลจากการที่มนุษย์กระทำต่อสภาพแวดล้อมอื่น ๆ แล้วย้อนกลับมาหาตัวมนุษย์เอง

^{๕๓} อจ.นฤก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗., อจ.นฤก. (บาลี) ๒๒/๖๓/๓๕๕.

^{๕๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๘๗.

ผลระดับที่หนึ่ง เข้ากันได้กับหลักปฏิจสมุปปาต เพราะอยู่ในระดับจิตใจ เป็นการแสดงออกในระดับความสุขความทุกข์ และมีความสำคัญต่อผลในระดับอื่นด้วย ผลระดับอื่นที่ตามมาก็เนื่องมาจากผลในระดับที่หนึ่ง จึงเป็นอันเข้าใจว่า เมื่อมีกรรมคือการกระทำในระดับจิตใจ ก็ต้องมีผลของกรรมในระดับจิตใจด้วย “เจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่งก็คือกรรมได้เกิดขึ้นแล้ว เมื่อกรรมเกิดขึ้นแล้วก็มีผลทันที เพราะเมื่อเจตนาเกิดขึ้น มีกิจกรรมเกิดขึ้นในจิตแล้ว จิตได้เคลื่อนไหว แม้เพียงความคิดก็ไม่ใช่ไร้ผล เป็นกรรมอันละเอียดที่สั่งสมไว้ในจิต”^{๕๕} ฉะนั้นคนเราทำกรรมเสวยกรรมอยู่ในวงจรของปฏิจสมุปปาต ถึงอย่างนั้นการให้ผลของกรรมก็เป็นเรื่องที่ซับซ้อน ค้นหาให้เห็นความเป็นเหตุเป็นผลได้ยาก ไม่เป็นวิสัยที่พึงรู้ได้ด้วยการคิด หรือเป็นอจินไตย ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ ประการนี้ บุคคลไม่ควรคิด ใครคิดพึงมีส่วนแห่งความเป็นบ้า ความเดือดร้อน อจินไตย ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. พุทธวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ๒. ฌานวิสัยของผู้ได้ฌาน ๓. วิบากแห่งกรรม ๔. ความคิดเรื่องโลก ภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ ประการนี้ บุคคลไม่ควรคิด ใครคิดพึงมีส่วนแห่งความเป็นบ้า ความเดือดร้อน^{๕๖}

๒.๗ ปฏิจสมุปปาตกับอริยสัจ

หลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนา หรือหัวใจของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วนำมาแสดงเพื่อให้เข้าถึงความจริง เมื่อเข้าถึงความจริงก็กลายเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา หลักความจริงที่ว่านี้ก็คือ อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีมาเพื่อเข้าถึงความจริงนี้ ทรงตรัสรู้อริยสัจ อาศัยความกรุณาในเวไนยสัตว์ เทียวจาริกไปในที่ต่าง ๆ อันลำบากตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา ก็เพื่อประกาศอริยสัจ และเพื่อให้เวไนยสัตว์รู้ อริยสัจ หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงมีมากมาย ถึงอย่างนั้นหลักธรรมเหล่านั้นก็รวมลงในอริยสัจ ดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า

รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้า ช้างเป็นรอยเท้าขนาดใหญ่ แม้นันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกัน นับเข้าในอริยสัจ ๔^{๕๗}

^{๕๕} พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), **พุทธธรรม** (ฉบับเดิม), (กรุงเทพฯ : มหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๓๖.

^{๕๖} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๗/๑๒๒., อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๗๗/๕๑.

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๕., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๐/๒๖๒.

ความหมายของอริยสัจในชั้นมัจจกัปปวัตตนสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานจันท์ ๕ ก็เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทฺทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพิลิดเพิลินและความกำหนัด มีปกติให้เพิลิดเพิลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ

๑. สัมมาทิฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ^{๕๔}

พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต)ได้ขยายความอริยสัจแต่ละอย่างไว้ดังนี้^{๕๕}

๑. ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ กล่าวให้ลึกกลงไปอีกหมายถึง สภาพของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎกรรมคาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจได้เต็มอ้อมแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว

^{๕๔} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑., วิ.มหา. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔-๑๕.

^{๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า๘๕๖-๘๕๗.

๒. ทุกขสมุทัย เรียกสั้น ๆ ว่า สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นได้แก่ความอยากที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเราซึ่งจะเสพเสวย ที่จะได้จะเป็นจะไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน ร่ารอน กระทบกระวายเป็นความหวงแหน เกลียดชัง ห้วนกล้าว หวาดระแวง ความเบื้อหน่าย หรือความคับข้องคิดขัดในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่อาจปลอดโปร่งโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่น เบิกบานได้อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุขชนิดที่เรียกว่าไร้ใฝ่ฝ้ำและไม่ อึดเฟื้อ

๓. ทุกขนิโรธ เรียกสั้น ๆ ว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชาสารอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจหรือถูกลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระทบกระวายเป็นความเบื้อหน่าย หรือความคับข้องคิดขัดอย่างใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบปลอดโปร่งโล่งเบา ผ่องใส เบิกบาน เรียกสั้น ๆ ว่านิพพาน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐมีองค์ประกอบ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้องหรือเียงไปหาที่สุดสองอย่างคือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตกิลมถานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือบีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน)

ญาณ ๓

ในคำสอนเรื่องอริยสังขามีเกณฑ์วัดการตรัสรู้แล้วเป็นพระอริยบุคคล เรียกว่า ญาณ เมื่อญาณไม่เกิด การปฏิบัติต่ออริยสังขาก็ไม่ถูกต้องและไม่สามารถตรัสรู้หรืออริยสังขตามเป็นจริง ญาณจึงเป็นญาณที่มีความสำคัญมาก ญาณมี ๓^{๖๐}อย่างได้แก่

๑. สัจจญาณ ปรินหาขังรู้หรืออริยสัง ๔ แต่ละอย่างตามเป็นจริงว่า นี่คือทุกข์ นี่คือ ทุกขสมุทัย นี่คือทุกขนิโรธ นี่คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

๒. กิจญาณ ปรินหาขังรู้หน้าที่ที่จะต้องทำในอริยสัง ๔ ว่า ทุกข์ เป็นธรรมชาติที่ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทัย เป็นสภาพที่ควรละเสีย ทุกขนิโรธ เป็นสภาพที่ควรทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธรรมชาติที่ควรเจริญ

^{๖๐} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒-๒๓., วิ.มหา. (บาลี) ๔/๑๕/๑๔-๑๕.

๓. กตญาณ ปรึกษาหยั่งรู้ว่า หน้าที่ที่จะต้องทำในอริยสัจ ๔ ได้ทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว คือ ทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว ทุกขสมุทัยละได้แล้ว ทุกขนิโรธได้ทำให้แจ้งแล้ว ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ได้เจริญแล้ว

ญาณที่ ๑ (สัจจญาณ) กำหนดในฐานะที่เป็นความจริงอย่างนั้น ๆ ญาณที่ ๒ (กิจจญาณ) กำหนดหน้าที่ที่จะต้องทำต่อความจริง ญาณที่ ๓ (กตญาณ) กำหนดรู้ผลของกิจหรือหน้าที่ที่ได้ทำสำเร็จแล้ว ญาณ ๓ นี้จะต้องเกิดในอริยสัจ ๔ แต่ละข้อครบทั้ง ๓ ญาณ ฉะนั้นญาณ ๓ นี้จะต้องเกิดในอริยสัจทุกข้อ รวมญาณ ๓ ที่เกิดในอริยสัจทุกข้อจึงมีญาณ ๑๒ หรือจะกล่าวว่า ญาณ ๓ เกิดในอริยสัจ ๔ แต่ละข้อ มีญาณ ๑๒ ลักษณะที่ญาณ ๓ เกิดในอริยสัจแต่ละข้อ จำแนกได้ดังนี้

๑. ทุกข์ เป็นความจริงอย่างนี้ ๆ ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกข์กำหนดรู้แล้ว
๒. สมุทัย เป็นความจริงอย่างนี้ ๆ สมุทัยควรละ สมุทัยละได้แล้ว
๓. นิโรธ เป็นความจริงอย่างนี้ ๆ นิโรธควรทำให้แจ้ง นิโรธทำให้แจ้งแล้ว
๔. มรรค เป็นความจริงอย่างนี้ ๆ มรรคควรเจริญ มรรคเจริญแล้ว

ถ้ากำหนดรู้อริยสัจไม่ครบปริวัฏฏ์ ๓ ด้วยญาณ ๑๒ แม้แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่สามารถ ปฏิญญาได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ต่อเมื่อกำหนดครบปริวัฏฏ์ ๓ ด้วยอาการ ๑๒ บริบูรณ์แล้ว จึงมีการปฏิญญาว่าเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ การกำหนดรู้อริยสัจของพระอริยบุคคลขั้นต้น ๆ คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี ก็ต้องมีญาณครบ ๑๒ เหมือนกัน

กิจในอริยสัจ

เมื่อผ่านขั้นตอนของสัจจญาณ คือ ขั้นตอนที่อยู่ตามเป็นจริงโดยธรรมชาติว่า นี่คือทุกข์ นี่คือทุกขสมุทัย นี่คือทุกขนิโรธ นี่คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ขั้นตอนต่อไปเป็นขั้นตอนของ กิจ ญาณ คือ ขั้นตอนแห่งการปฏิบัติต่ออริยสัจอย่างถูกต้องสมบูรณ์ กิจในอริยสัจ ๔^{๖๐} คือ

๑. ทุกขอริยสัจควรกำหนดรู้ (ทุกข์ อริยสัจ ปริเฉद्यุข)
๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจควรละ (ทุกขสมุทโย อริยสัจ ปหาตพพ)
๓. ทุกขนิโรธอริยสัจควรทำให้แจ้ง (ทุกขนิโรโธ อริยสัจ สจฺจิกาทพพ)
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจควรเจริญ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ

ภาเวตพพ)

^{๖๐} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒-๒๓., วิ.มหา. (บาลี) ๔/๑๕/๑๔-๑๕.

อริยสังข์เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว ใคร ๆ ไม่สามารถย้ายได้ จะติเตียนหรือทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ในที่บางแห่งพระพุทธเจ้าตรัสเพียงสั้น ๆ โดยเฉพาะอริยสังข์เองไม่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมอื่น บางทีก็ตรัสให้มาเกี่ยวข้องกับหลักธรรมสำคัญอย่างเช่นปฏิจสมเด็จพระพุทธพจน์ว่า

เรากล่าวไว้เช่นนี้แล้ว ธรรมที่เราแสดงไว้ว่า อริยสังข์ ๔ ประการนี้ ใคร ๆ ข่มไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้แจ้งคัดค้าน เพราะอาศัยอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น เพราะถ้ามั่นธาตุ ๖ ประการ สัตว์จึงก้าวลงสู่ครรภ์ เมื่อมีการก้าวลงสู่ครรภ์ นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี ก็เรารู้ชัดไว้ว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ และนี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” แก่บุคคลผู้เสวยอารมณ์อยู่

ทุกข์อริยสังข์ เป็นอย่างไร

คือ แม่ชาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ แม่ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ แม่ภริยะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ แม่โสกะ (ความโสภ) แม่ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ประราธนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็ เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ นี้เรียกว่า ทุกข์อริยสังข์

ทุกข์สมุทัยอริยสังข์ เป็นอย่างไร

คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญานจึงมี
เพราะวิญญานเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปทานจึงมี
เพราะอุปทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี

นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๖๒}

พระพุทธเจ้าตรัสขยายความทุกขนิโรธกับทุกขสมุทัยโดยพิสดารตามนัยแห่งปฏิจัสมุปบาท ไม่ตรัสเพียงสั้น ๆ ว่า ตัณหา คือ สมุทัย แต่แสดงโดยละเอียดว่า ตัณหาเกิดจากอะไร ทำให้เกิดทุกข์ได้อย่างไรอย่างพิสดารถึง ๑๑ อากาโร โดยความก็คือปฏิสมุปปาทฝ่ายสมุทวาร (ฝ่ายเกิด) ทั้งหมด ทำนองเดียวกันทุกขนิโรธแทนที่จะตรัสว่า การดับตัณหา คือ ทุกขนิโรธ ก็ตรัสโดยละเอียดถึงปฏิจัสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร (ฝ่ายดับ) ทั้งหมด

ในพระไตรปิฎกพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจัสมุปบาทโดยลักษณะแห่งความเป็นอริยสัจ ๔ ลักษณะที่แสดงปฏิจัสมุปบาทโดยนัยนี้ เป็นการแสดงให้เห็นสิ่งที่มีจริงโดยธรรมชาติ เหตุเกิด ความดับ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งปฏิจัสมุปป็นนธรรม อาศัยนัยแห่งอริยสัจแสดงปฏิจัสมุปป็นนธรรมแต่ละอาการคล้ายการแสดงทุกข์ แล้วแสดงเหตุเกิด ความดับ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับ ตามลำดับ ดังพระบาลีว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดชราและมรณะ รู้ชัดความเกิดแห่งชราและมรณะ รู้ชัดความดับแห่งชราและมรณะ รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะ รู้ชัดชาติ ฯลฯ รู้ชัดภพ... รู้ชัดอุปาทาน... รู้ชัดตัณหา... รู้ชัดเวทนา... รู้ชัดผัสสะ... รู้ชัดสพายนะ... รู้ชัดนามรูป... รู้ชัดวิญญูณ... รู้ชัดสังขารทั้งหลาย... รู้ชัดความเกิดแห่งสังขาร รู้ชัดความดับแห่งสังขาร รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร^{๖๓}

โดยใจความของปฏิจัสมุปบาทแล้วว่าด้วยการเกิดทุกข์และความดับทุกข์ จึงมีปฏิจัสมุปบาท ๒ สาย คือ สายเกิดทุกข์ เรียกว่า สมุทวาร กับสายดับทุกข์ เรียกว่า นิโรธวาร

สมุทวาร ได้แก่ อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → วิญญูณเกิด → นามรูปเกิด → สพายนะเกิด → ผัสสะเกิด → เวทนาเกิด → ตัณหาเกิด → อุปาทานเกิด → ภพเกิด → ชาติเกิด → ชรามรณะเกิด → โสกะ ประเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเกิด = ทุกขสมุทัย

นิโรธวาร ได้แก่ อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญูณดับ → นามรูปดับ → สพายนะดับ → ผัสสะดับ → เวทนาดับ → ตัณหาดับ → อุปาทานดับ → ภพดับ → ชาติดับ → ชรามรณะดับ → โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

^{๖๒} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓., อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๑๗๒-๑๗๓.

^{๖๓} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๘/๕๔., ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๘/๔๒.

ปฏิจสมุปปาท ๒ สายนี้เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับอริยสัง ก็เท่ากับอริยสังข้อที่ ๒ คือทุกขสมุทัย และอริยสังข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ แต่ปฏิจสมุปปาทสายเกิด สามารถแยกเป็น อริยสังข้อที่ ๑ คือ ทุกข์ได้อีกด้วย มีรายละเอียดดังนี้

๑. ทุกข์ = ชาติเกิด→ ชรามรณะเกิด→ โสกะ ประเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเกิด

๒. สมุทัย = อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → วิญญานเกิด → นามรูปเกิด → สฬายตนะเกิด → ผัสสะเกิด → เวทนาเกิด → ตัณหาเกิด → อุปาทานเกิด → ภพเกิด

๓. นิโรธ = อวิชชาดับ→ สังขารดับ→ วิญญานดับ → นามรูปดับ→ สฬายตนะดับ → ผัสสะดับ→ เวทนาดับ→ ตัณหาดับ→ อุปาทานดับ→ ภพดับ → ชาติดับ → ชรามรณะดับ→ โสกะ ประเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสดับ (ปฏิจสมุปปาทสายดับทั้งหมด)

๔. มรรค = ปฏิจสมุปปาทไม่ได้แสดงข้อปฏิบัติเอาไว้ อริยสังข้อที่ ๔ นี้ ดังที่พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ว่า

ปฏิจสมุปปาทนี้ จะตรงกับข้อที่ ๓ แต่ก็คือว่ากินความรวมถึงอริยสังข้อที่ ๔ ไว้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายของตัวปัญหา ย่อมแสดงให้เห็นแนวทางดำเนินการหรือ วิธีการทั่วไปที่จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการแก้ปัญหา นั้นไปด้วยในตัว กล่าว คือ ชี้ให้เห็นว่า จะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใด ๆ^{๖๔}

ทัศนะนี้แสดงให้เห็นว่า ในที่ที่พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับทุกข์และความดับทุกข์พึงทราบว่ตรัสรวมถึงอริยสัง ๔ ทั้งหมดไว้ด้วย พุทธทาสภิกขุได้อธิบายประเด็นนี้ไว้ว่า

คำว่า “ทุกข์” ในที่นี้ “มีเหตุแห่งทุกข์” รวมอยู่ด้วย เพราะว่าความทุกข์เป็นสิ่งที่มิเหตุและเกิดขึ้นจากเหตุ การกล่าวถึงความทุกข์โดยละเอียดย่อมจะต้องกล่าวถึงเหตุของความทุกข์อยู่ในตัว และคำว่า “ความดับทุกข์” ในที่นี้นั้น ก็ย่อมรวม “วิธีการทำความดับทุกข์” ไว้ในคำ ๆ นั้นด้วย เพราะถ้ากล่าวแต่เพียงความดับทุกข์ และไม่มีทางที่จะดับดังนี้จะมิประโยชน์อะไร^{๖๕}

วิธีการตรัสลักษณะนี้เป็นวิธีการตรัสโดยย่อตามสถานการณ์ มีอยู่โดยทั่วไป พุทธพจน์ที่ตรัสโดยไม่ออกชื่ออริยสัง โดยตรัสเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยย่อหรือโดยพิสดารถ้าพิจารณาให้ดีแล้วทุกเรื่องที่ตรัสก็คือเรื่องอริยสัง โดยปริยายนี้ปฏิจสมุปปาทก็คืออริยสัง

เมื่อนำปฏิจสมุปปาทมาเทียบกับอริยสังแล้ว สามารถเทียบได้เพียง ๓ ข้อ ปฏิจสมุปปาทสายเกิดแยกได้ ๒ ข้อ คือ อริยสังข้อที่ ๑ และข้อที่ ๒ ส่วนปฏิจสมุปปาทสายดับทั้งหมด

^{๖๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๘๕.

^{๖๕} พุทธทาสภิกขุ, **ข้อควรศึกษาเกี่ยวกับอริยสังสี่**, พิมพ์ครั้งที่ ๑. (สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๗), หน้า ๘๓.

๑. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่แตกต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง ปฏิกิจสมุปปาทแสดงความจริงตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วน ๆ ส่วนอริยสัจเป็นหลักความจริง ในรูปแบบที่เสนอตัวต่อปัญญามนุษย์ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ โดยนัยนี้ อริยสัจ จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอน เพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน ส่วนปฏิกิจสมุปปาทเป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสัจ และเป็นเนื้อหาทางฝ่ายวิชาการที่จะต้องศึกษาในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสัจให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังการตรัสรู้ใหม่ ๆ

๒. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิกิจสมุปปาทฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสัจข้อที่ ๓ และ ๔ (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสัจข้อ ๓ (นิโรธ) จะเห็นว่า ปฏิกิจสมุปปาทนิโรธวาร กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธหรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธคำริ เมื่อจะทรงประกาศธรรมจึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือ ตอนแรกกล่าวถึงปฏิกิจสมุปปาทอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธคำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสดุดุปฏิบัติทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน” นี้แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง คือ ปฏิกิจสมุปปาท กับ นิโรธ (นิพพาน) ส่วนอริยสัจข้อที่ ๓

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๘๕๕-๕๐๐.

ข. แม้ว่าปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร จะกินความถึงอริยสังข์ข้อที่ ๔ คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจจสมุปบาทแสดงแต่ตัวกระบวนการ ล้วน ๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอย่างไร กระบวนการอย่างนั้นจึงจะเกิดขึ้น มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่าง ๆ ในการกระทำคือ ไม่ได้จัดวางระเบียบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้ ส่วนในอริยสังข์ มีหลักข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้ โดยเฉพาะ ให้เป็นสังข์จะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่ถูกพิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

ทั้งอริยสังข์และปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมสำคัญ มีการตั้งข้อสงสัยว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้หรืออริยสังข์หรือปฏิจจสมุปบาท ความจริงหลักธรรมทั้ง ๒ นี้มีความสัมพันธ์กันอยู่ คือ ปฏิจจสมุปบาทเป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสังข์ และ อริยสังข์ก็มีเนื้อหาครอบคลุมปฏิจจสมุปบาท สำหรับผู้ถือว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้หรืออริยสังข์และผู้ที่ถือว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาทเพราะยึดที่มาของหลักฐานต่างกัน ในเรื่องนี้พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต)ก็ได้อธิบายไว้ว่า

วินัยปิฎกเล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ ๆ ระยะเวลาวิมุตติสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า ๗ สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปบาทจนถึงทรงดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปบาทและนิพพานที่ตรัสรู้ ส่วนพระสูตรเล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมาจนถึงตรัสรู้วิชา ๓ แล้วข้ามระยะเวลาวิมุตติสุขทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริที่จะไม่ทรงประกาศธรรม เพราะความยากของปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเช่นเดียวกัน^{๖๗}

ผู้ที่ถือเอาเนื้อความในวินัยปิฎก ตอนที่พระพุทธเจ้าพิจารณาปฏิจจสมุปบาท และเนื้อความทั้งในวินัยปิฎกทั้งในพระสูตร ตอนดำริว่า ธรรมที่ตรัสรู้ลึกซึ้ง ได้แก่ อิทปิปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท และนิพพาน ยากที่หมู่ประชาชนจะเข้าใจ จะกล่าวว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาท ส่วนผู้ที่ถือเอาเนื้อความในพระสูตร ตอนตรัสรู้วิชา ๓ (๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ รู้จักระลึกชาติได้ ๒. จุตูปปาตญาณ รู้จักกำหนดจุดเกิดและเกิด ๓. อาสวักขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น) จะกล่าวว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้หรืออริยสังข์

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕๘.

บทที่ ๓

การอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุ

๓.๑ การอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นผลงานอิสระของพุทธโฆษาจารย์ อรรถกถาจารย์ผู้มีชื่อเสียงและมีผลงานมากที่สุด คัมภีร์นี้ไม่จัดเป็นอรรถกถาเพราะท่านไม่ได้ อธิบายพระไตรปิฎกตอนใดตอนหนึ่ง แต่คัมภีร์นี้ได้รับการยอมรับเหมือนอรรถกถาในประเทศ อื่น ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท คัมภีร์วิสุทธิมรรคตอนที่ว่าด้วยปัญญาภูมิเนก^๑ พุทธโฆษา จารย์ได้อธิบายปฏิจจสมุปบาทโดยพิสดารและในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี^๒ อรรถกถาวิงศ์ ตอนปฏิจจสมุปบาทวิงศ์ วรรณนาสูตรตันตภาชนีย์ มีเนื้อความไม่ต่างกันเลย การอธิบายปฏิจจ สมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์ สรุปได้ดังนี้

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท

พุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายอย่างละเอียดพิสดาร เริ่มตั้งแต่คำศัพท์เป็นต้นไปดังนี้

ปฏิจจสมุปบาท แยกเป็น ปฏิจจ + สมุปบาท

คำว่า ปฏิจจ เป็นคำปฏิเสธวาทะว่าเที่ยงซึ่งแยกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. สัสตวาทะ คือ วาทะว่า อตตตาและโลกเที่ยง ไม่ขาดสูญ ตายแล้วเกิด
๒. อเหตุวาทะ คือ วาทะว่า เหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมองและความบริสุทธิ์ของ สัตว์ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์
๓. วิสมเหตุวาท คือ วาทะว่า โลกเป็นไปด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือ ด้วย อำนาจประภคติเป็นต้น

---

^๑ คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีทั้งหมด ๒๑ นิเทศ ปัญญาภูมิเนกอยู่ในนิเทศที่ ๑๗ และนิเทศนี้เองได้ อธิบาย ปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติอย่างเดียว.

^๒ เป็นชื่ออรรถกถาที่อธิบายคัมภีร์วิงศ์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ของอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิงศ์ตอนที่ อธิบายปฏิจจสมุปบาทเรียกว่าปัจจัยาการวิงศ์ แบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือ สูตรตันตภาชนีย์และอภิธรรมภาชนีย์ สัม โมหวิโนทนีซึ่งเป็นอรรถกถาแบ่งออกเป็น ๒ ตอนเหมือนกันคือ สูตรตันตภาชนีย์ อธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบข้าม ภพข้ามชาติเหมือนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอภิธรรมภาชนีย์ อธิบายปฏิจจสมุปบาทแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว.

๔. วสวัตติวาท คือ วาทะว่า มีพระอิศวร อาตมัน หรือพระปชาบดีหรือพรหม เป็นผู้ครอบงำสัตว์ไว้ในอำนาจหรือเป็นผู้บันดาล

ส่วนคำว่า สมุปปาท เป็นคำแสดงความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย และปฏิเสชวาทะเหล่านี้คือ

๑. อุจเฉทวาทะ คือ วาทะว่า ตายแล้วสูญ
๒. นัตถิกวาทะ คือ วาทะว่า อะไร ๆ ไม่มี ผลของบาปบุญ ไม่มี
๓. อกิริยวาทะ คือ วาทะว่า ไม่เป็นอันทำ คือ ทำอะไรไม่เป็นกรรม

ฉะนั้นปฏิจจนสมุปปาทจึงเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติที่ไม่สุดโต่งเอียงไปทางฝ่ายสัสตวาทะและอุจเฉทวาทะ ดำรงอยู่ในข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง^๓

พุทธโฆษาจารย์กล่าวประเภทแห่งปฏิจจนสมุปปาทว่าพระพุทธรเจ้าทรงแสดงปฏิจจนสมุปปาทไว้^๔ ลักษณะคือ

๑. แสดงจากข้อต้นไปถึงข้อสุดท้าย
๒. แสดงจากท่ามกลางไปถึงข้อสุดท้าย
๓. แสดงจากข้อสุดท้ายไปหาข้อต้น
๔. แสดงจากท่ามกลางไปถึงข้อต้น

พร้อมทั้งอุปมาการแสดงปฏิจจนสมุปปาททั้ง ๔ ประเภทไว้ดังนี้

อุปมาลักษณะที่ ๑ พระพุทธรเจ้าแสดงปฏิจจนสมุปปาทจากข้อต้นถึงข้อสุดท้าย เปรียบเหมือนคนหนึ่งต้องการนำเถาวัลย์ไปใช้งาน เห็นโคนเถาวัลย์แล้วตัดโคนของเถาวัลย์จับดึงเอามาทั้งหมดไปใช้งาน

อุปมาลักษณะที่ ๒ พระพุทธรเจ้าแสดงปฏิจจนสมุปปาทจากท่ามกลางไปถึงข้อสุดท้าย เปรียบเหมือนอีกคนหนึ่งต้องการนำเถาวัลย์ไปใช้งาน เห็นตรงกลางของเถาวัลย์แล้วจึงตัดตรงกลางดึงเอาส่วนบนเท่านั้นไปใช้งาน

อุปมาลักษณะที่ ๓ พระพุทธรเจ้าแสดงปฏิจจนสมุปปาทจากข้อสุดท้ายไปหาข้อต้น เปรียบเหมือนอีกคนหนึ่งต้องการนำเถาวัลย์ไปใช้งาน เห็นปลายเถาวัลย์เข้าจึงจับปลายสวามาทั้งหมดเอานถึงโคนแล้วนำไปใช้งาน

^๓ วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๑๑๓., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๒๓๔.

^๔ วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๑๑๕., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๒๓๘-๒๓๙.

อุปมาลักษณะที่ ๔ พระพุทธเจ้าแสดงปฏิจจสมุปบาทจากท่ามกลางจนถึงข้อต้น เปรียบเหมือนอีกคนหนึ่งต้องการนำเอาวัลย์ไปใช้งาน เห็นตรงกลางของเอาวัลย์นั้นแหละ เขาก็ตัดเอาตรงกลางจับสวามาข้างล่างจนถึงโคนนำไปใช้งาน

ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่มีความงามรอบด้านเป็นไปเพื่อตรัสรู้หรือริษธรรม พระพุทธเจ้าแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม เพื่อชี้แจงความเป็นไปตามเหตุทั้งหลายและลำดับแห่งความเกิดขึ้น เพราะทรงเห็นว่าเวไนยสัตว์ยังเวลาในการจำแนกเหตุ แสดงโดยปฏิโลมเพื่อจะชี้แจงเหตุแห่งทุกข์มีชรามรณะเป็นต้นตามที่พระองค์ทรงรู้แจ้งครั้งแรก เพราะได้ทรงพิจารณาเห็นว่าสัตว์โลกถึงความลำบาก เกิด แก่ และตายอยู่ แสดงท่ามกลางไปถึงข้อต้นเพื่อนำอดีตกาลมาแสดงโดยลำดับแห่งเหตุและผลโดยการกำหนดค้นหาเป็นเหตุแห่งอาหาร และแสดงตรงกลางจนถึงข้อสุดท้าย เพื่อชี้แจงธรรมอันจะมีในอนาคตกาล เริ่มจากธรรมอันเป็นเหตุของอนาคตกาลในปัจจุบัน^๕

พุทธโฆษาจารย์อธิบายลักษณะแห่งปฏิจจสมุปบาทแต่ละอย่างดังนี้

๑. อวิชชา

- มีความไม่รู้เป็นลักษณะ (อญาณลกฺขณา)
- มีความหลงเป็นกิจ (สมฺโมหนรสา)
- มีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นปัจจุภูฏฐาน (ฉาปนปจฺจุภูฏฐานา)
- มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน (อาสวปทฏฐานา)

๒. สังขาร

- มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ (อกิสงฺขรณลกฺขณา)
- มีความขวนขวายเป็นกิจ (อายุหนรสา)
- มีเจตนาเป็นปัจจุภูฏฐาน (เจตนาปจฺจุภูฏฐานา)
- มีอวิชชาเป็นปทัฏฐาน (อวิชชาปทฏฐานา)

๓. วิญญาณ

- การรู้อารมณ์เป็นลักษณะ (วิชานนลกฺขณํ)
- มีการเป็นประธานเป็นกิจ (บุพฺพพฺงคฺมรลํ)
- มีการเกิดสืบต่อเป็นปัจจุภูฏฐาน (ปฏิสฺสนฺธิปจฺจุภูฏฐานํ)
- มีสังขารเป็นปทัฏฐานหรือ (สงฺขารปทฏฐานํ)
- มีวิัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน (วตฺถุการมฺมณปทฏฐานํ)

^๕วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๑๑๖-๑๑๗., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๒๔๐-๒๔๑.

๔. นาม

- การน้อมไปเป็นลักษณะ (นมนลกขณฺ์)
- มีการประกอบพร้อมกันเป็นกิจ (สมปโยครสํ)
- มีการไม่แยกจากจิตเป็นปัจจุปฏฐาน (อวินิพฺโกลคปจฺจุปฏฐานํ)
- มีวิญญาณเป็นปทํฐาน (วิญญาณปทํฐานํ)

๕. รูป

- มีการแปรปรวนเป็นลักษณะ (รูปปนลกขณฺ์)
- มีการกระจัดกระจายไปเป็นรส (วิกิรณรสํ)
- มีความเป็นอพยากตธรรมเป็นปัจจุปฏฐาน (อพฺยากตปจฺจุปฏฐานํ)
- มีวิญญาณเป็นปทํฐาน (วิญญาณปทํฐานํ)

๖. สพายตนะ

- มีการทำวัฏฏะให้ยาวนานเป็นลักษณะ (อายุตนลกขณฺ์)
- มีการทำความเห็นเป็นต้นเป็นรส (ทสฺสนาทิสํ)
- มีความเป็นวัตถุและทวารเป็นปัจจุปฏฐาน (วัตถุทวารภาวปจฺจุปฏฐานํ)
- มีนามรูปเป็นปทํฐาน (นามรูปปทํฐานํ)

๗. ผัสสะ

- มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ (ผัสฺสนลกขณฺ์)
- มีการประสานอารมณ์กับจิตเป็นรส (สงฺฆมฺภูณฺ์รโส)
- มีการประหุม (วัตถุ อารมณ์ จิต) เป็นปทํฐาน (สงฺกคฺคิปจฺจุปฏฐานํ)
- มีสภาพตนะเป็นปทํฐาน (สภาพตนปทํฐานํ)

๘. เวทนา

- มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ (อนฺุภวนลกขณฺ์)
- มีการบริโภคร่วมกันซึ่งรสแห่งอารมณ์เป็นรส (วิสยรสสมฺโภครสา)
- มีสุขและทุกข์เป็นปทํฐาน (สุขทฺกฺขปจฺจุปฏฐานา)
- มีผัสสะเป็นปทํฐาน (ผัสฺสปทํฐานา)

๙. ตัณหา

- มีความเป็นเหตุเป็นลักษณะ (เหตุลกขณฺ์)
- มีความบันเทิงใจเป็นรส (อภินนฺุทนฺุรสา)
- มีความไม่อิมในอารมณ์เป็นปัจจุปฏฐาน (อติคฺคิตฺติภาวปจฺจุปฏฐานา)
- มีเวทนาเป็นปทํฐาน (เวทนาปทํฐานา)

๑๐. อุปาทาน

- มีการยึดไว้เป็นลักษณะ (คหณลกฺขณํ)
- มีการไม่ปล่อยเป็นรส (อมฺฤจฺนรสี)
- มีความมั่นคงด้วยศรัทธาและเห็นผิดในอิตตาเป็นปัจจุปัฏฐาน (ตณฺหา
ทพฺพตฺตทิกฺขุปัจจุปัฏฐานา)
- มีศรัทธาเป็นปทัฏฐาน (ตณฺหาปทฏฐานํ)

๑๑. ภาวะ

- มีกรรม และผลของกรรมเป็นลักษณะ (กมฺมกมฺมผลลกฺขโณ)
- มีความทำให้เกิดขึ้นและความเกิดขึ้นเป็นรส (ภาวนภาวนร โส)
- มีความเป็นกุศล อกุศลและอัพยากตะเป็นปทัฏฐาน (กุสลากุสลาพฺยากต
ปัจจุปัฏฐานาโน)
- มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน (อุปาทานปทฏฐานาโน)^๖

๑๒. ชาติ

- มีการเกิดก่อนในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ (ตตฺถ ตตฺถ ภาเว ปฐฺมาภินิพฺพตฺติ)
- มีการมอบให้เป็นกิจ (นียฺยาตฺนรสา)
- มีการจากภพอดีตมาไหลขึ้นในภพนี้เป็นปัจจุปัฏฐานหรือ (อดีตภาวโต อิธ
อุมฺมุชฺชนปัจจุปัฏฐานา)
- มีความวิจิตรซึ่งทุกข์ด้วยอำนาจผลเป็นปัจจุปัฏฐานผลวเสน (ทุกฺขวิจิตฺตตฺตา-
ปัจจุปัฏฐานา)^๗

๑๓. ชรา

- มีความแก่แห่งขั้นเป็นลักษณะ (ขนฺธฺปริปากลฺกฺขณา)
- มีการเข้าไปหาความตายเป็นกิจ (มรณฺูปนฺยรสา)
- มีความวินาสแห่งวัยหนุ่มสาวเป็นปัจจุปัฏฐาน (โยพฺพนวินาสปัจจุปัฏฐานา)^๘

๑๔. มรณะ

- มีการเคลื่อนจากภพเป็นลักษณะ (จุตฺติลฺกฺขณํ)
- มีการพรากเป็นกิจ (วิโยครสี)

^๖ วิกงฺก.อ.(บาลี)๒/๒๒๕/๑๔๗. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๑๒๒., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๒๕๑-๒๕๒.

^๗ วิกงฺก.อ.(บาลี) ๒/๑๕๑/๑๐๒. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๓., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๗๒.

^๘ วิกงฺก.อ.(บาลี)๒/๑๕๒/ ๑๐๖. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๗., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๗๕.

- มีการปราศจากภพเก่าเป็นปัจจุปัจจุบัน (วิปฺลวเสนปฺจจุปฺภูฏาน)^๙

๑๕. โสกะ

- มีการเผ่าไหม้ภายในเป็นลักษณะ (อนฺโต นิชฺฌายนลกฺขโณ)
- มีการเผาเรณใจเป็นกิจ (เจตฺโต ปรีนิชฺฌายนรฺโต)
- มีความเศร้าใจเนื่อง ๆ เป็นปัจจุปัจจุบัน (อนฺุโสจนปฺจจุปฺภูฏานโน)^{๑๐}

๑๖. ปริเทวะ

- มีการพิลาปราพันเป็นลักษณะ (ลาลปฺปนลกฺขโณ)
- มีการรำพันถึงคุณและโทษเป็นกิจ (คุณฺโทสปรีทิตตฺนรฺโต)
- มีความวุ่นวายไม่ตั้งมั่นเป็นปัจจุปัจจุบัน (สมฺภมปฺจจุปฺภูฏานโน)^{๑๑}

๑๗. ทุกข์

- มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ (กายปิปฺนลกฺขณฺิ)
- มีการทำโหม่นสแก่บุคคลผู้มีปัญหาทรมเป็นลักษณะ (ทฺุปฺปญฺญานํ โทมนฺสุสกรณฺรํ)
- มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นปัจจุปัจจุบัน (กาธิกาพาธปฺจจุปฺภูฏานํ)^{๑๒}

๑๘. โทมนัส

- มีความบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ (จิตฺตปิปฺนลกฺขณฺิ)
- มีความคับแค้นใจเป็นรส (มโนวิฆาตฺรํ)
- มีความเจ็บป่วยทางใจเป็นปัจจุปัจจุบัน (มานฺสพฺยาธิปฺจจุปฺภูฏานํ)^{๑๓}

๑๙. อุปายาสะ

- มีการคิดในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นลักษณะ (พฺยาสตฺติลกฺขโณ)
- มีการทอดถอนใจเป็นกิจ (นิตฺถุนนรฺโต)
- มีความเศร้าใจเป็นปัจจุปัจจุบัน (วิสาทปฺจจุปฺภูฏานโน)^{๑๔}

^๙ วิกงฺค.อ.(บาลี) ๒/๑๕๓/๑๐๘. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๘., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๘๑.

^{๑๐} วิกงฺค.อ.(บาลี) ๒/๑๕๔/๑๑๐. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๘., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๘๒.

^{๑๑} วิกงฺค.อ.(บาลี) ๒/๑๕๕/๑๑๑. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๘., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๘๓.

^{๑๒} วิกงฺค.อ.(บาลี) ๒/๑๕๖-๑๕๗/๑๑๓. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๘., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๘๔.

^{๑๓} วิกงฺค.อ.(บาลี) ๒/๑๕๖-๑๕๗/๑๑๓. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๘., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๘๕.

^{๑๔} วิกงฺค.อ.(บาลี) ๒/๑๕๘/๑๑๓. วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๘๙., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๑๘๖.

พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายว่า อวิชาซึ่งมีลำดับแรกในปฏิจสมุปปาทก็ไม่ใช่เหตุเบื้องต้นของโลก อวิชามีความหมาย ๙^{๕๔} อย่าง ได้แก่

๑. ธรรมชาติที่ได้สิ่งที่ไม่ควรได้ (อกุศลกรรมมีกายทุจริตเป็นต้น)
๒. ธรรมชาติที่ไม่ได้สิ่งที่ควรได้ (กุศลกรรมมีกายสุจริตเป็นต้น)
๓. ธรรมชาติที่ทำความเป็นกองชั้นไม่ให้ปรากฏ ทำความเป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะไม่ให้ปรากฏ ทำความว่างแห่งธาตุทั้งหลายไม่ให้ปรากฏ ทำความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ไม่ให้ปรากฏ ทำความแท้จริงแห่งสัจจะไม่ให้ปรากฏ
๔. ธรรมชาติที่ทำสัจจะมีทุกข์เป็นต้นไม่ให้ปรากฏ
๕. ธรรมชาติที่ทำสัตว์ให้เล่นไปในกำหนด คติ ภพ วิญญานฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ในสงสารที่ไม่มีที่สิ้นสุด
๖. ธรรมชาติที่เล่นไปในบัญญัติธรรมมีหญิง – ชาย เป็นต้นอันไม่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ ไม่เล่นไปในบัญญัติธรรมมีขันธเป็นต้นที่มีอยู่โดยปรมัตถ์
๗. ธรรมชาติที่ปกปิดวัตถุและอารมณ์แห่งจักขุวิญญานเป็นต้น และปกปิดปฏิจสมุปปาท (คือปัจจัย) และปฏิจสมุปปัน (คือผล)

อวิชา หมายถึง ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ทั้ง ๔ อย่างนี้เป็นเทศนาที่มาในพระสูตร ความไม่รู้ในส่วนอดีต (ขันธ ธาตุ อายตนะที่ล่วงแล้ว) ความไม่รู้ในส่วนอนาคต (ขันธ ธาตุ อายตนะที่ยังไม่มาถึง) ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต (กาลทั้ง ๒ แห่งขันธ ธาตุ อายตนะที่ล่วงแล้วและยังมาไม่ถึง) ความไม่รู้ในปฏิจสมุปปาท ความไม่รู้ทั้ง ๔ อย่างนี้เป็นเทศนาที่มาในพระอภิธรรม อวิชา นี้ปกปิดไม่ให้รู้ ไม่ให้เห็น ไม่ให้แทงตลอดตามที่เป็นจริง หุ้มห่อเอาไว้ รวมแล้วมี ๘ อย่างเท่านั้น พระพุทธเจ้าตรัสลักษณะของอวิชาไว้ ๒๔ อย่าง คือ

๑. อลัญญา (ความไม่รู้)
๒. อทสสนิ (ความไม่เห็น)
๓. อนภิสมโย (ความไม่ตรัสรู้)
๔. อนนุโพโธ (ความไม่ตรัสรู้โดยสมควร)
๕. อสมโพโธ (ความไม่รู้ตามเป็นจริง)
๖. อปปฏิเวโธ (การไม่แทงตลอด)
๗. อสงคาหนา (ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง)

^{๕๔} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๑๕., วิสุทธิ.(ไทย) ๓/๑๔๕-๑๔๖.

๘. อปริโยคานา (ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ)
๙. อสมเพกฺขนา (ความไม่เพ่งพินิจ)
๑๐. อปฺปจฺจเวกฺขณา (ความไม่พิจารณา)
๑๑. อปฺปจฺจกฺขมมํ (ความไม่ทำให้ประจักษ์)
๑๒. ทุมฺเมชฺฉนํ (ความทรมานปัญญา)
๑๓. พาลุยํ (ความโง่เขลา)
๑๔. อสมฺปชฺฌณํ (ความไม่รู้ชัด)
๑๕. โมโห (ความหลง)
๑๖. ปโมโห (ความลุ่มหลง)
๑๗. สมฺโมโห (ความหลงไหล)
๑๘. อวิชฺชา (อวิชชา)
๑๙. อวิชฺโชโฆ (โอะฆะคืออวิชชา)
๒๐. อวิชฺชาโยโค (โยคะคืออวิชชา)
๒๑. อวิชฺชานุสฺสโย (อนุสัยคืออวิชชา)
๒๒. อวิชฺชาปริยฺยฐานํ (ปริยฺยฐานคืออวิชชา)
๒๓. อวิชฺชาลงฺคิ (ลัมคืออวิชชา)
๒๔. อกุสฺสมฺมูลํ (อกุสฺสมฺมูล)^{๑๖}

พระพุทธศาสนามีคำสอนเรื่องเหตุปัจจัยว่า สิ่งทั้งหลายจะเกิดขึ้นมาได้ต้องมีปัจจัยให้เกิด จะเกิดมาลอย ๆ ไม่ได้ ปัจจัยที่ทำให้สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาได้นั้นมีหลายปัจจัย เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องไปตามลำดับก่อนหลัง เช่น ปัจจัยที่ทำให้ต้นไม้งอกไม้อ้อมีแต่หน่อพืชเท่านั้น แต่มีปัจจัยอื่นคือ น้ำ ดิน อากาศ เป็นต้น พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายสิ่งที่ทำให้สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเรียกว่า ปัจจัย มี ๒๔ อย่าง ได้แก่

๑. เหตุปัจจัย (ปัจจัย หรือเครื่องสนับสนุน ที่เป็นเหตุ)
๒. อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์)
๓. อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นใหญ่)
๔. อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่มีอะไรคั่นในระหว่าง)
๕. สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของกระชั้นชิด)

^{๑๖} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๗/๒๗๓, อภิ.ส. (บาลี) ๓๔/๑๐๖๗/๒๕๒. วิภงฺก.อ.(บาลี)๒/๒๒๖/๑๕๐-๑๕๑.

๖. สหชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของเกิดพร้อมกัน)
๗. อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของอิงอาศัยกันและกัน)
๘. นิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นที่พึ่งที่อาศัยโดยตรง)
๙. อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นที่อาศัยโดยสืบต่อกันมา)
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของเกิดก่อน)
๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของเกิดทีหลัง)
๑๒. อาเสวนะปัจจัย (ปัจจัยโดยการส่องเสพ)
๑๓. กัมมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม คือการกระทำ)
๑๔. วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นผลของกรรม)
๑๕. อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร)
๑๖. อินทริยปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทรีย์)
๑๗. ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน คือสมาธิที่แน่วแน่)
๑๘. มัคคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับกิเลสและดับทุกข์)
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของประกอบกัน คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน)
๒๐. วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่ประกอบกัน)
๒๑. อัคติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของมีอยู่)
๒๒. นัตติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่มี)
๒๓. วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไปปราศ คือ พ้นไป หหมดไป)
๒๔. อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นของไม่ไปปราศ คือไม่พ้นไป ไม่หมดไป)

ความหมายของปัจจัยแต่ละอย่าง

๑. เหตุปัจจัย หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุและเป็นปัจจัย หรือเป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ ชื่อว่า เหตุปัจจัย เหตุ เป็นคำเรียก วจนาวายวะ (อวัยวะแห่งคำ คือถ้อยคำที่ทำให้รู้ความแต่ละคำ) การณ และเหตุ คำว่า วจนาวายวะ การณ และมูล ก็เรียกว่า เหตุ ส่วน ปัจจัย คือ ธรรมที่อาศัยไม่ปฏิเสธธรรมอื่นเป็นไป โดยลักษณะเป็นธรรมที่อุดหนุน เป็นสภาพที่อุดหนุนเพื่อความตั้งอยู่หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมอื่น

คำว่า ปัจจัย เหตุ การณ นิทาน สัมภว ปภว มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ ธรรมที่ชื่อว่า เหตุ เพราะเป็นมูล ชื่อว่า ปัจจัย เพราะเป็นสภาพอุดหนุน ฉะนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่า เหตุปัจจัย

๒. อารัมมปัจจัย หมายถึง ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อารัมมปัจจัย ธรรมอะไร ๆ ที่จะไม่เป็นอารัมมปัจจัยไม่มี เปรียบเหมือนคนที่อ่อนกำลังได้ยึดท่อนไม้หรือเชือก จึงลุกขึ้นและยืนได้ จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายก็เหมือนกัน (อ่อนกำลัง) ได้ปรารถนาอารมณ์มีรูปต้นจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ ธรรมที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิก ชื่อว่า อารัมมปัจจัย

๓. อธิปัตติปัจจัย หมายถึง ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า อธิปัตติปัจจัย มี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจสหชาติธรรมและอารมณ์ ธรรม ๔ ประการ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ชื่อว่า สหชาติอธิปัตติปัจจัย (เป็นอธิปัตติปัจจัย แห่งสหชาติธรรม) ธรรม ๔ ประการนั้นไม่ได้เป็นอธิปัตติปัจจัยร่วมกัน ในขณะที่จิตทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นไป ในขณะที่นั้นฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิปัตติ ธรรมนอกจากนั้นไม่เป็นอธิปัตติ ธรรมอีก ๓ ประการมีอธิบายเหมือนกัน ส่วนรูปธรรมทั้งหลาย ทำธรรมใดให้หนัก (เป็นที่หนัก) เป็นไป ธรรมนั้นเป็นอารัมมชาติอธิปัตติปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย

๔. อนันตรปัจจัย หมายถึง ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ไม่มีระหว่างกัน

๕. สมนันตรปัจจัย หมายถึง ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมใกล้เคียงที่สุด

อนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัย ๒ นี้ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ เหมือนกันโดยอรรถ สุขีพ ปัญญาภูภาพ กล่าวว่

มติของอาจารย์ในชั้นหลังมีอยู่ต่าง ๆ กัน บางท่านว่า อนันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยความเป็นของไม่มีคั่นในระหว่าง) กับ สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยความเป็นของกระชั้นชิด) ต่างกันโดยพยัญชนะ แต่เนื้อความเป็นอันเดียวกัน บางอาจารย์กล่าวว่า ต่างกัน คือ อนันตรปัจจัย เป็นของไม่มีอรรถ คือ เนื้อความอย่างอื่นคั่น ส่วน สมนันตรปัจจัย เป็นของไม่มี กาละคั่น^{๑๑}

๖. สหชาติปัจจัย หมายถึง ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นที่เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกัน ชื่อ สหชาติปัจจัย คุชประทีปเป็นปัจจัยโดยยังแสงสว่างให้เกิดขึ้นพร้อมกัน มิใช่เป็นปัจจัยแห่งความเกิดขึ้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งความตั้งอยู่ด้วย เหมือนประทีปเป็นปัจจัยแห่งความตั้งอยู่ของแสงสว่าง มิใช่เป็นปัจจัยแห่งความเกิดขึ้นเท่านั้น

๗. อัญญมัญญปัจจัย หมายถึง ปัจจัยผู้อุดหนุนโดยความที่ยังกันและกันให้เกิดและสนับสนุนกันและกัน เหมือนไม้สามท่อนค้ำกันและกัน

๘. นิสสยปัจจัย หมายถึง ธรรมผู้อุดหนุนโดยอาการเป็นที่ตั้งและเป็นที่ยึดอาศัย คุชแผ่นดินเป็นที่ตั้งที่ยึดอาศัยแห่งต้นไม้ และแผ่นผ้าเป็นที่ตั้งที่ยึดอาศัยแห่งจิตรกรรม

^{๑๑} สุขีพ ปัญญาภูภาพ, พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๗๖๒.

๘. อุปนิสสยปัจฉัย หมายถึง ธรรมเป็นที่อันผลของตนอาศัยยั้งนัก หรือ ธรรมผู้
อุคหนุน โดยความเป็นเหตุมีกำลัง มี ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ ปกตูปนิสสยะ

อารัมมณูปนิสสยะ ต่างจากอารัมมณาธิปไตย (ความมีอารมณ์เป็นใหญ่) จิตและ
เจตสิกทำอารมณ์ใดให้หนัก อารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ที่มีกำลัง จัดเป็นอารัมมณาธิปไตย โดยความหมาย
ว่า เป็นเพียงอารมณ์ที่ฟังทำให้หนัก และจัดเป็นอารัมมณูปนิสสยะ โดยความหมายว่าเป็นอารมณ์ที่
เป็นเหตุมีกำลัง

อนันตรูปนิสสยะต่างจากอนันตรปัจฉัย อนันตรปัจฉัย ได้แก่ ความเป็นธรรม
สามารถในอันยังจิตอุปาทที่ควรแก้ลำดับของตนให้เป็นไป อนันตรูปนิสสยะ ได้แก่ ความที่จิตดวง
ก่อนเป็นเหตุมีกำลังในอันยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้น

ปกตูปนิสสยะ หมายถึง อุปนิสสยะที่ทำงานอย่างดี ปัจฉัยธรรมที่บุคคลสร้างขึ้น
ในสันดานของตน และ ปัจฉัยภายนอกมีเหตุและโทษะเป็นต้นที่บุคคลเสพด้วยอำนาจศรัทธาและ
คิดเป็นต้น ชื่อว่า ปกตะ (ทำงานอย่างดี) ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น อันบุคคลทำงานอย่างดี และเป็นอุป
นิสสยโดยเป็นเหตุมีกำลัง ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ

๑๐. ปุเรชาติปัจฉัย หมายถึง ธรรมผู้อุคหนุน โดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้ว
เป็นไป มี ๑๑ อย่าง โดยเป็นวัตถุและอารมณ์ในปัญจทวาร และ หทัยวัตถุ (อายตนะภายใน ๕
อายตนะภายนอก ๕ และ หทัยวัตถุ (หัวใจ) ซึ่งเกิดขึ้นเกิดอรูปรธรรม เป็นปัจฉัยแห่งอรูปรธรรม)

๑๑. ปัจฉาชาติปัจฉัย หมายถึง อรูปรธรรมผู้อุคหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุน
รูปรธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นก่อน ดังเจตนาคือความหวังในอาหารค้ำจุนสรีระของลูกเร้งทั้งหลาย

๑๒. อาเสวนปัจฉัย หมายถึง ธรรมผู้อุคหนุนโดยความหมายคือ อาเสวนะ (เสพ
มาก คือ ประพฤติค้ำจุน) เพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลังแห่งอนันตรธรรม (ธรรมเป็นลำดับ) เป็น
๓ อย่าง ด้วยอำนาจธรรมที่เป็น กุศล อกุศล และกิริยา

๑๓. กัมมปัจฉัย หมายถึง ธรรมผู้อุคหนุนโดยความเป็นการกระทำ ได้แก่ความ
ประกอบทางจิตคือเจตนา มี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนา และอกุศลเจตนา ที่เป็นไปในขณะ
ต่าง ๆ และแห่งเจตนาทั้งปวงที่เป็นสหชาติ

๑๔. วิปากปัจฉัย หมายถึง วิปากธรรมผู้อุคหนุนโดยเป็นธรรมสงบ ไม่มีอุตสาหะ
หรือความเป็นธรรมสงบ วิปากธรรมเป็นปัจฉัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตตกาล
และแห่งกัฏฐัตถารูปทั้งหลายในปฏิสนธิกาล และแห่งสัมปยุตตธรรมทั้งหลายในกาลทั้งปวง

๑๕. อาหารปัจฉัย หมายถึง อาหาร ๔ ผู้อุคหนุนโดยความเป็นผู้ค้ำจุนรูปและอรูปร
ทั้งหลาย

๑๖. อินทริยปัจจัย หมายถึง อินทริย์ ๒๐ เว้นอินทินทริย์และปฐินทริย์ ผู้อุค
หนุนโดยความเป็นใหญ่ อินทริย์ ๕ มีจักขุนทริย์เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลายอย่าง
เดียว อินทริย์ ๑๕ ที่เหลือเป็นปัจจัยแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม

๑๗. ฌานปัจจัย หมายถึง องค์ฌาน ๗ (คือ วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา โสมนัส
โทมนัส อุเบกขา) อันต่างโดยเป็นกุศลฌานเป็นต้นทั้งหมด ยกเว้นเวทนา ๒ คือ สุขและทุกข์ใน
ทวิปัญจวิญญาณ ผู้อุคหนุนโดยความเข้าไปเพ่ง (อารมณ์และลักษณะ) ฌานปัจจัยนี้ไม่มีในทวิปัญจ
วิญญาณและอเหตุกจิตทั้งหลาย

๑๘. มรรคปัจจัย หมายถึง องค์มรรค ๑๐ อันต่างโดยเป็นกุศลมรรค (คือสัม
มัตตะ) เป็นต้น ผู้อุคหนุนโดยความคือนำออกไปจากสิ่งใดก็ตาม มรรคปัจจัยนี้ไม่มีในทวิปัญจ
วิญญาณและอเหตุกจิตทั้งหลาย

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย หมายถึง รูปธรรมทั้งหลายผู้อุคหนุนโดยความเป็นธรรม
ประกอบกัน คือ มีวัตถุและอารมณ์เดียวกัน และเกิดด้วยกันกับด้วยกัน

๒๐. วิปยุตตปัจจัย หมายถึง รูปธรรมทั้งหลายผู้อุคหนุนโดยไม่เข้าถึงความเป็น
ธรรมมีวัตถุเดียวเป็นต้น เป็นวิปยุตตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย แม้อรูปธรรมทั้งหลายก็เป็นวิป
ยุตตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย แบ่งออกเป็น ๓ โดยแยกเป็น สหชาติปัจจัย ปัจจชาติปัจจัย และ
ปุเรชาติปัจจัย

๒๑. อัตถิปัจจัย หมายถึง ธรรมผู้อุคหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนธรรมที่เป็น
เช่นเดียวกันด้วยความที่มีอยู่อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน มาติกาแห่งอัตถิปัจจัยท่านกล่าวไว้ ๗ ประการ
ด้วยอำนาจแห่งรูปขันธ มหาภูต นามรูป จิตและเจตสิก มหาภูตรูป อายตนะ และททัยวัตถุ

๒๒. นัตถิปัจจัย หมายถึง รูปธรรมที่ดับไปแล้ว ผู้อุคหนุนโดยให้โอกาสเพื่อ
ความเป็นไปแห่งรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดในลำดับแห่งตน ชื่อว่า นัตถิปัจจัย

๒๓. วิคตปัจจัย หมายถึง นัตถิปัจจัยธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นธรรมผู้อุคหนุน โดย
ความเป็นธรรมที่ปราศไปแล้ว (ไม่มีแล้ว)

๒๔. อวิคตปัจจัย หมายถึง อัตถิปัจจัยธรรมทั้งหลาย เพราะเป็นธรรมผู้อุคหนุน
โดยความเป็นธรรมที่ยังไม่ปราศไป (ยังมีอยู่)^{๑๔}

ผู้วิจัยสรุปคำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์ได้ดังนี้
เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

^{๑๔} วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๑๒๘-๑๔๐., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๒๖๒-๒๘๕.

เพราะไม่รู้ในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค จึงมีสังขารคือเจตนา ความจงใจปรุงแต่งสร้างสรรการกระทำ ทางกาย วาจา ใจ เป็นบุญบ้าง (บุญญาภิสังขาร) บาปบ้าง (อบุญญาภิสังขาร) ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาปบ้าง (อานัญญาภิสังขาร)

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยอาศัยสังขารเป็นตัวสร้างสรรปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะตัวในการรับรู้ ในเวลาที่ชีวิตหนึ่งสิ้นสุดลงหรือตายไป ปฏิสนธิวิญญาณที่ถูกปรุงแต่งด้วยกรรมคือสังขารจะไปเกิดในภพใหม่ มีคุณสมบัติเหมาะสมกับกรรมที่ทำให้

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

วิวัฒนาการแห่งชีวิตต่อจากปฏิสนธิวิญญาณ ก่อเป็นรูปชีวิตใหม่ขึ้นมา ประกอบไปด้วย รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ จนครบบริบูรณ์พร้อมที่จะทำกรรมต่อไป ความสมบูรณ์หรือความบกพร่องของนามรูปใหม่เกิดจากการปรุงแต่งของสังขารคือกรรมที่ทำมาในอดีต

นามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุนเกิดกระบวนการของชีวิตที่จะทำหน้าที่ติดต่อกับโลกภายนอก คือ อายตนะ ๖ ได้แก่ ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย และการรับอารมณ์ทางใจ

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

อาการที่จิตหรือวิญญาณถูกต้องกับอารมณ์สิ่งเร้า หมายถึงอาการอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก และวิญญาณ ประกอบกันเข้าครบทั้ง ๓ อย่าง เกิดการรับรู้ขึ้นมา อีกอย่างหนึ่งอาการที่วิญญาณได้สัมผัสกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธัมมารมณ์ โดยอาศัยอายตนะเป็นเครื่องมือในการติดต่อ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

ความรู้สึกทางอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอันเกิดจากการสัมผัส คือ ความรู้สึกสุขสบาย เรียกว่า สุขเวทนา ความรู้สึกไม่สบาย เป็นทุกข์ เรียกว่า ทุกขเวทนา ความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

อาศัยความรู้สึกทางอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดความชอบใจ ยินดี อยากได้ยิ่งขึ้นไป เกิดเป็นรูปตัณหา (ความอยากในรูป) สัททตัณหา (ความอยากในเสียง) คันธตัณหา (ความอยากในกลิ่น) รสตัณหา (ความอยากในรส) โภกฐัปปะ (ความอยากในสัมผัสทางกาย) ชัมมตัณหา (ความอยากในสัมผัสทางใจ) ความอยากมืออยากเป็นอันเกี่ยวข้องกับชีวิต อันเกี่ยวข้องกับเกียรติยศชื่อเสียง หรือกระทั่งความไม่อยากมืออยากเป็น อยากให้อารมณ์ บุคคล หรือเหตุการณ์ที่ตนไม่ชอบผ่านพ้นไป

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เมื่อได้มาด้วยความอยาก เกิดความยึดมั่นอย่างรุนแรง คือ กามุปาทาน ยึดมั่นในอารมณ์ที่รักใคร่ชอบใจ ทิฏฐุปาทาน ยึดมั่นในความเห็นทิฏฐิต่าง ๆ สิล্পพคุปาทาน ยึดมั่นในศิลปะคือข้อปฏิบัติทางศาสนา วัตรคือธรรมเนียมข้อปฏิบัติว่าเป็นสิ่งที่ให้ได้สิ่งที่ปรารถนา อัตตวาทูปาทาน ยึดมั่นอัตตาคือตัวตนในสิ่งต่าง ๆ ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง ยังไม่ได้ จัดเป็นตัณหา เปรียบเหมือนโจรเหยียดมือไปจโมขของในที่มีด ส่วนการรับเอาอารมณ์ที่มาถึง จัดเป็นอุปาทาน เปรียบเหมือนโจรจับเอาสิ่งของที่ต้องการได้แล้ว

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เจตนาที่กระทำกรรมแล้ว จัดเป็นบุญบ้าง บาปบ้าง ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาปบ้าง เกิดเป็นการเตรียมพร้อมของชีวิต คือ ชั้น ๕ ที่จะปรากฏในภพที่สมควรแก่กรรม พลังกรรมที่สะสมไว้ในภพปัจจุบันพร้อมที่จะผลักดันให้เกิดการสืบต่อวงจรต่อไปอีกเมื่อชีวิตหนึ่งสิ้นสุดลง

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เริ่มต้นตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญาณจนกระทั่งออกจากท้องมารดาสำหรับมนุษย์ มีคุณสมบัติสอดคล้องกับกรรมที่กระทำไว้ กระบวนชีวิตใหม่เริ่มดำเนินไปจนเกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะเวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ หมุนเวียนต่อไปอีก

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

ชรามรณะ เมื่อมีชาติคือความเกิด ก็ต้องมีความแก่ ความเสื่อม ความผูกพัน ความแตกสลายไปตามธรรมดาของชีวิต โสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส (ความโศก ความรำไรรำพัน ความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ) เป็นธรรมเนื่องมาจากความแก่และความตายของตนเองและของคนอื่นก็เกิดขึ้น แสดงถึงวงจรที่ทำให้เกิดทุกข์

พุทธโฆษาจารย์อธิบายปฏิจจสมุปบาทไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี สุตตันตภาชนีย์แบบข้ามภพข้ามชาติ แต่ในอภิธรรมภาชนีย์เป็นการอธิบายแบบเกิดขึ้นในขณะจิตเดียว ในอภิธรรมภาชนีย์ท่านจำแนกปฏิจจสมุปบาทตามประเภทของจิต (ที่เป็นอกุศล

พระศาสดาผู้มีญาณอันไม่มีอะไรขัดขวางในธรรมทั้งปวง ครั้นทรงแสดงปัจฉยาการอันปราศจากขอดปมและไม่ยุ่งยากในสุดตันตภาวนีย์ ด้วยอำนาจจิตต่าง ๆ ปานดังทรงคลี่ฝืนมหาปฐพี และปานดังทรงขยายนภากาศด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพราะปัจฉยาการนี้จะมีในจิตต่าง ๆ กันอย่างเดียวกันหาไม่ ย่อมมีในจิตดวงเดียวทีเดียว ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงปัจฉยาการซึ่งเกิดในขณะจิตดวงเดียวกัน โดยประการต่าง ๆ กันด้วยอำนาจอิทธิธรรมภาวนีย์จึงทรงตั้งมาติกาโดยนัยว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี^{๑๕}

พุทธโฆษาจารย์เห็นว่าปฏิจสมุปบาทที่เกิดขึ้นในขณะจิตเดี่ยวนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้อย่างละเอียดแล้วในพระอภิธรรมปิฎก^{๑๖} อย่างไรก็ตามในปฏิจสมุปบาท อวิชาก็ไม่ใช้เหตุเดิมของโลก อวิชาไม่ใช่สิ่งที่ไม่มีความเหตุ อวิชาไม่ใช้เหตุพระพุทธรเจ้าตรัสว่า “เพราะอาสวะเกิด เหตุเกิดแห่งอวิชาจึงมี”^{๑๗} เพียงแต่ในปฏิจสมุปบาทพระองค์ตรัสอวิชาเป็นข้อต้นเพราะเป็นหัวข้อที่เด่นชัด เป็นตัวนำหรือที่เรียกว่าเป็นประธาน พระองค์ตรัสว่า “อวิชาเป็นเหตุ (กล่าวด้วยวิภูษะ) ตรีธรรม ๒ อย่างเป็นประธานคือ (๑) อวิชาเป็นประธาน เหมือนที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งอวิชาย่อมไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่นี้ อวิชาไม่มี ภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ อย่างนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ อวิชาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ”^{๑๘} และ (๒) ภาวตัณหาเป็นประธาน เหมือนที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งภาวตัณหา (ความทะยานอยากในภพ) ย่อมไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่นี้ ภาวตัณหาไม่มี ภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ อย่างนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาวตัณหาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ”^{๑๙} ธรรมที่เป็นประธานคือ อวิชา และ ภาวตัณหา เป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมที่ทำให้สัตว์ถึงสุคติและทุกคติ อวิชาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมที่ทำให้สัตว์ถึงทุกคติ เพราะว่าปุถุชนถูกอวิชาครอบงำแล้วเริ่มทำกรรมที่ทำให้ตนถึงทุกคติเนื่องกรรมมีปามาติบาตเป็นต้น ที่ไม่มีความชื่นใจเพราะความเร่าร้อนเพราะกิเลส และนำความพินาศแก่ตัวเองเพราะตกไปสู่ทุกคติ ส่วนภาวตัณหาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมที่ทำให้สัตว์ถึงสุคติ เพราะว่าปุถุชนถูกภาวตัณหาครอบงำแล้วทำกรรมที่ทำให้ตนถึงสุคติเนื่องกรรมมีเจตนาเว้นจากปามาติบาตเป็นต้น ซึ่งมีแต่

^{๑๕} วิกฤจ.อ.(บาลี) ๒/๑๔๓/๒๑๕.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๓/๒๒๔., อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๔๓/๑๖๕.

^{๑๗} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๕๘., ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๐๓/๗๔.

^{๑๘} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔., อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๕๐.

^{๑๙} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗., อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๒/๕๒.

ส่วนในเทศนาที่เกี่ยวกับวิญญู พระพุทธเจ้าตรัสธรรมมีมูลเดียวเหมือนอย่างที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ สังขารทั้งหลายมีวิชาเป็นที่อาศัย วิญญูณามีสังขารเป็นที่อิงอาศัย”^{๒๔} เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุพิจารณาเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ตัณหาข่มเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี”^{๒๕} ในสังยุตตนิคายทรงแสดงธรรมทั้ง ๒ เป็นมูลเหมือนที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย กายของคนพาลนี้ ผู้ถูกอวิชาขวางกัน ประกอบด้วยตัณหา เกิดแล้วอย่างนี้ กายและนามรูปภายนอกนี้ มีอยู่ทั้ง ๒ ส่วนอย่างนี้ เพราะอาศัย ๒ ส่วนนั้น ผัสสะจึงมี คนพาลถูกผัสสะตาย ๖ หรืออายตนะอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้า จึงเสวยสุขและทุกข์”^{๒๖} เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคตรัสความโศกเป็นต้นเพื่อความไม่ขาดตอนแห่งปัจจุสมุปบาท เพราะความโศกเป็นต้นนั้นเกิดแก่คนผู้ถูชรามรณะเบียดเบียนเหมือนที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ได้ลำดับถูกทุกขเวทนาถูกต้อง ข่มเศร้าโศก ลำบาก รำไร ทูบออกคร่ำครวญ ถึงความลุ่มหลง”^{๒๗} อวิชาเป็นไปเท่าที่ความโศกเป็นต้นยังเป็นไป ความโศกเป็นต้นประมวลเข้ากับชรามรณะ จึงมีองค์แห่งปัจจุสมุปบาท ๑๒ องค์เท่านั้น

๓.๒ การอธิบายปัจจุสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุเป็นนักคิดที่สำคัญคนหนึ่งในพระพุทธศาสนา ได้ปรับคำสอนให้สอดคล้องกับสังคมสมัยใหม่ ตีความคำสอนให้ทันต่อสถานการณ์ ปรับทัศนคติของสังคมไทยที่ยึดถือแบบแผนเดิม ๆ ให้มีทัศนคติใหม่ เช่นการตีความเรื่องปัจจุสมุปบาท พุทธทาสภิกขุมีความเห็นขัดแย้งกับความเห็นของพุทธโฆษาจารย์ผู้อธิบายปัจจุสมุปบาทแบบक्रमภพक्रमชาติว่าปัจจุสมุปบาทสายหนึ่งจะเกิดครบวงจรทั้งหมดกินระยะเวลาถึง ๓ ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต พุทธทาสภิกขุปฏิเสธการอธิบายอย่างนั้น พร้อมทั้งมีทัศนะใหม่ที่กระแสปัจจุสมุปบาทสายหนึ่งเกิดครบในขณะจิตเดียว รวดเร็วเหมือนกับสายฟ้าแลบ เกิดขึ้นในขณะที่มีชีวิตปัจจุบันไม่ต้องรอไปจนถึงชาติหน้าหลังจากตายแล้ว การเสนอแนวความคิดใหม่นี้ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการ

^{๒๔} ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๒., ต.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๓/๓๑.

^{๒๕} ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔., ต.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๒/๘๒.

^{๒๖} ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๓๒., ต.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๒๔.

^{๒๗} ต.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๖๔., ต.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๕๔/๑๕๐.

๓.๒.๑ ความหมายของปฏิจสมุปปาต

พุทธทาสภิกขุอธิบายความหมายของปฏิจสมุปปาตทั้ง ๑๒ อากาโร สรุปลงได้ดังนี้

๑. **อวิชชา** ธรรมชาติที่ปราศจากความรู้ที่สามารถดับทุกข์ได้ หรือสภาวะที่ปราศจากความรู้ที่สามารถดับทุกข์ได้ ได้แก่ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในทางให้ถึงความดับทุกข์

ความไม่รู้ไม่เห็นมูลเหตุแห่งความทุกข์ว่าเป็นมูลเหตุแห่งความสุข หรือที่เรียกว่าเห็นกงจักรเป็นดอกบัว ไม่เข้าใจตามความเป็นจริงว่าความทุกข์คืออะไร สาเหตุของความทุกข์ที่แท้จริงคืออะไร ภาวะที่ปราศจากความรู้เป็นอย่างไร อะไรเป็นข้อปฏิบัติที่นำไปสู่สภาพที่พ้นจากความทุกข์ เช่นกรณีที่มีการกระทบทางอายตนะแล้วเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนที่พอใจหรือไม่พอใจไปตามอำนาจของความรู้ แต่สำหรับผู้ที่ไม่มีอวิชชาแล้วจะไม่มีความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจคือไม่ปรุงแต่งเป็นอารมณ์ดีหรืออารมณ์ร้ายถึงแม้จะมีการกระทบทางอายตนะแล้วก็ตาม ก็เป็นเพียงการกระทบเท่านั้นไม่มีการปรุงแต่งความรู้สึกว่าเป็นตัวตน คนที่มีความรู้มากมายสักเพียงใดก็ตามถ้าไม่รู้เรื่องอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริงแล้วก็ยังเป็นผู้มีอวิชชาอยู่นั่นเอง ฉะนั้นความรู้ต่าง ๆ มากมายในทางโลกที่คนเราศึกษากันไม่จัดเป็นวิชาหรือความรู้ตามคำสอนในทางพระพุทธศาสนา เพราะความรู้เหล่านั้นยังจัดเป็นอวิชชาที่ยังก่อให้เกิดความทุกข์ไม่สามารถดับทุกข์ได้ตามเป็นจริง อวิชชานั้นเป็นสาเหตุแห่งการเกิด “ตัวตน ของตน” เพราะอาศัยอารมณ์ตามเหตุปัจจัยไม่รู้ตามความเป็นจริง

๒. **สังขาร** ได้แก่ กายสังขาร สิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางกาย วจิสังขาร สิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางวาจา จิตตสังขาร สิ่งที่จะปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางจิต

อำนาจชนิดหนึ่งที่สามารถปรุงแต่งสิ่งต่างๆ ไม่ให้หยุดนิ่งคือเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เช่น ต้นไม้ ก้อนดิน ตามสภาวะที่เป็นจริงแล้วมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ภายใน สังขารในปฏิจสมุปปาตเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ปุญญาภิสังขารคือสภาพที่ปรุงแต่งบุญที่เข้าใจกันว่าเป็นเหตุแห่งความสุขโดยปรมาตม์แล้วบุญก็ยังเป็นทุกข์เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ อปุญญาภิสังขารคือสภาพที่ปรุงแต่งบาป โดยความหมายแล้วบาปก็เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อนใจคือทำให้เกิดทุกข์ อนัญญาภิสังขารคือสภาพที่ปรุงแต่งความไม่หวั่นไหว โดยสภาพแล้วสังขารชนิดนี้จัดเป็นบุญ แต่ไม่เรียกว่า บุญ เพราะเป็นสภาพไม่หวั่นไหวไปทางบุญหรือบาป จัดว่าเป็นสภาพไม่หวั่นไหวได้แก่

๓. **วิญญูณ** ได้แก่ จักขุวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางต) โสตวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) ฆานวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) ชิวหาวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) กายวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) มโนวิญญูณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)

วิญญูณในปฏิจสมุปบาทนี้หมายถึงวิญญูณ ๖ ในคัมภีร์รุ่นหลังได้อธิบายวิญญูณ ๖ เป็นปฏิสนธิวิญญูณ โดยเชื่อว่ามีเกิดใหม่ตรงปฏิสนธิวิญญูณ ซึ่งเป็นการอธิบายคนละเรื่องไม่เกี่ยวกับปฏิจสมุปบาทนี้เลย นอกจากนี้พุทธทาสภิกขุยังกล่าวถึงวิญญูณที่ล่องลอยแสวงหาที่เกิดใหม่หลังจากตายไปแล้วตามที่ชาวบ้านเข้าใจกันคือ สัมภเวสี* (ผู้แสวงหา) ในความหมายแห่ง ปฏิจสมุปบาทว่า “จิตธรรมดาไม่มีกระแสแห่งปฏิจสมุปบาท เป็นจิตที่ว่างอยู่เองตามธรรมชาติ ตามธรรมดาในชีวิตคนธรรมดาสามัญทั่วไป คือ สัมภเวสี”^{๒๔} ความหมายก็คือจิตที่ไม่มีต้นเหตุ อุปาทานจนเกิดเป็นความทุกข์หรือจิตของคนเราธรรมดาที่กำลังแสวงหาที่เกิดพร้อมที่จะมีความรู้สึกเป็นตัวกู ของกู ส่วนคำว่า ภูต หรือ ภูตา (สัตว์ผู้เกิดแล้ว) คือการที่จิตได้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเพลินสติ เพราะถูกอวิชชาครอบงำ เกิดมีความรู้สึกเป็นตัวกู-ของกู เช่น การเกิดความรักหรือความรักขึ้นมาครั้งหนึ่งก็กลายเป็นภูตครั้งหนึ่ง ภูตดับไปก็กลายเป็นสัมภเวสี สัมภเวสีมีต้นเหตุ อุปาทานก็กลายเป็นภูตาต่อไป ในแต่ละวันจึงมีภูตาและสัมภเวสีหลายครั้ง คำอธิบายดังกล่าวยืนยันได้ว่าท่านไม่เห็นด้วยกับ ภูตา และ สัมภเวสี ที่เป็นตัวตนอย่างที่คนเข้าใจกัน เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์และต้องเชื่อตามบุคคลอื่น พร้อมกันนั้นพุทธทาสภิกขุได้ยกพุทธพจน์สนับสนุนความเห็นที่ว่า อาหาร ๔ อย่างนี้ เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่ของหมู่มสัตว์ผู้เกิดแล้วหรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่มสัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด คือ ๑. กวฬิงการาหาร (อาหาร คือค้ำข้าว) ที่หยาบหรือละเอียด ๒. ผัสสาหาร (อาหาร คือผัสสะ) ๓. มโนสัญเจตนาหาร (อาหาร คือมโนสัญเจตนา) ๔. วิญญูณาหาร (อาหาร คือวิญญูณ)^{๒๕} สัตว์ทั้งสองคือ ภูตา (สัตว์เกิดแล้ว) และ สัมภเวสี (สัตว์ผู้แสวงหาที่

---

* สัมภเวสี หมายถึงสัตว์ที่เกิดในกำเนิดทั้ง ๔ ได้แก่ (๑) อัมชชะ (เกิดจากไข่) (๒) ชลาพุชะ (เกิดจากครรภ์) (๓) สังเสทชะ (เกิดในถ้ำไคล) (๔) โอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) สัตว์จำพวกที่เป็นอัมชชะ และชลาพุชะ ท่านเรียกว่า สัมภเวสี เพราะยังอยู่ในไข่และในครรภ์ ถ้าออกจากไข่และครรภ์แล้วไม่เรียกว่า สัมภเวสี แต่ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว สัตว์จำพวกที่เป็นสังเสทชะ และโอปปาติกะนั้น ท่านเรียกว่า สัมภเวสี ในขณะที่จิตแรกที่เกิดขึ้น ตั้งแต่ขณะที่ ๒ ไป ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว (ส.นิ.อ.(บาลี) ๒/๑๑/๒๖).

^{๒๔} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาทคืออะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๒.(สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๓๘) หน้า ๑๐๐.

^{๒๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๗.,ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๑/๑๗.

ฉบับนี้จัดทำขึ้นเพื่อแจกจ่ายแก่พระภิกษุสงฆ์และสามเณรในพระอารามหลวง

ในสมัยพุทธกาลมีคนจำนวนมากที่มีความเชื่อว่า วิญญาณมีตัวตนท่องเที่ยวไป พอคนเหล่านั้นได้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา อาศัยความเชื่อเดิมและความไม่เข้าใจปฏิจสุมุขบาท ถึงกับยืนยันตัวตนของวิญญาณว่า สิ่งที่เล่นไป ท่องเที่ยวไป เสวยวิบากแห่งกรรมทั้งหลายทั้งส่วนดีและส่วนชั่วในทีนั้น ๆ เป็นวิญญาณ^{๓๐} ความเห็นดังกล่าวเป็นความเห็นของสาตถิกขุ ซึ่งก่อนออกบวชในพระพุทธศาสนาท่านประกอบอาชีพเป็นชาวประมง เพราะความไม่เข้าใจปฏิจสุมุขบาทจึงมีความเห็นต่อวิญญาณอย่างนั้น แต่วิญญาณในพระพุทธศาสนาไม่มีลักษณะเป็นตัวตนเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง วิญญาณอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ปราศจากปัจจัยเสียแล้ววิญญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๓๑} ความเห็นของสาตถิกขุเป็นมิจฉาทิฎฐิที่เห็นว่า วิญญาณเป็นของเที่ยงแท้ มีตัวตน ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง ไม่เป็นปฏิจสุมุขป็นนธรรมเกิดขึ้นตามกฎของปฏิจสุมุขบาท วิญญาณในพระพุทธศาสนาเป็นปฏิจสุมุขป็นนธรรม อาศัยปัจจัยปรุงแต่งเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วคราว ไม่มีตัวตนที่แท้จริง

๔. นามรูป ได้แก่ เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัญญา ความจำได้หมายรู้ เจตนา ความจงใจ ผัสสะ ความกระทบหรือสัมผัส มนสิการ ความทำไว้ในใจ เรียกว่า นาม มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เรียกว่า รูป

ภาษาคนหรือภาษาของชาวบ้านเรียกตัวเราว่า “คน” แต่ในภาษาธรรมเรียกตัวเราว่า “นามรูป” คือกายกับใจ พุทธทาสภิกขุได้แบ่งความหมายของนามรูปออกเป็น ๓^{๓๒} อย่าง สรุปได้ดังนี้

๑. นามรูปที่เกิดดับทุกขณะจิตที่ไม่มีใครรู้ได้ในภาษาอภิธรรม ได้แก่จิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไปเป็นระยะ การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปรอบหนึ่งเรียกว่า ขณะจิตหนึ่ง ซึ่งเป็นกลไกทางจิตล้วน ๆ ไม่มีความหมายเกี่ยวข้องกับเรื่องของปฏิจสุมุขบาท

๒. นามรูปที่เกิดดับตามภาษาคน คือ การที่คนคลอดจากท้องแม่ เรียกว่า เกิด แล้วก็มียุขต่อมา ๑-๑๐๐ ปี น้อยหรือเกินไปข้างแล้วก็ตายไปเรียกว่า ดับ นามรูปในภาษาคนเกิดได้

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๔๓๐., ตี. นิ. (บาลี) ๑๒/๓๕๘/๓๕๖.

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๔๓๐., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๕๘/๓๕๖.

^{๓๒} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสุมุขบาทคืออะไร, หน้า ๘๑.

๑. นามรูปที่เกิดดับตามความหมายของปฏิจัสมุปบาท คือ เกิดเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็เกิดตัณหา อุปทาน ภพชาติ ตรงที่ภพเกิด ชาติเกิด เรียกว่า “ตัวกู ของกู” เกิดครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นการเกิดขึ้นด้วยการปรุงแต่ง นามรูปเกิดดับอย่างนี้สามารถกำหนดรู้ทันไม่เกี่ยวกับการเกิดดับทุกขณะจิตและการเกิดจากท้องแม่ ฉะนั้น คนเราเป็นเพียงปฏิจัสมุปบันนธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ไม่มีอดีตหรือตัวตน เป็นธรรมชาติที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาถูกสมมติ เรียกว่า คน หรือนามรูป

๕. สฬายตนะ ได้แก่ อายตนะ ๖ คือ จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

ชีวิตประกอบอยู่ด้วยอายตนะ คือสิ่งที่ทำการติดต่อทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อสัมผัสกับภายนอก อายตนะจึงเป็นเรื่องของชีวิตทั้งหมด โลกนี้จะไม่มียะอะไรเลยถ้าหากไม่มีอายตนะดังกล่าว จะมีบอด ไร้รส ไร้กลิ่น เป็นต้น อายตนะแยกออกได้เป็นชั้น ๕ โดยรวมกลุ่มกันเป็นรูปชั้นคือร่างกาย และนามชั้นที่เป็นเรื่องของจิตได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หน้าที่ของอายตนะโดยตรงคือ ติดต่อกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และสัมผัส

๖. ผัสสะ ได้แก่ ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส (สัมผัสทางตา) โสตสัมผัส (สัมผัสทางหู) ฆานสัมผัส (สัมผัสทางจมูก) ชิวหาสัมผัส (สัมผัสทางลิ้น) กายสัมผัส (สัมผัสทางกาย) มโนสัมผัส (สัมผัสทางใจ)

ผัสสะคือการที่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และวิญญาณ ๑ ทำงานร่วมกันครบทั้ง ๓ อย่าง ผัสสะนั้นมี ๒ ระดับ คือ (๑) สัมผัสทางวัตถุ เรียกว่า ปฏิฆสัมผัส (๒) สัมผัสในความหมาย ในคุณค่าของสิ่งนั้น ๆ ซึ่งจะเกิดเหตุให้เกิดตัณหา เรียกว่า อธิวจนะสัมผัส^{๓๓} เมื่อมีการสัมผัสเราสามารถควบคุมได้ทั้งสองระดับเรียกว่าการควบคุมอายตนะให้อยู่ในการควบคุมของวิชา ไม่ให้หลงในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ให้เห็นเป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติ เช่น รูปเป็นธาตุ เวทนาเป็นธาตุ สัญญาเป็นธาตุ สังขารเป็นธาตุ วิญญาณเป็นธาตุ

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, *พื้นฐานชีวิต*, (สำนักพิมพ์ธรรมสภา ๒๕๔๒), หน้า ๑๕.

๑. เวทนา ได้แก่ เวทนา ๖ คือ เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส เวทนาเกิดจากฆานสัมผัส เวทนาเกิดจากชีวหาสัมผัส เวทนาเกิดจากกายสัมผัส เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส

เมื่อมีการกระทบทางอายตนะ เช่นตากระทบรูปเกิดเวทนาทางตาอย่างใดอย่างหนึ่ง จะเป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนาจึงตาม ความรู้สึกสบายใจ พอใจ สนุกสนาน สุขใจ เรียกว่า สุขเวทนา ความรู้สึกเดือดร้อน กลัดกลุ้ม ขลาดกลัว เรียกว่า ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์หรือเฉย ๆ เรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา

๒. ตัณหา ได้แก่ ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัทตตัณหา (ตัณหาในเสียง) คันธตัณหา (ตัณหากลิ่น) รสตัณหา (ตัณหาในรส) โภกฐัพพตัณหา (ตัณหาในสัมผัสผิวหนัง) รัสมตัณหา (ตัณหาในรัสมารมณ์)

ตัณหาแบ่งออก ๓ ประเภท คือ ความอยากในของอันน่าใคร่ เรียกว่า กามตัณหา ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ กระทั่งอยากมีชีวิตอยู่ เรียกว่า ภวตัณหา ความไม่อยากมี ไม่อยากเป็น เรียกว่า วิภวตัณหา พุทธทาสภิกขุได้อธิบายว่า

๑. ตัณหาประเภทที่ ๑ ที่อาศัยอารมณ์อันเป็นไปในทางกามและยังเมื่อมีความหมายเกี่ยวกับเพศตรงกันข้ามด้วยแล้ว ก็ย่อมจะเป็นตัณหาที่แรงและสมบูรณ์ ฉะนั้น ตัณหาที่เกิดในลักษณะเช่นนี้ย่อมถูกจัดไว้เป็นตัณหาของสัตว์ทั่วไปในภูมิภวาวจร คือ สัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต มนุษย์ เทวดา

๒. ตัณหาประเภทที่ ๒ แปลกเป็นพิเศษออกไปคือไม่ต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่ากาม และยังรู้สึกรังเกียจต่อสิ่งที่เรียกว่ากามเสียด้วย...แต่ก็ไปลุ่มหลงในสิ่งที่มีอำนาจดึงดูดจิตใจคล้ายกับกามในกรณีของคนธรรมดาสามัญ เช่นความอยากในเกียรติยศหรือความดีความงามอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนยึดถือหรือรู้สึกว่าจะน่าปรารถนา

๓. ตัณหาประเภทที่ ๓ รังเกียจกาม... ความลุ่มหลงของผู้ที่พอใจความ สุขอันเกิดจากฉาน^{๓๔}

กามตัณหา อาศัยอารมณ์ที่เกี่ยวกับกาม ตัณหาที่เกิดในลักษณะนี้มีอยู่ในภวาวจรภูมิ ที่ยังบริโภคมกามอันเป็นสิ่งที่น่าใคร่ น่าปรารถนา ภวตัณหา จิตไม่อาศัยกามไม่เกี่ยวข้องกับกามไปติดลุ่มหลงในสิ่งที่ถูกใจคล้ายกาม เช่นกรณีที่ถูกใจคนมีความยินดีในเกียรติยศหรือความดี วิภว ตัณหา ไม่ลุ่มหลงในกามและเกียรติ แต่ไปลุ่มหลงความสุขที่เกิดจากฉาน ในกรณีที่บำเพ็ญตบะเพื่อให้ได้

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกูของกู**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๖๓.

๕. อุปาทาน ได้แก่ กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) สิลัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรต) อัตตวาหุอุปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา) ความยึดมั่นถึมั่นทางจิตใจ เช่นยึดเอาขันธ ๕ กล่าวคือร่างกายและจิตใจว่าเป็นตัวตน(อัตตา) และยึดมั่นในสิ่งที่ถูกใจที่เข้ามาเกี่ยวข้องนั้นว่าเป็นของตน หรือการยึดเอาสิ่งที่ละเอียดลงไปคือจิตใจว่าเป็นตัวเรา ต่อจากนั้นก็ยึดเอาร่างกาย (รูป) ความรู้สึก (เวทนา) ความจำ (สัญญา) และความคิด (สังขาร) ว่าเป็นของเรา^{๓๖}

ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ อัตตวาหุอุปาทานหรืออัตตานุทิฏฐิ ถูกละได้เด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรค เมื่อละอัตตวาหุอุปาทานได้แล้วอุปาทานที่เหลือที่ย่อมไม่มีหรือถูกละได้หมด ในลัทธิศาสนาอื่น ๆ ได้สอนเรื่องอุปาทาน ๓ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สิลัพพตูปาทาน เหมือนกัน แต่ไม่ได้สอนอัตตวาหุอุปาทานเหมือนในพระพุทธศาสนา เพราะลัทธิศาสนาเหล่านั้นยังยึดถึมั่นว่ามีตัวตนอย่างมั่นคง ยึดมั่นเบญจขันธ์คือกายกับใจหรือยึดมั่นในสิ่งที่ถูกใจหรือสิ่งที่ละเอียดลงไปกว่านั้นก็ยึดมั่นจิตใจว่าเป็น “ตัวเรา” แล้วยึดรูปร่าง ความรู้สึก ความจำ และความคิดว่าเป็น “ของเรา”

อัตตวาหุอุปาทาน กับ สักกายทิฏฐิ ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุเห็นว่า มีการอธิบายเป็นเรื่องเดียวกันซึ่งตกค้างอยู่ในขุททกนิกายในรูปแบบของอภิธรรม^{๓๗} เมื่ออธิบายเป็นเรื่องเดียวกัน อัตตวาหุอุปาทานก็ถูกละได้ด้วยโศคาปัตติมรรคซึ่งละสัง โยชนได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๖๔.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๖๖.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๔๕.

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะนำ ธรรมะโคลน, (สำนักพิมพ์สุภาพใจ), หน้า ๘๗.

นตมรรคอย่างเดียว

๑๐. กภ ได้แก่ กามภ รูปภ และอรุภ

กามภ คือ ภพที่ท่องเที่ยวไปในกาม ภาวะที่จิตของสัตว์ติดอยู่ในกาม พุทธทาสภิกขุ ยังได้แบ่งกามภออกเป็น ๒ คำ คือ กาม และ กภ “กามเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าของเรา ส่วนภพเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า ตัวเรา แต่เราต้องไม่ลืมหลักที่มีอยู่ว่า ถ้ามีความรู้สึกว่าเป็นของเรา เมื่อใด ก็ต้องมีความรู้สึกว่าเป็นตัวเรา ซ่อนลึกอยู่ในนั้นด้วย”^{๘๘} ผู้ที่ตกอยู่ในอำนาจของกามก็ย่อมไม่พ้นจากอำนาจของภพด้วยเหตุเนื่องกันอยู่อย่างแนบแน่น เมื่อมีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของกามก็มีความหมายเป็นภพ ตัวตนนั้นจะเพิ่มขึ้นเมื่อมีการแข่งขันแย่งชิง โดยเปลี่ยนจากกามระเคเป็น โทสะ และโมหะขึ้นไปอีก

รูปภ หมายถึง “ภาวะที่จิตของบุคคลมองข้ามกาม แต่ยังไปติดอยู่ที่ความพอใจของสิ่งที่เป็นรูปธรรมล้วน ๆ ที่ตนนำมาเป็นอารมณ์เพ่งจิตหรือบำเพ็ญฌาน”^{๘๙}

อรุภ หมายถึง “ภาวะที่จิตสูงขึ้นไปอีก เพราะมีศรัทธาที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้น เป็นภาวะของหมู่ชนที่มีความลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่มรูปร่างหรือเป็นนามธรรมล้วน ๆ ซึ่งตนนำมาใช้เป็นอารมณ์สำหรับเพ่งจิตหรือเพ่งฌานของตน”^{๙๐}

รูปภและอรุภทั้ง ๒ นั้น ไม่เกี่ยวข้องกับกาม แต่ก็เป็นที่ตั้งแห่งตัวตนอย่างเต็มที่ เป็นภาวะแห่งจิตที่เป็นเขตแดนเชื่อมต่อระหว่างโลกียภูมิและโลกุตตรภูมิ ไม่ใช่จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาคือโลกุตตรภูมิ

๑๑. ชาติ คือ การเกิดหรือการก้าวลง หรือการเป็นพร้อมขึ้นมาในหมู่สัตว์นิกาย การปรากฏแห่งขั้น การได้อายตนะ การเกิดในกรณีของปฏิจสมุปบาทคือการเกิดทางนามธรรมที่ปรุงแต่งเป็นความรู้สึกว่า ตัวกู^{๙๑} ไม่ใช่การเกิดที่คลอออกจากท้องแม่ เพราะการเกิดอย่างนั้นยังไม่มปัญหาอะไรที่ต้องแก้ไข

^{๘๘} พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกูของกู**, หน้า ๖๘.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^{๙๑} พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจสมุปบาทคืออะไร**, หน้า ๖๘.

๑๒. **ชรามรรณะ** คือ หัวหงอก ฟันหัก ความเสื่อมแห่งอินทรีย์เรียกว่า ชรา การจืด การแตก การทำลาย การทำกาลกิริยา การแตกแห่งชั้นหนัง การทอดทิ้งซากศพ การขาดแห่งชีวิตินทรีย์ เรียกว่า มรรณะ

๓.๒.๒ ปฏิกิจสมุปบาท ภาษาคน-ภาษาธรรม

พุทธทาสภิกขุนำภาษาคน-ภาษาธรรมมาอธิบายปฏิกิจสมุปบาทเพื่อให้เห็นความแตกต่างในการตีความ ท่านถือว่าภาษาคือการสื่อสารเพื่อให้สำเร็จประโยชน์ สามารถดับทุกข์ของตนเอง สังคมและโลก ภาษาคน-ภาษาธรรมมีความสัมพันธ์กันในแง่ที่เป็นภาษาคนนำไปสู่ภาษาธรรมที่ลึกซึ้ง เมื่อมนุษย์เข้าใจภาษาทั้งสองก็จะสื่อสารกันเข้าใจถึงความหมายที่แท้จริงได้

ถ้อยคำต่าง ๆ ที่คนใช้พูดกันเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนสิ่งของและความคิดที่เรารู้จักกันมาก่อนแล้วหรือมีประสบการณ์มาก่อนแล้ว สัญลักษณ์เหล่านั้นไม่สามารถจะสื่อสารให้เห็นถึงลักษณะที่แท้จริงของสภาวะบางอย่างได้ บางทีภาษาก็เป็นสิ่งที่ทำให้คนเข้าใจสิ่งจะผิดพลาดไป การใช้ถ้อยคำมาอธิบายเพียงอย่างเดียวไม่สามารถจะเข้าใจความจริงได้ ภาษามนุษย์เป็นภาษาที่มีความจำกัดจึงไม่พอที่จะนำมาอธิบายสิ่งจะได้ทั้งหมด ภาษาทุกภาษาถูกกำหนดขึ้นมาเพื่ออธิบายสิ่งต่าง ๆ และความคิดที่สามารถสัมผัสได้ สภาวะธรรมบางอย่างไม่สามารถหาถ้อยคำมาอธิบายได้ การอธิบายคำสอนทางศาสนาเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่สังคมโลกให้มากที่สุด จึงมีการตีความหมายของคำให้มีความหมายใหม่ บางคำสามารถตีความหมายได้หลายอย่าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจุดประสงค์ของผู้ตีความหมาย ถึงอย่างนั้นการตีความเช่นนั้น ก็ยังหาหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์หลัก เช่น พระไตรปิฎกเป็นเครื่องสนับสนุนความหนักแน่นของคำที่ตีความหมายไปแล้ว เพื่อให้เกิดประโยชน์มากที่สุด

พุทธทาสภิกขุชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นที่ต้องมี ๒ ภาษา คือ ภาษาคนและภาษาธรรม ภาษาคน คือภาษาของคนที่ไม่รู้ธรรมแล้วก็พูดไปตามความรู้สึกของคนที่ไม่รู้ธรรมเป็นภาษาที่เนื่องอยู่กับวัตถุหรือเรื่องวัตถุธรรม มีหลักอย่างวัตถุธรรม ส่วนภาษาธรรมนั้น คือ ภาษาของคนที่มีรู้ธรรมแล้วก็พูดไปตามความรู้สึกที่รู้ธรรม เป็นเรื่องที่เหนือวัตถุธรรม ไม่สามารถจะอาศัยวิธีการทางวัตถุมาศึกษาให้เข้าใจได้^{๔๓}

พุทธทาสภิกขุได้แสดงให้เห็นถึงความลำบากของพระพุทธรเจ้าที่ต้องตรัสถึง ๒ ภาษาไว้ว่า

พระพุทธรเจ้าท่านประกาศศาสนาด้วยความยากลำบาก คือต้องตรัสภาษาถึงสองภาษาในคราวเดียวกัน คือ ตรัสโดย “ภาษาคน” สำหรับสอนศีลธรรมแก่คนที่ยังหนาไปด้วย สัส

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมนำธรรมโคลน**, หน้า ๒๐๓.

พระพุทธเจ้าทรงรู้ธรรมแล้ว ก็พยายามเผยแผ่ให้มนุษย์รับรู้และเอาไปปฏิบัติได้ พระองค์จึงต้องใช้ภาษาที่ชาวบ้านสื่อสารกันอยู่แล้ว แต่ได้ให้ความหมายของคำใหม่ คำเดียวกันจึงมีความหมายสองความหมายคือความหมายที่พระพุทธเจ้าทรงประสงค์กับความหมายที่เป็นภาษาของชาวบ้าน การสอนด้วยภาษาของชาวบ้านนั่นเองอาจไม่ได้มีความหมายอย่างที่ชาวบ้านเข้าใจกันโดยทั่วไป เพราะผู้ไม่รู้ธรรมเข้าใจผิดจากความมุ่งหมายเดิม ภาษาคน-ภาษาธรรมของพุทธทาสภิกขุจึงเป็นการตีความให้เกิดความกระจ่าง ให้เกิดประโยชน์

พระไพศาล วิสาโล ได้ศึกษาการตีความของพุทธทาสภิกขุ ๓^{๔๔} ลักษณะคือ

๑. ความหมายที่เป็นของเดิมแท้ แต่ต่อมาถูกทำให้คลาดเคลื่อน มีคนเข้าใจผิดมาก เช่นคำว่าชาติ ซึ่งคนทั่วไปมักหมายถึงการเกิดเป็นรูปร่างขึ้นมา หรือคำว่า สัมปรายิก ซึ่งคนมักเห็นว่า เรื่องโลกหน้า ทั้งที่ความหมายเดิมคือสิ่งที่พ้นจากการรับรู้ของสามัญชนทั่วไป ดังที่ภาษาธรรมเป็นสัมปรายิกโวหารประเภทหนึ่ง

๒. ความหมายในระดับลึกลงไป ซึ่งคนทั่วไปไม่รู้ คงสนใจแต่ความหมายในระดับ พื้น ๆ ซึ่งแม้จะเป็นความหมายที่ถูกต้องโดยอรรถ แต่ก็ยังเป็นความหมายเพียงด้านเดียว เช่น ศีลอันมีความหมายลึกถึงภาวะอันปกติ หรือมิตรซึ่งมีความหมายในระดับลึก คือสิ่งที่นำไปสู่ผลดี ดังเช่นพระธรรมเป็นมิตรของมนุษย์

๓. ความหมายที่ท่านตีความใหม่ และยังรักษาเค้าเรื่องเดิมเอาไว้ เช่นคำว่า พระเจ้า ท่านตีความเป็นนามธรรม ดังที่นิพพานก็เป็นพระเจ้าด้วย

ภาษาคนเป็นภาษาทางโลก มีความมุ่งหมายเกี่ยวกับโลก ใช้สื่อสารกันระดับธรรมดาสามัญ ยังเป็นภาษาที่ก่อให้เกิดความทุกข์ บิดเบือนความหมายที่แท้จริง เป็นเหมือนม่านอวิชชาที่ปิดบังความจริง พระมหาจีระศักดิ์ ฐมฺมเมธี ได้ศึกษาความหมายของภาษาคนสรุปไว้ดังนี้

๑. เป็นภาษาที่เนื่องกับโลกของวัตถุหรือที่เป็นไปในเชิงของรูปธรรม
๒. เป็นภาษาที่อิงอยู่กับตัวหนังสือหรือตำราคัมภีร์
๓. เป็นภาษาสามัญที่ใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวัน

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร, หน้า ๑๒.

^{๔๕} พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนากับคุณค่าร่วมสมัย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๕), หน้า ๑๑๓.

๔. เป็นภาษาที่ยังเป็นสาเหตุของความทุกข์

๕. เป็นภาษาของคนที่ยังไม่เข้าถึงธรรม^{๔๖}

ส่วนภาษาธรรมเป็นภาษาที่คนใช้พูดเหมือนกัน แต่ให้ความหมายในส่วนลึกสื่อสารออกไปตามความรู้สึกของผู้ธรรม เป็นเชิงนามธรรมไม่เกี่ยวข้องกับวัตถุ สามารถพิสูจน์รับรู้ได้ และเห็นได้ด้วยตนเอง พระมหาจรัสศักดิ์ ฐมฺมเมธี ได้ศึกษาความหมายของภาษาธรรมสรุปไว้ดังนี้

๑. เป็นภาษาที่เนื่องด้วยนามธรรมด้านจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์

๒. เป็นภาษาที่ไม่อิงอยู่กับตัวหนังสือหรือตำราคัมภีร์แต่มุ่งถึงส่วนของปฏิบัติธรรมที่นำมาใช้ในชีวิตของปัจเจกบุคคลได้จริง ๆ ซึ่งภาษาในระดับสามัญนั้นเป็นเสมือนป้ายบอกทางเท่านั้น แต่ความจริงคือสิ่งที่ป็นเนื้อหาที่ป้ายนั้นชี้นำไป

๓. เป็นภาษาพิเศษเหนือคำสามัญที่ใช้สื่อสารในชีวิตประจำวันเหมือนกัน แต่ในระดับที่ลึกกว่า เช่น คำว่า “พุทธะ” หมายถึงตัวภาวะแห่งการหยั่งรู้ที่บุคคลเพียรพยายามเพื่อทำตัวเองให้ถึงความเป็นพุทธะ คือรู้วิธีและปฏิบัติตนจนสามารถกำจัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง

๔. เป็นภาษาของคนที่ยังไม่ถึงธรรม เห็นความหมายของคำในส่วนลึกที่อิงอยู่กับภาษา ศาสนา นั่นก็คือคนที่สามารถเข้าใจความหมายทั้งสองระดับได้ดีเพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์^{๔๗}

ภาษาคน-ภาษาธรรม เป็นเครื่องมือที่พุทธทาสภิกขุนำไปอธิบายหลักธรรมตามที่ท่านประสงค์ แม้กระทั่งเรื่องปฏิจาสุมุขปาฐที่ท่านกล่าวว่าเป็นการอธิบายแบบภาษาคนได้อย่างสมเหตุสมผล และสามารถสร้างความเข้าใจอันถูกต้องแก่ผู้ศึกษาและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับนำไปปฏิบัติในชีวิตจนกระทั่งถึงความดับทุกข์ได้

ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ เรื่องปฏิจาสุมุขปาฐถ้าถูกนำไปอธิบายโดยภาษาคนจะไม่น่าให้เกิดประโยชน์อะไรและนำไปปฏิบัติไม่ได้ เรื่องปฏิจาสุมุขปาฐจึงต้องเป็นภาษาธรรม ทั้งยังได้ยกตัวอย่างว่า ถ้าเรื่องปฏิจาสุมุขปาฐเป็นภาษาคน พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วก็จำต้องสิ้นพระชนม์ที่ต้นโพธิ์นั่นเอง เพราะอวิชชาดับ สังขารดับ วิญญาณดับ นามรูปดับ มีความหมายเท่ากับการสิ้นพระชนม์ แต่เพราะเรื่องปฏิจาสุมุขปาฐนี้เป็นภาษาธรรม พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว (อวิชชาดับ

^{๔๖} พระมหาจรัสศักดิ์ ฐมฺมเมธี, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องปัญหาภาษาในพระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีแนวคิดเรื่องภาษาคนภาษาธรรมของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๔ หน้า ๕.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

ทฤษฎีเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรมซึ่งให้เห็นความแตกต่างของภาษาถึง ๒ ระดับคือ ระดับของคนที่ไม่รู้ธรรม และระดับของคนที่รู้ธรรม พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญกับปัญหาทางด้านภาษาจึงเกิดแนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีนี้ นอกจากเรื่องปฏิจสุมุปปาทแล้วท่านยังใช้ทฤษฎีนี้ตีความคำอื่น ๆ เช่น คำว่า พุทธะ ตามภาษาคนหมายถึงพระพุทธเจ้าที่เป็นตัวบุคคลมีเนื้อหนังมังสา เกิดในประเทศอินเดีย และนิพพานไปแล้ว ส่วนภาษาธรรมหมายถึงธรรมที่บุคคลทั่วไปบรรลุแล้วตามความเป็นจริงโดยความหมายก็คือคนที่บรรลุธรรมนั่นเองคือพุทธะ การอธิบายคำสอนทางพุทธศาสนาโดยใช้ภาษาธรรมจึงทำพ้นจากความคิดตามแนวจารีตและเข้าใจพระพุทธศาสนาในระดับที่ลึกซึ้งมีเหตุมีผลมากขึ้น

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงการสอนของพระพุทธเจ้าว่ามี ๒ เรื่อง คือ (๑) การสอนเรื่องศีลธรรมของผู้ที่ยังต้องมีสัสสตทิฏฐิ (๒) การสอนเรื่องปรมัตถธรรมที่อยู่ตรงกลางระหว่างสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ พอมาถึงยุคอรธกถามีการอธิบายปรมัตถธรรมในรูปแบบของสัสสตทิฏฐิ แม้แต่เรื่องปฏิจสุมุปปาทเองก็ยังถูกอธิบายทำนองสัสสตทิฏฐิ ในการศึกษาปฏิจสุมุปปาท พุทธทาสภิกขุแนะนำให้เห็นมาตรวจสอบพระพุทธพจน์เดิมเป็นหลัก เพื่อจะไม่ได้ยิน ได้ฟังเรื่องการอธิบายปฏิจสุมุปปาทในแง่เดียว

ปฏิจสุมุปปาทไม่ใช่เรื่องที่มีจิต วิญญาณ ที่เข้าไปสิงอยู่ในร่างกายมนุษย์แล้วให้กระทำการต่าง ๆ ดิบัง ชั่วบัง อย่างในภาษาของพวกสัสสตทิฏฐิ วิญญาณที่แท้จริงตามคำสอนในพระพุทธศาสนามีเมื่อมีการกระทบกันทางอายตนะ ฉะนั้นการอธิบายอย่างสัสสตทิฏฐิจึงเป็นการทำลายพระพุทธศาสนา กลายเป็นมิจฉาทิฏฐิ พุทธทาสภิกขุได้พูดถึงระดับของสัมมาทิฏฐิไว้ ๓ ระดับ คือ สัมมาทิฏฐิระดับที่ ๑ ได้แก่ความเห็นชอบในระดับของปุถุชน ที่ต้องมีโลกนี้โลกหน้า มีมารดาบิดา มีการทำกรรมและการรับผลของกรรมในชาตินี้และชาติหน้า สัมมาทิฏฐิระดับที่ ๒ คือระดับกลางที่ปรากฏในฐานะมรรคมีองค์ ๘ (อภังคิกมรรค) ที่ระบุดังเรื่องทุกข์และความดับทุกข์ สัมมาทิฏฐิระดับที่ ๓ ระดับสูงสุดหรือโลกุตตระ ได้แก่การเห็นปฏิจสุมุปปาทที่อยู่ตรงกลาง ไม่เอียงไปทางอัตถิตา (ความมี) และไม่เอียงไปทางนัตถิตา (ความไม่มี)^{๔๘}

ในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ ปฏิจสุมุปปาทเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาเป็นอริยสังสมบุรณ์แบบ^{๔๙} มีอยู่ในตัวของพวกเราเกือบตลอดเวลาแม้เราจะไม่รู้ว่ามีอยู่ที่ตาม หน้าที่ของเรา

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ. ปฏิจสุมุปปาทคืออะไร, หน้า ๕๗.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

ความทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทเกิดจากการยึดถือ เช่น ชาวนาทำนาอยู่กลางทุ่งนา ขณะนั้นก็มีแดดร้อน แต่ชาวนาไม่ใส่ใจกับความร้อน ยังไม่จัดเป็นทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท แต่ถ้าชาวนาเกิดความรู้สึกกระวนกระวาย ร้อนรน ที่มี “ตัวกู”^{๕๐} จัดเป็นทุกข์ตามปฏิจจสมุปบาท เพราะมีการดำเนินไปตามเหตุปัจจัยตั้งแต่ อวิชชา ไปจนถึง ภพชาติ ตามลำดับถึงการเกิดทุกข์ การที่อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระแทกกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ยังไม่ใช่เรื่องของปฏิจจสมุปบาทเสมอไป เช่น ตาเห็นรูป ขณะที่เห็นนั้นยังไม่มีคามหมายอะไร เป็นแต่เพียงการเห็นยังไม่ใช่ความหมายแห่ง ปฏิจจสมุปบาท เรื่องปฏิจจสมุปบาทอยู่ที่การเห็นรูปแล้วเกิดมีความหมายขึ้นมา เป็นที่ตั้งของอวิชชาแล้วเกิดวิญญูณ มีสังขารปรุงแต่งต่อไป

คำว่า ชาติ คือตัวตน ของตน เป็นสันทิฏฐิกรรมเห็นได้ด้วยตนเอง อันเกิดจากความรูสึกว่า ตัวเรากระทำต่าง ๆ ความรูสึกนี้มีมูลเหตุมาจากอวิชชา ปรุงแต่งกันเรื่อยมาตามกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท จนเกิดเป็นชาติที่เรียกว่า “ตัวตน ของตน หรือ ตัวกู ของกู”

การเกิดขึ้นแห่ง ตัวตน ของตน นั้นมีสาเหตุมาจากการตั้งจิตไว้ผิดซึ่งเป็นสิ่งที่น่ากลัวกว่าสิ่งใด ๆ น่ากลัวกว่าโจรสลัดประทุษร้าย กว่าสงคราม กว่าความยากจนและกว่าความยากลำบาก คนเรากลัวสิ่งดังกล่าวมากกว่าการตั้งจิตไว้ผิด ทั้งนี้เกิดจากอวิชชา คือ ธรรมชาติที่ปราศจากความรู้ที่จะดับทุกข์หรือภาวะที่ปราศจากความรู้ที่จะดับทุกข์ได้ เป็นตัวบดบังวิฤติการณ์ทั้งหมดในโลก จนทำให้เกิดการมี ตัวตน ของตน อันเนื่องมาจากสาเหตุหลักคืออวิชชา

อวิชชาเป็นมูลเหตุให้เกิด ตัวตน ของตน การที่คนเราได้รับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อมีการกระทบทางอารมณ์เช่น ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น เมื่อจิตถูกตั้งไว้ผิด คือ จิตมีอวิชชาอยู่ ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็น ตัวตน ของตน “เมื่อมีความรูสึกเป็นตัวตน เป็นของตนเกิดขึ้นมา

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

อารมณ์ที่มากกระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่ประทับใจอย่างยิ่ง เรียกว่า อารมณ์ใหญ่ อารมณ์ที่มากกระทบเป็นอารมณ์ที่ประทับใจเล็กน้อย เรียกว่า อารมณ์เล็กน้อย อารมณ์ที่อยู่ตรงกลางระหว่างความประทับใจอย่างยิ่งกับอารมณ์เล็กน้อย เรียกว่า อารมณ์ธรรมดา กรรมที่กระทำด้วยอารมณ์ใหญ่ก็เป็นสาเหตุให้เกิด ตัวตน ของตน ที่ใหญ่ รุนแรง ถ้าทำด้วยอารมณ์เล็กน้อยก็เป็นสาเหตุให้เกิด ตัวตน ของตน เล็กน้อย ถ้าทำด้วยอารมณ์ธรรมดา ก็เป็นสาเหตุให้เกิด ตัวตน ของตน ชนิดธรรมดา นี่เป็นความต่างกันแห่งตัวตน ของตน อันเนื่องด้วยอารมณ์ที่แตกต่างกัน

ภาวะที่ว่างจากตัวตน ของตน หรือว่างจากชาติไม่ได้หมายความว่า คนเราไม่ต้องบริโภค ไม่ทำงานอะไรเลย แต่ที่แท้แล้วเรานั้นยังต้องบริโภค ยังทำงาน ยังต้องเรียน ต้องศึกษาไปตามธรรมชาติที่มนุษย์ต้องถือปฏิบัติให้สอดคล้องกับธรรมชาติ สิ่งที่สำคัญคือใจของเราไม่ยึดมั่นถือมั่น ตัวตน ของตน ทำให้จิตใจเป็นอิสระ ไม่เป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้อง

ภาวะที่ว่างจากตัวตนทำให้เราเป็นนาย เป็นอิสระ สามารถที่จะใช้หรือบริโภคสิ่งต่าง ๆ เพื่ออำนวยความสะดวกให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น โดยตัวเราเองก็มีความสุขไม่เป็นทุกข์ ความไม่เอนเอียงไปกับสิ่งที่ได้รับหรือสิ่งที่เสียไป มีใจเป็นอิสระเหนือสิ่งใด ทั้งการคิด การพูด การกระทำ ก็เป็นอิสระจากกิเลส

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า วิธีการที่ศึกษารธรรมทางลัดที่ดีที่สุดคือการศึกษาเรื่องตัวตน เรา ยังไม่ต้องคำนึงถึง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือศึกษาคัมภีร์ที่มีอยู่มากมาย และประวัติศาสตร์ศาสนา ให้เก็บคัมภีร์เหล่านั้นไว้ก่อนแล้วมาศึกษาเกี่ยวกับตัวตนในแง่ที่เกี่ยวกับความเกิด ทุกข์และความดับทุกข์^{๕๒} พิจารณาในแง่ที่ทำให้เกิดทุกข์ได้อย่างไร ให้บรรเทาความมีตัวตนให้ลดน้อยลงจนกระทั่งไม่มีความรู้สึก ตัวตน ของตน เมื่อถึงตรงนี้ก็ถือว่าเป็นการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด เป็นมนุษย์ผู้ฝึกตนเป็นผู้ประเสริฐ

ตัวตนมีหลายระดับ คือ ตัวตนที่ชั่ว ตัวตนที่ดี ตัวตนที่เบาบางลง และความรู้สึกที่ว่างจากตัวตน วิธีการที่จำกำจัดตัวตนนั้นมี ๓ ขั้นตอน คือ (๑) กำจัดตัวตนที่ชั่วให้สูญสิ้นไป (๒) สร้างตัวตนที่ดีขึ้นมาแทนที่ (๓) ทำตัวตนที่ดีให้เบาบาง จนกระทั่งไม่เหลือตัวตนที่ดีที่ชั่ว ทั้ง ๓ ขั้น

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, *ตัวกูของกู*, หน้า ๕๘.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

อีกอย่างหนึ่ง จิตว่างคืออาการที่จิตว่างจากชาติ คือตัวกู ของกู เป็นคำที่พุทธทาสภิกขุใช้เพื่อความเข้าใจง่าย รัตกุม เหมาะที่จะนำมาศึกษา ความหมายที่ท่านประสงค์ก็คือ จิตที่ว่างจากความยึดมั่นว่า ตัวกู ของกู จะคิดอะไร ทำอะไร ก็ได้ตามปรารถนาโดยที่จิตใจเป็นอิสระไม่มีความรู้สึกยึดมั่น เป็นทุกข์

จิตว่างนั้นไม่ยึดถืออะไร โดยความเป็นตัวตน จิตที่ยึดถืออยู่เป็นจิตที่ไม่ว่าง ตามภาษาคนแล้วเราสามารถที่จะพูดว่า กายของเรา ลูกของเรา ทรัพย์สินของเรา เพื่อสื่อสารระหว่างกันและกัน แต่ใจของเรานั้นก็เข้าใจว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง โดยแท้จริงไม่ใช่ของเรา เป็นเพียงสิ่งที่เป็นไปตามกระแสแห่งอิทัปปัจจยตาเท่านั้น

ตามธรรมดาแล้วจิตของคนเรานั้นว่างความรู้สึกว่า ตัวเรา ของเรา แต่พอไปยึดอะไร โดยความเป็นตัวตนแล้วจึงทำให้จิตไม่ว่าง ต้องการอยากได้อย่างนั้น อย่างนี้ คนที่ทำงานด้วยจิตว่างงานจะประสบความสำเร็จ และทำงานด้วยความสุข จิตว่างตามความหมายของพุทธทาสภิกขุ ว่างจากความรู้สึกยึดมั่นว่า “ตัวเรา ของเรา” เป็นจิตที่มุ่งตรงต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยปราศจากทุกข์ ไม่กั๊กกั๊กมุ่ม เบื่อหน่าย มุ่งผลสำเร็จของงาน ทำงานด้วยความสุข จิตว่างมากเป็นสุขมาก จิตว่างน้อยเป็นความสุขน้อย หรือว่างอย่างถึงที่สุดก็เป็นพระอรหันต์ จิตว่างเป็นความหมายเดียวกันกับคำว่า ไม่มีภพไม่มีชาติ

๓.๒.๓ ปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวัน

ในทรรสนะของพุทธทาสภิกขุ ท่านอธิบายปฏิจจสมุปบาทว่า เกิดขึ้นได้ในชีวิตประจำวันของแต่ละคน วันหนึ่งเกิดขึ้นได้หลายครั้งและเกิดขึ้นได้รวดเร็วไม่ต้องรอถึง ๓ ชาติจึงมีปฏิจจสมุปบาทครบรอบ ในอดีตใจเดียวเท่านั้นก็มีปฏิจจสมุปบาทครบได้ทั้งรอบ ในพุทธพจน์เดิมพูดถึงเรื่องปฏิจจสมุปบาทในลักษณะที่เกิดขึ้นติดต่อกันเป็นสายไม่ได้แยกออกจากกันต่างหาก ฉะนั้นการอธิบายปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่งกินระยะเวลาถึง ๓ ชาติเป็นการอธิบายที่ผิดหลัก นำมาปฏิบัติไม่ได้ เพื่อยืนยันว่าปฏิจจสมุปบาทเกิดได้ในครบรอบในชาตินี้ ท่านจึงแสดงตัวอย่างการเกิดปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวันไว้ พุทธทาสภิกขุแสดงตัวอย่าง^{๕๔} ดังนี้

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร, หน้า ๔๑.

ตัวอย่างที่ ๑ เด็กคนหนึ่งเห็นตุ๊กตาของตนแตกเสียใจร้องไห้ ตามธรรมดาเด็กคนนี้มี
อวิชชา คือไม่รู้ธรรมะอะไรเลย อวิชชาปรุงแต่งให้เกิดสังขาร คืออำนาจชนิดหนึ่งที่จะให้เกิดความคิด
ชนิดหนึ่งที่จะเป็นวิญญาน วิญญานในที่นี้ก็คือตาเห็นรูปคือตุ๊กตาแตกและรู้ว่าตุ๊กตาแตก จัดเป็นจักขุ
วิญญาน วิญญานก็สร้างนามรูปคือกายกับใจ เกิดอายตนะ เกิดผัสสะคือตาเห็นรูป เกิดเวทนาคือ
ความรู้สึกที่เป็นทุกข์ แล้วเวทนาที่เป็นความทุกข์นี้ทำให้เกิดตัณหา คือความอยากไปตามอำนาจของ
ความทุกข์นั้น อุปาทานยึดมั่นเป็นความทุกข์ของกู เกิด “กู” เรียกว่า ภพ แล้วบานเต็มที่เรียกว่า ชาติ
ขรามณะ เสื่อมสลายไป เกิดเป็นความทุกข์ขึ้นมา ในเวลาต่อมาเด็กคนนั้นเอาเรื่องตุ๊กตาแตกมาคิดแล้ว
เกิดความเสียใจร้องไห้ขึ้นมาอีก กลายเป็นเรื่องมโนวิญญาน ไม่ใช่ทางจักขุวิญญานความคิดถึงเรื่อง
ตุ๊กตาที่แตกเป็นขัมมารมณแล้วทำให้เกิดนามรูปคือกายกับใจที่จะสร้างอายตนะที่เป็นทุกข์ อายตนะ
ทำให้เกิดผัสสะ เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน ตามลำดับจนเกิดความทุกข์

ตัวอย่างที่ ๒ คนหนึ่งเคี้ยวอาหารอยู่ในปาก รสกระทบลิ้น เกิดชีวหาวิญญาน สร้างนาม
รูปใหม่สำหรับจะเป็นทุกข์ขึ้นมา แล้วเกิดอายตนะ เกิดผัสสะคือลิ้นรับรส ถ้าเป็นรสอร่อยก็เกิดสุข
เวทนาพอใจความอร่อย เกิดตัณหาอยากได้ เกิดอุปาทานคือยึดมั่นหวงแหนความอร่อย เกิดภพ เกิด
ชาติ ว่า “กูอร่อย กูมีความสุข” แล้วเป็นทุกข์ขึ้นมาทันที

ปฏิจจนุปบาทในชีวิตประจำวัน เริ่มจากความคิดโดยมีอารมณ์เป็นที่ตั้งของความคิด
คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ เมื่อคิดอารมณ์นั้น ๆ สำเร็จแล้วจิตก็ฝังแน่นอยู่
ในอารมณ์นั้นกลายเป็นนามรูปคือกายกับใจที่เจริญงอกงาม พุดในอีกแง่หนึ่งก็คือปฏิจจนุปบาท
เกิดจากอาหาร ๔ คือ กวฬิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญานาหาร อาหารในที่นี้คือ
สิ่งที่นำผลมา สำหรับกวฬิงการาหารหมายถึงอาหารคือคำข้าวนำผลมาให้คือร่างกายดำรงอยู่ได้ยัง
เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ผัสสาหารคือการประกอบกันแห่งอายตนะภายในและอายตนะภายนอกและ
วิญญาน เช่นตาเห็นรูป เป็นต้นนำผลคือเวทนามาให้ มโนสัญเจตนาคือความจงใจเป็นปัจจัยแห่ง
การทำ การพูด การคิดที่จัดเป็นกรรม วิญญานาหารมีอธิบายเหมือนกับผัสสาหาร แต่ในที่นี้จะเจาะจง
ที่วิญญานทำให้เกิดนามรูป เนื้อความในอาหาร ๔ มีความสัมพันธ์กันเอง เช่น เกิดผัสสาหารคือการ
กระทบแห่งอายตนะภายนอกและภายในดังกล่าวก็ยังมีวิญญาน ในส่วนของมโนสัญเจตนาคือความ
คิด จัดอยู่ในสังขารชั้นรัก็มีความเกี่ยวข้องด้วยวิญญานจึงจะคิดได้ ถ้าไม่มีวิญญานก็คิดไม่ได้ เมื่อ
คิดก็กลายเป็นมโนสัมผัส(ผัสสาหาร) สิ่งสำคัญอยู่ที่วิญญานาหาร กระบวนการทางจิตที่ทำให้เกิด
วงจรปฏิจจนุปบาทนั้นก็คือจิตปราศจากสติสัมปชัญญะเปลอมีความหมายอย่างไรอย่างหนึ่งขึ้นมา
เช่น อาหารชนิดนี้อร่อย ไม่อร่อย สิ่งนั้นสวย ไม่สวย เป็นต้น

ความหมายเป็นสิ่งสำคัญทำให้เกิดวงจรปฏิจจนุปบาท เช่นกรณีของนักเรียนเห็นป้าย
ประกาศที่ติดอยู่ในบัญชีที่แสดงถึงการสอบไม่ผ่าน พอเห็นประกาศนั้นซึ่งมีความหมายที่ทำให้เขารู้

จิตสำนึกเป็นของมหาวิญญานหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ตัวตนเกิดขึ้นจากการที่จิตรู้สึก รัก โกรธ เกลียด เป็นต้นอันเนื่องมาจากเวทนาเกิดจาก อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งทำอารมณ์นั้น ๆ ให้มีความหมายอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ เมื่อไม่เข้าใจ กับสิ่งที่เรียกว่า “ความรู้สึก” หรือ “ความหมาย” อย่างแท้จริงแล้ว จึงไม่สามารถเห็นสิ่งต่าง ๆ โดยความเป็นของว่างเปล่าจากตัวตนได้ ความหมาย หรือ ความรู้สึกของจิต สามารถดำเนินไปได้ ๒^{๕๖} ทาง

๑. ความหมายที่ดำเนินไปสู่ความจริงตามธรรมชาติ ว่าเป็นเพียงสักว่าธาตุ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเนื่องด้วยสิ่งนั้น ๆ เป็นเพียงปฏิกิริยาตามธรรมชาติ

๒. ความหมายที่เป็นความรู้สึกที่ดำเนินไปตามทางของมายา ไม่เห็นโดยความเป็นธาตุ แต่รู้โดยความเป็นนั่นเป็นนี่ ชื่ออย่างนั้น ชื่ออย่างนี้ น่ารัก น่าเกลียด เป็นต้น

สิ่งต่าง ๆ มีความสำคัญที่คุณค่าและความหมาย วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ความหมายเป็นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีมูลมาจากคุณค่าในเมื่อคุณค่าตรงกับความต้องการของตน ถ้าคุณค่าไม่ตรงกับความต้องการของตนก็ไม่มี ความหมายเหมือนสตรีสาวสวยไม่มีความหมายอะไรสำหรับ ใต้เดือน กิ่งก็อแม้ที่เป็นตัวผู้^{๕๗} เมื่อคนเกิดความกำหนัดขึ้นเมื่อเห็นนิมิตหรือเครื่องหมายของเพศตรงกันข้าม คนทั่วไปอาจเข้าใจว่าเป็นเพราะการสัมผัสทางตาหรือทางผิวหนัง แต่ตามความเป็นจริงแล้วความกำหนัดเกิดขึ้นจากการสร้างมโนภาพหรือมโนคติของเพศตรงกันข้ามสำเร็จ กรณีที่มีการสัมผัสถูกเนื้อต้องตัวก็มีการสร้างมโนภาพฝ่ายอารมณ์ โดยเฉพาะเพศตรงกันข้ามมาไว้ในจิตใจก่อนที่ความกำหนัดจะเกิดขึ้น มโนภาพจึงมีความสำคัญ จะเห็นได้จากภาพที่เกิดจากความฝัน หรือภาพที่เกิดจากการนึกคิดถึงรูปร่างหน้าตาหรือประสบการณ์ที่ผ่านมาก็ทำให้เกิดความกำหนัดได้เท่ากัน ฉะนั้นจึงไม่มีสิ่งอื่นที่จะให้เกิดความกำหนัดขึ้นได้นอกจากการสร้างมโนภาพหรือมโนคติสำเร็จ^{๕๘} มโนภาพหรือความหมายเป็นเพียงมายา ราคะความกำหนัดอาจถูกทำลายให้หมดสิ้นไปได้ด้วยการจัดการเกี่ยวกับมายา ในกรณี รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ ก็พร้อมที่จะก่อให้เกิดมโนภาพที่มีความหมายขึ้นมาได้ สิ่งทีเรียกว่า ความหมายนั้นแหละคือตัวตน เมื่อทำลายความหมายได้ก็จะทำลายตัวตนได้ สิ่งที่เหลืออยู่คือความจริงหรือสภาวะที่เป็นเพียงสักว่าธาตุ^{๕๙}

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, สุธัญญตา, หน้า ๒๒๒.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๗.

การควบคุมวงจรปฏิจสมุปบาท

ในทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ การควบคุมกิเลสตัณหาไม่ให้เกิดขึ้นแตกต่างจากการทำลายกิเลสตัณหาโดยสิ้นเชิง การทำลายกิเลสตัณหาคือการทำให้หมดสิ้นแบบขูดรากเหง้าไม่ให้เกิดขึ้นมาได้อีกจนดำรงอยู่ในฐานะสูงสุดของพระพุทธศาสนา การควบคุมกิเลสตัณหาคือการยับยั้งได้ชั่วขณะที่มีสติ คนเราสามารถควบคุมตัณหาได้ด้วยการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เมื่ออายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ เรียกว่า ผัสสะ ในกรณีที่ตาเห็นรูปนั้นควบคุมหยุดอยู่เพียงการเห็นรูปไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า สวยหรือไม่สวย ชอบหรือไม่ชอบ พอใจหรือเกลียดชัง หยุดอยู่เพียงการกระทบกันนั้น ลักษณะนี้คือการควบคุมตัณหาไม่ให้เกิด เป็นแต่อาการสัทว่าเห็นเท่านั้น ในกรณีหูได้ยินเสียง เป็นต้นก็เหมือนกันควบคุมได้ที่มีการกระทบกัน อีกอย่างหนึ่งเมื่อมีการกระทบทางอารมณ์แล้วเวทนาเกิดขึ้นหมายความว่าควบคุมตรงที่มีการกระทบทางอารมณ์ไม่ได้ เกิดความรู้สึกทางใจ เป็นความสุข ความทุกข์ ความวางเฉย ถึงเวทนาจะเกิดขึ้นแล้วก็ยังสามารถควบคุมไม่ให้ตัณหาเกิดขึ้นได้ด้วยการมีสติ หลักการปฏิบัติวงจรปฏิจสมุปบาท สิ่งสำคัญอยู่ตรงที่ ผัสสะ เวทนา ตัณหา เมื่อมีการกระทบทางอารมณ์แล้วหยุดอยู่ที่การกระทบนั้นเป็นการดีที่สุด ถ้าทำไม่ได้ไหลจนเกิดมีเวทนาจึงควบคุมอีกครั้งหนึ่งที่เวทนา อย่าให้เป็นตัณหาเกิด

ปฏิจสมุปบาทไม่เกิดแก่เด็กที่เกิดในครรภ์

ปฏิจสมุปบาทในชีวิตประจำวันไม่เกิดแก่เด็กในครรภ์ เพราะเด็กยังไม่มีความรู้สึกชัดเจนถึงกับจะมีวิชชา ตัณหา อุปาทาน การเกิดของมนุษย์นั้นต้องประกอบด้วยปัจจัย ๓ ประการคือ “มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะที่ปรากฏ เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้”^{๖๐} อาศัยระยะเวลาพอสมควรจนกระทั่งเด็กนั้นคลอดออกมาเจริญเติบโตมีความรู้สึกในเรื่องของกาม ถูกบำเรอด้วยกามคุณห้าแล้วเกิดความยินดียินร้ายปฏิจสมุปบาทจึงเกิดดังพุทธพจน์ว่า

กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้วกำหนดในรูปที่น่ารัก ชัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มึสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจรอยู่ ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไปไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมเพลิดเพลินบันเทิงใจเวทนานั้น เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลิน บันถึง ดิดใจเวทนานั้นอยู่ ความ

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๔.,ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๘/๓๖๔.

จากพุทธพจน์นี้ เด็กต้องโตพอสมควรที่จะรู้เรื่องเกี่ยวกับกามคุณ และไม่รู้เรื่องเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ปฏิจจสมุปบาทก็จะเริ่มขึ้นเมื่อรู้เรื่องอารมณ์ทางเบญจกามคุณ เกิดความยินดียินดี ร้าย ไม่มีสติ เกิดมีภพ มีชาติในขณะนี้ เดียวนี้

ความคิดของพุทธทาสภิกขุไม่จำกัดอยู่เฉพาะตัวอักษรในคัมภีร์เท่านั้น ท่านยังได้ตีความเรื่องหนึ่งให้เข้ากับอีกเรื่องหนึ่งอย่างลงตัว นอกจากนี้ยังอ้างเนื้อความตามคัมภีร์มาประกอบให้เห็นประเด็นที่แตกต่างทำให้เกิดความคล้อยตามในแนวคิดของท่าน ในกรณีอธิบายปฏิจจสมุปบาทเป็นขณิกวาท สามารถมีชาตินี้ ชาติหน้า มีอบาย คือ นรก เจริจฉาน เปรต อสุรกาย มนุษย์ สวรรค์ พรหม กระทั่งมีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ได้ในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า

ถ้าการปรุงแต่งนั้นสำเร็จรูปในตอนเกิดเวทนาหรือในตอนเกิดชาติก็ตาม ถ้ามีอาการเป็นความเดือดร้อนใจก็มีความหมายแห่งนรก . . . ซึ่งเป็นนรกจริง หรือน่ากลัวยิ่งกว่านรกได้ดินของพวก สัสสตทิฎฐิ . . . ถ้าเวทนาหรือความทุกข์นั้นเต็มไปด้วยความกลัวก็เป็นอสุรกาย ถ้าเต็มไปด้วยความหิวตั้งใจจะขาดก็คือเปรต โง่ก็คือสัตว์เดริจฉาน ทุกข์พอประมาณอย่างมนุษย์ อร่อยอยู่ด้วยกามารมณ์นานาชนิด นานาระดับก็คือสวรรค์ชั้นต่าง ๆ กัน และเมื่ออิมอยู่ด้วยสุขเวทนาหรืออทุกขมสุขเวทนาในรูปฌานและอรุฌานนานาชนิด ก็คือความเป็นพรหม นานาชนิดอีกนั่นเอง เป็นความจริงยิ่งกว่าที่กล่าวว่าจะได้จะถึงต่อเมื่อเข้าโลงแล้ว. . . ในกระแสนิโรธวารแห่งปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง เราจะหาพบพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่แท้จริง เป็นสันทิฎฐิโก และปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ ยิ่งกว่าพระรัตนตรัยที่มัวพรำเพื่อหากันแต่ปากของพวกสัสสตทิฎฐินั่นเอง ชาตินี้คือปฏิจจสมุปบาทวงปัจจุบัน ชาติหน้าก็คือปฏิจจสมุปบาทวงถัดไป^{๖๒}

ความหมายก็คือคนเราสามารถที่เป็นเป็นมนุษย์ เทวดาหรือสัตว์นรกได้ในขณะปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่ง ๆ โดยเอาภาวะทางจิตที่มีความสุขหรือร้อนรรมมาเป็นเครื่องวัด ในที่นี้ปฏิจจ

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๔๐๕/๔๔๔.,ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๕/๓๖๕.

^{๖๒} พุทธทาสภิกขุ,ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร, หน้า ๒๔.

๑. จะมีภพ หรือชาติ ทุกราวที่มีการกระทบทางอายตนะที่ปราศจากสติปัญญา ในเรื่องของวิมุตติ
๒. ภาษาปฏิจจสมุปบาท จะไม่มีคำว่า บุคคล ตัวตน เรา เขา ซึ่งเป็นผู้มีทุกข์ หรือดับทุกข์ หรือเล่นท่องเที่ยวไปในวัฏฏสังสาร
๓. ภาษาปฏิจจสมุปบาทจะไม่มีคำว่า “สุข” จะมีแต่คำว่าทุกข์และดับไม่เหลือ แห่งทุกข์
๔. ปฏิสนธิวิญญาณชนิดที่เป็นตัวตนไม่มีในภาษาปฏิจจสมุปบาท
๕. ถ้ามั่วในเรื่องกรรม ปฏิจจสมุปบาทมุ่งแสดงกรรมที่ไม่ขาวไม่ดำ และเป็น ที่สิ้นสุดแห่งกรรมดำกรรมขาว
๖. หลักพระพุทธศาสนา ต้องประกอบอยู่ด้วยความเป็นปัจจุบันธรรมหรือเป็น สันติภูมิ โภกเสมอ
๗. ปฏิจจสมุปบาทเป็นเรื่องขณิกวาท ไม่ใช่สัตตตวาท ดังนั้นคำว่า ชาติ เป็นต้น ย่อมหมายถึงการเกิดขณะแห่งปฏิจจสมุปบาทสายหนึ่ง ๆ ในชีวิตประจำวันของคนธรรมดา
๘. ปฏิจจสมุปบาทสำหรับพวกกันนั้นเป็นปรัชญา ไม่จำเป็นและไม่มีประโยชน์ อะไร ปฏิจจสมุปบาทที่แท้คือการปฏิบัติหรือไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นได้ด้วยการมีสติในทวารทั้ง ๖ เมื่อมีการกระทบทางอายตนะนั่นเอง โดยหลักที่เรียกว่าสำรวมอินทรีย์ในทวารทั้งหลายโดยประการที่อาสาจะ ไม่เกิดขึ้น

๓.๒.๔ สุตตตเป็นอาการของปฏิจจสมุปบาท

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงสุตตตว่าเป็นภษิตของพระพุทธเจ้า ไม่ได้มุ่งแสดงความว่างที่ ไม่มีอะไรเลยหรือศูนย์เปล่า แต่มุ่งแสดงลักษณะสุตตตที่ว่างจากตัวตนที่เป็นลักษณะของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงสุตตตจึงเป็นเรื่องสำคัญ^{๖๔} คนส่วนมากเห็นว่าเป็นเรื่องไม่สำคัญ เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด เล็กน้อยหรือเห็นว่าเป็นธรรมแขนงหนึ่งของหลักธรรมใหญ่ ๆ ใช้สำหรับอธิบายประกอบเรื่อง นั้น ๆ ทั้งยังเห็นว่าเรื่องสุตตตไม่ใช่หลักธรรมพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลักธรรมของพระพุทธศาสนาเถรวาท พร้อมแสดงความรังเกียจ

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๖๔} พุทธทาสภิกขุ. สุตตต, หน้า ๑.

๓.๒.๕ อธิปไตยจายตาหลายลักษณะ

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความสำคัญในการศึกษาเรื่องอธิปไตยจายตา ท่านเห็นว่าเป็นหลักธรรมสูงสุดครอบคลุมถึงหลักธรรมอื่น ๆ ในที่บางแห่งท่านกล่าวถึงอธิปไตยจายตาที่มีความหมายกว้างกว่าปฏิเสธสมุปบาทว่า “อธิปไตยจายตา มีความหมายกว้างทั่วไป จะใช้กับรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในกรณีหนึ่งก็ได้ เป็นกฎวิทยาศาสตร์ทั่วไปก็ได้ ส่วนปฏิเสธสมุปบาทมุ่งหมายใช้เฉพาะเรื่องเกิดทุกข์และดับทุกข์โดยตรงในพระพุทธศาสนาเท่านั้น”^{๖๘} ปฏิเสธสมุปบาทใช้เฉพาะสิ่งที่มีชีวิตรู้สึกได้ อธิปไตยจายตาใช้กับสิ่งที่มีชีวิตวิญญาณก็ได้ ไม่มีชีวิตวิญญาณก็ได้ ในที่บางแห่งท่านกล่าวถึงทั้งสองคำในความหมายเดียวกันว่า “การมีสติไม่ผลอให้วิชาเข้าครอบงำในขณะที่ตาเห็นรูป ในขณะที่หูได้ยินเสียงเป็นต้น จนไม่เกิดการยึดมั่นถือมั่น ในกรณีใด ๆ จนเกิดทุกข์ นั่นแหละคือการปฏิบัติในปฏิเสธสมุปบาทหรือในหลักแห่งอธิปไตยจายตา”^{๖๙} การศึกษาอธิปไตยจายตาต้องเข้าใจให้ชัดเจน ถ้ายังอยู่ในขั้นของการศึกษาหาความรู้ ทำความเข้าใจ จะปรากฏเป็นเรื่องของปรัชญา แต่ถ้านำไปปฏิบัติต่อจากการแสวงหาความรู้ นั้นจะสามารถควบคุมสติของตนเองได้ รู้เท่าทันสภาวะ หมดกิเลสเป็นพระอรหันต์ก็จะกลายเป็นศาสนาไม่เป็นปรัชญา”^{๗๐} พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงอธิปไตยจายตาในลักษณะที่เป็นปรัชญาในรูปแบบต่าง ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายให้คนเข้าใจอธิปไตยจายตาที่แท้จริง เป็นวิธีหนึ่งที่ดึงคนให้มาสนใจธรรมะ

ในวิทยานิพนธ์นี้ศึกษาอธิปไตยจายตาตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ ดังนี้

๑. อธิปไตยจายตา คือ วิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงการวิวัฒนาการ ๓ ด้าน คือ (๑) วิวัฒนาการทางวัตถุหรือร่างกาย (๒) วิวัฒนาการทางจิตใจ และ (๓) วิวัฒนาการทางสติปัญญา

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑

^{๖๙} พุทธทาสภิกขุ, อธิปไตยจายตา, ๒๕.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

๑. วิวัฒนาการทางวัตถุหรือร่างกาย พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า “สสารต่าง ๆ ที่ยังมีชีวิต ยังไม่เป็นเซลล์ชีวิต นี้มันก็มีแต่ปรมาณู มีอนุที่ไม่มีชีวิต มันเป็นอัมพาตที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปตามกฎไม่หยุด ไม่คงที่”^{๑๑} ต่อมาก็มีการวิวัฒนาการจนเป็นสิ่งมีชีวิต เรียกว่า “กาย” แปลว่า “หมู” ซึ่งเป็นที่รวมของส่วนประกอบต่าง ๆ เช่น ผัสสกาโย กลุ่มแห่งผัสสะ เวทนาภาโย กลุ่มแห่งเวทนา เป็นต้น^{๑๒}

๒. วิวัฒนาการทางจิตใจ เริ่มจากการที่มนุษย์ไม่รู้ความดีความชั่ว ต่อจากนั้นก็วิวัฒนาการถึงการเกิดความรู้เรื่องความดีความชั่วขึ้นมาตามลำดับจนถึงขั้นสุดท้าย สำหรับการไม่ยึดความดีความชั่ว การยึดติดอยู่ที่ความดีความชั่วยังไม่ทำให้จิตใจได้รับความสุขที่แท้จริงคือพระนิพพานได้ เป็นเพียงความสุขที่จะต้องกลายเป็นทุกข์เมื่อสุขนั้นเปลี่ยนแปลงไป การยึดความดีความชั่วเป็นวิวัฒนาการเหมือนกัน แต่สูงกว่าความไม่รู้ดีชั่ว การวิวัฒนาการทางจิตใจถือว่าเป็นอัมพาตที่ต้องทำให้ถูกต้องจึงจะเป็นไปเพื่อความไม่ยึดมั่นถือมั่น “คำว่า จิตใจ ในที่นี้หมายถึงสิ่งที่สมรรถภาพในการนึกคิดรู้สึก หรือทำงานทางจิตใจ ส่วนสติปัญญาไม่ใช่จิตใจ แต่เป็นสิ่งที่จิตใจต้องรู้สึกได้”^{๑๓}

๓. วิวัฒนาการทางสติปัญญาต้องผ่านทางร่างกายและจิตใจได้แก่ความเป็นไปทั้งหมดของชีวิตเริ่มด้วยการศึกษาปฏิบัติจนเกิดความรู้ความสามารถทำให้จิตใจไม่เป็นทุกข์ ถึงแม้ร่างกายและจิตใจจะเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติและเป็นทุกข์ตามธรรมชาติ แต่ถ้าวิวัฒนาการทางสติปัญญาสูงพอสามารถนำไปสู่การพ้นทุกข์ จิตใจสามารถอบรมได้ทำให้มีสมรรถภาพในทางรู้แจ้งด้วยสติปัญญา การอบรมจิตใจให้มีสมรรถภาพสูงถึงกับแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้นั้นเป็นเป็นสมรรถภาพทางจิตล้วนไม่เกี่ยวกับสติปัญญา เพราะจิตไม่ใช่สติปัญญา^{๑๔}

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า อัมพาตเป็นการวิวัฒนาการทางวัตถุหรือร่างกาย วิวัฒนาการทางจิตใจและวิวัฒนาการทางสติปัญญา ทั้ง ๓ ทางนั้นต่างต้องอาศัยกันและกันจะแยกกันไม่ได้ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตน จนเกิดเป็นความทุกข์หรือไม่ควรบูชาวิวัฒนาการว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐจนเกินไป จากเรื่องธรรมดาที่ไม่เป็นทุกข์จนกลายเป็นความทุกข์ อัมพาตจึงเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเข้าใจนำมาใช้ประโยชน์ไม่ให้ความโง่เกิดขึ้นโดยการรู้เท่าทัน

๒. อัมพาตในฐานะกฎเหนือกฎทั้งหลาย

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎเหนือกฎทั้งหลาย พุทธทาสภิกขุแสดงไว้ในแง่ที่เป็นกฎไม่ได้มุ่งแสดงในฐานะที่เป็นปรากฏการณ์ กฎและปรากฏการณ์ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน กฎเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เป็นนามธรรม และเป็นอสังขตธรรม ส่วนปรากฏการณ์เป็นสิ่งที่สัมผัสได้ เห็นได้ กฎในที่นี้จำกัดลงไปใน ๒^{๙๕} ความหมาย

๑. กฎเป็นสิ่งที่ต้องมีเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิตหรือดับทุกข์ และ เป็นสิ่งที่มนุษย์จะต้องให้ถูกต้องตามกฎ

๒. กฎเป็นสิ่งที่ธรรมชาติกำหนดหรือกฎธรรมชาติ เป็นกฎที่ตายตัว เต็ดขาด อยู่ในเนื้อชีวิตจิตใจของมนุษย์

กฎจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ เพราะเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องรู้จัก เมื่อไม่รู้จักกฎมนุษย์จึงดำรงอยู่ในฐานะลำบากคือไม่พ้นจากความทุกข์ กฎเป็นสิ่งที่ธรรมชาติกำหนด มนุษย์สังเกตเห็นกฎแล้วนำมาพุดมาศึกษาจึงดูเหมือนว่ามนุษย์เป็นผู้สร้างกฎเสียเอง กฎที่มนุษย์สังเกตเห็นแล้วตั้งขึ้นมา นั้น มีความไม่แน่นอน ผิดบ้าง ถูกบ้าง ดำรงอยู่ได้เพียงชั่วระยะเวลาหนึ่ง สำหรับกฎอิทัปปัจจยตาเพื่อความดับทุกข์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ แต่งตั้งขึ้นมาเป็นกฎที่แน่นอน พระพุทธเจ้าเป็นผู้สังเกตธรรมชาติรู้แจ้งธรรมชาติอย่างทะลุปรุโปร่งปฏิบัติสอดคล้องกับธรรมชาติ ดำรงอยู่ในฐานะพุทธคือผู้รู้ ฉะนั้นกฎที่พระองค์ตั้งขึ้นจึงเป็นสิ่งที่ถูกต้องแน่นอน และสามารถพิสูจน์ได้ พระพุทธเจ้าแม้เป็นผู้รู้ธรรมชาติจนทำตนให้พ้นจากความทุกข์ได้สำเร็จแล้วก็ตาม ก็หนีไม่พ้นคือเป็นไปตามกฎของธรรมชาติเหมือนกัน พระองค์ไม่ได้สร้างกฎขึ้นมาเอง เป็นเพียงผู้ค้นพบ แล้วบัญญัติ แต่งตั้งขึ้น นำกฎมาใช้ประโยชน์ กฎธรรมชาตินั้นแม้พระพุทธเจ้าจะไม่เกิดขึ้นก็มีอยู่อย่างนั้น ไม่เปลี่ยนแปลง

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า กฎที่มนุษย์ตั้งขึ้นมีมากมายหลายกฎ แต่กฎทั้งหลายนั้นก็ เป็นเพียงกฎย่อยที่มาจากกฎใหญ่คือกฎอิทัปปัจจยตา กฎมีแหล่งที่เกิดใหญ่ ๆ อยู่ ๒ แหล่งคือ (๑) กฎที่มาจากธรรมชาติ ในบางศาสนาเรียกว่า พระเจ้า หรือตรงกับพระธรรมในพุทธศาสนา หรืออิทัปปัจจยตาในฐานะผู้สร้างโลกและสิ่งต่าง ๆ (๒) กฎที่มาจากมนุษย์ คือกฎที่เกิดจากสติปัญญาของมนุษย์ซึ่งได้จากการสังเกตของมนุษย์ จนสามารถตั้งกฎขึ้นได้ แต่ก็ เป็นกฎที่ผิดบ้าง ถูกบ้าง ไม่สมบูรณ์แบบเหมือนกฎธรรมชาติ^{๙๖}

อิทัปปัจจยตาเป็นกฎใหญ่ที่เป็นต้นตอของกฎทั้งหลาย กฎเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นกฎที่แตกออกมาจากกฎใหญ่ พุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างกฎวิทยาศาสตร์ ๔ กฎ คือ (๑) กฎทางฟิสิกส์ (๒)

^{๙๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๓.

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

ทั้ง ๔ กฎนั้นล้วนแต่เกิดมาจากกฎใหญ่ที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตา เมื่อนำกฎทั้ง ๔ มาเทียบกับกฎอิทัปปัจจยตาแล้วก็ยังเป็นเพียงกฎที่แตกออกมาเท่านั้น นอกจาก ๔ กฎแล้วก็ยังมีกฎอีกมากมาย แต่ก็ยังไม่พ้นการเป็นกฎย่อย กฎอิทัปปัจจยตาสามารถมองได้ ๒ ลักษณะ คือ (๑) ลักษณะที่เป็นธรรมชาติที่อยู่เหนือเหตุปัจจัย ไม่มีเหตุปัจจัยแต่ก่อให้เกิด ดำรงอยู่ได้เองที่เรียกว่า อสังขตะ (๒) ลักษณะที่มีปัจจัย ที่เรียกว่า สังขตะ มีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น ดำรงอยู่ได้ด้วยเหตุปัจจัย ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ มีกฎอิทัปปัจจยตาที่เป็นสังขตะ และกฎอิทัปปัจจยตาที่เป็นอสังขตะ เมื่ออิทัปปัจจยตาดำรงอยู่ในสองลักษณะเช่นนี้ กฎอะไรก็ตาม ก็คงหนีไม่พ้นกฎอิทัปปัจจยตา

๓. อิทัปปัจจยตาในฐานะ กฎแห่งกรรมและความสิ้นกรรม

ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ศาสนาอื่นๆ ได้มีการสอนเรื่องกรรมอยู่ก่อนแล้ว แต่จำกัดอยู่ที่กรรมดี กรรมชั่ว ส่วนพระพุทธรศาสนาอื่นได้สอนยิ่งกว่ากรรมดี กรรมชั่ว คือสอนภาวะที่สิ้นกรรมดีและกรรมชั่ว พ้นจากความเป็นไปตามอำนาจของการให้ผลของกรรมเหล่านั้น กรรมดี และกรรมชั่วจึงอยู่ในขั้นของศีลธรรม กฎแห่งกรรมในที่นี้ ได้แก่กฎเกณฑ์ต่าง ๆ แห่งกรรมตามธรรมชาติซึ่งไม่มีใครบัญญัติแต่งตั้งเอาไว้ ในสมัยพุทธกาลนั้นมีศาสดาบางองค์สั่งสอนเรื่องกรรมที่เป็นแบบเฉพาะของตัวเองไม่เหมือนกับที่พระพุทธเจ้าสอน ถึงอย่างนั้นศาสดาเหล่านั้นก็ยังถูกรับรองจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นกรรมวาที คือกล่าวสอนเรื่องกรรมเหมือนกัน การสอนเรื่องกรรมของศาสดาเหล่านั้นในทัศนะของพระพุทธศาสนาแล้วถือว่ายังไม่สมบูรณ์ คือยังมีประเด็นที่แตกต่างกันออกไปอีกมาก ประเด็นที่ไม่สมบูรณ์อยู่ที่ไม่มีการสอนเรื่องความสิ้นกรรม มีขอบเขตจำกัดอยู่ที่กรรมดีและกรรมชั่วมุ่งให้ยึดมั่นอยู่ในกรรมเหล่านั้น

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๒.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๓.

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า กรรมดีและกรรมชั่วทั้งสองนี้ทำให้คนตกอยู่ในสถานการณ์ที่ลำบากคือต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดไม่หลุดพ้นจากวัฏฏะเพราะยึดมั่นในเรื่องของกรรมดีและกรรมชั่วจึงทำให้มนุษย์เป็นอยู่อย่างไม่มีอิสระที่แท้จริง ในขั้นของศีลธรรมนั้นผู้ทำกรรมก็รู้สึกสบายใจอยู่ร่วมกันในสังคมเป็นปกติสุข ไม่เบียดเบียนกันและกันให้ได้รับความเดือดร้อนถือเอาเรื่องของโลกหรือความต้องการของสังคมเป็นประมาณ^{๓๕} กรรมแยกได้เป็น ๒ ประเภทคือ

๑. ประเภทศีลธรรม คือ กรรมของผู้ที่ยึดถือกรรมดีและกรรมชั่วเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด มองการให้ผลของกรรมในกามภพ รูปภพ และอรุภพในระยะยาวหลังจากตายแล้ว ยึดมั่นตัวตน ของตนด้วยอำนาจสัตสตทัญญู

๒. ประเภทสังฆธรรมหรือปรมัตถธรรม คือ กรรมของผู้ที่ไม่ยึดมั่นกรรมดีและกรรมชั่ว ปฏิบัติเพื่อละตัวตน ของตน เพื่อความสิ้นไปแห่งกรรมด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ

เรื่องกรรมมักถูกมองในแง่ใดแง่หนึ่งเสมอคือในแง่ของศีลธรรมและในแง่ของปรมัตถธรรมก็มักมีการอธิบายเรื่องกรรมออกเป็น ๒ ประเด็นคือ

๑. ประเด็นที่อธิบายการได้รับผลของกรรมในระยะยาวหลังจากตายไปแล้วซึ่งไปเกี่ยวข้องกับผลกรรมในอดีตชาติ ปัจจุบันชาติ และอนาคตชาติที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน

๒. ประเด็นที่อธิบายเอาจิตเป็นหลัก เอาความรู้สึกในปัจจุบันเป็นหลัก เช่น กรรมที่ทำแล้วเกิดความรู้สึกสบายใจเกี่ยวกับกามก็ถือว่าเป็นการได้รับผลกรรมในกามาวจร การได้รับผลกรรมเป็นความสุขไม่เกี่ยวข้องกับกามคือเป็นความสุขที่สูงขึ้นไป ก็ถือว่าเป็นการได้รับผลกรรมในรูปาวจร การได้รับผลเป็นสุขเกิดจากรู้สึกของจิตล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับกามและรูป ถือว่าเป็นการได้รับผลกรรมในอรุปาวจร

เนื่องจากกรรมถูกโยงมาเป็นเรื่องเดียวกันกับเรื่องปัจจุสมุปปาท ฉะนั้นการอธิบายเรื่องปัจจุสมุปปาทเองจึงมี ๒ ประเด็นหลักเหมือนกัน ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า

มีคนอธิบายปัจจุสมุปปาทเป็น ๒ ชนิดอยู่คือ พวกหนึ่งอธิบายปัจจุสมุปปาทเป็นเรื่องคร่อมภพคร่อมชาติ หมายความว่าเกี่ยวกับชาติก่อน เกี่ยวกับชาติปัจจุบัน เกี่ยวกับชาติหน้า นี้ก็เป็นปัจจุสมุปปาทของพวกที่มีตัวตน เป็นเรื่องกรรมตามแบบศีลธรรม ที่นี้พวกหนึ่งอธิบายปัจจุสมุปปาทเป็นเพียงเรื่องขณะจิต ๆ ไม่ต้องคร่อมภพคร่อมชาติ แต่ให้ความหมายของคำว่าชาติ ว่าเป็นจิตเกิดตัวกูครั้งหนึ่ง เรียกว่าชาติหนึ่ง วันหนึ่งเกิดได้หลายหน หลายสิบหน ปัจจุสมุปปาทอย่างนี้ จะแสดงเรื่องกรรมที่ไม่คร่อมภพคร่อมชาติ เพราะว่าปัจจุสมุปป

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๑.

ความของคำว่า กรรม กับ กิริยา ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยว่า การกระทำ เหมือนกัน แต่คำทั้งสองนั้นในภาษาบาลีแล้วมีความหมายที่ไม่เหมือนกันดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า

คำว่า กิริยา แปลว่า การกระทำ ก็ถูกแล้ว แต่ว่าเป็นการกระทำที่ไม่ประกอบด้วยเจตนาอันมีมูลมาจากอวิชา แต่ถ้าเรียกว่า กรรม ก็ต้องหมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาอันมีมูลมาจากอวิชา ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่า “กิริยา” กับสิ่งที่เรียกว่า “กรรม” จึงต่างกัน

ผลของกิริยา ก็เรียกได้แต่เพียงว่า “ปฏิกิริยา” มีลักษณะเป็นอัพยาทุกถลัน คือไม่อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ส่วนกรรมนั้นผลของมันเรียกว่า “วิบาก” มีลักษณะเป็นได้ทั้งกุศล ทั้งอกุศล ทั้งอัพยาทุกถลัน^{๔๑}

กรรมจึงเป็นการกระทำที่มีเจตนาอันประกอบด้วยอวิชา กิริยา เป็นการเคลื่อนไหวที่ไม่ประกอบด้วยเจตนาที่มีกิเลส ได้แก่การเคลื่อนไหวในชีวิตประจำวัน มีการกิน การดื่มเป็นต้นที่ไม่มีความรู้สึกจัดว่าไม่เป็นกรรม แต่เมื่อมีการกระทำเช่นนั้นของคนที่มีกิเลสจึงเป็นกรรม การกระทำในที่นี้ คือการกระทำที่ปราศจากผู้กระทำซึ่งเป็นเพียงภาวะที่เป็นไปตามอำนาจของกิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม ทางกาย วาจา และใจ แล้วก็ได้รับผลของกรรมกฎแห่งกรรม การที่มีรู้สึกว่ามีผู้กระทำ มีผู้รับผล ก็เพราะคนเรายังความรู้สึกที่เป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของอวิชา ไม่รู้เห็นตามความเป็นจริง ตามธรรมดาคนเรามีความรู้สึกว่ามีตัวตน เมื่อมีการสอนเรื่องกรรมในแง่ที่ทำกรรมในชาตินี้แล้วจะ ได้รับผลในชาติหน้าจึงทำให้คนเรามองเห็นประโยชน์ที่จะได้รับข้างหน้าไม่สนใจเพื่อละตัวตน นี่คือข้อติดขัดในการสอนเรื่องกรรมในแง่ศีลธรรม

พุทธทาสภิกขุอธิบายกรรมและการให้ผลของกรรมเป็นเรื่องปัจจุบันทันตาเห็นไม่ต้องรอถึงชาติหน้า กรรมเก่า คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กรรมใหม่ คือ การกระทำทางกาย วาจา ใจ กรรมนั้นเกิดจากผัสสะคือการกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในขณะที่ประกอบด้วยอวิชา เกิดความรู้สึกยินดียินร้ายจัดเป็นมโนกรรม จากนั้นก็แสดงออกเป็นกายกรรมบ้าง วิจิตรกรรมบ้าง มโนกรรมบ้าง กรรมต่าง ๆ นั้นส่งผลให้คนเราเกิดใหม่ทางวิญญูณในลักษณะต่าง ๆ เช่นเกิดเป็นสัตว์นรก เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น ในกระแสปฏิภนอุปบาทในขณะนี้และเดี๋ยวนี้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๓.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๕.

ถ้าหากว่าในเรื่องการเห็นรูปครั้งนี้ มันได้ทำให้เขาเกิดความร้อนใจเหลือประมาณเขาก็เกิดเป็นสัตว์นรกแล้วในเวลานาทีเดียวสองนาที่เท่านั้น คนนั้นเกิดเป็นสัตว์นรกแล้ว ถ้าในในการเห็นรูปนั้น มันได้ทำให้คนนี้โง่อย่างดักดานทีเดียว ก็แปลว่าคนนั้นได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานแล้ว^{๙๒}

นี่คือการแสดงให้เห็นผลของกรรมที่เกิดจากผัสสะในขณะปัจจุบันในวงจรของปฏิจิตสมุปบาท แสดงผลใน ๓ ขณะคือ (๑) ให้ผลในทวิภูตรธรรมคือทันควัน (๒) ในผลใน อุปัชชะคือในเวลาถัดไป (๓) ให้ผลในอุปราชะคือต่อไปอีก เมื่อกรรมเกิดจากผัสสะการดับกรรมก็อยู่ที่ดับผัสสะเช่นอย่างเวลาที่เห็นรูปก็พยายามให้วิชาและสติเกิดขึ้น อย่าให้มีผัสสะด้วยอวิชา

กรรมอีกชนิดหนึ่งในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ กรรมที่ไม่ประกอบด้วยกิเลสเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม หรือภาวะที่ไม่มีมีความยึดมั่นถือมั่นตัวตน ได้แก่ อัญญาจิกมรรค และโพชฌงค์ เป็นมัชฌิมาปฏิปทาเพื่อความสิ้นกรรม

สรุปแล้ว การเข้าใจเรื่องกรรมที่แตกต่างกันย่อมส่งผลกระทบต่อการเข้าใจเรื่องปฏิจิตสมุปบาท เพราะกรรมเป็นส่วนหนึ่งของปฏิจิตสมุปบาท โดยแสดงให้เห็นการกระทำกรรม การได้รับผลของกรรมที่ละเอียดลงไปเว้นจากการมองกรรมให้ผลในระยะยาวเสีย ในวงจรปฏิจิตสมุปบาทย่อให้กระชับเข้าก็เหลือเพียง กิเลส กรรม วิบาก ในทัศนะพุทธทาสภิกขุ กรรม การให้ของกรรม และความสิ้นกรรม ทั้งหมดนั้นอยู่ในกระแสอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจิตสมุปบาท กรรม และการให้ผลของกรรมอยู่ในกระแสปฏิจิตสมุปบาทฝ่ายสมุทวาร ความสิ้นกรรมอยู่ในกระแสปฏิจิตสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร

๔. อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นพระรัตนตรัย และ ไตรสิกขา

ไตรสิกขาและพระรัตนตรัยมีความสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลอย่างแยกกันไม่ออก ไตรสิกขาเป็นหัวใจของพระรัตนตรัย พระรัตนตรัยเป็นรูปภายนอกของไตรสิกขา ในภายในพระรัตนตรัยนั้นมี สติ สมาธิ ปัญญา หมายความว่า ไตรสิกขาทำให้พระธรรมปรากฏออกมา เพราะพระธรรมคือไตรสิกขาและทำให้มีพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ โดยที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้คนพบพระธรรมแล้วแสดงพระธรรม มีผู้ปฏิบัติตามแล้วเกิดเป็นพระสงฆ์ พระรัตนตรัยมีความสัมพันธ์เนื่องกันอยู่ในภายในจะขาดเสียอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ เปรียบเหมือนไม้ ๓ อันที่ค้ำอิงอาศัยกันอยู่ ถ้าเอาไม้อันใดอันหนึ่งออกแล้ว ไม้ที่เหลือก็ตั้งอยู่อย่างเดิมไม่ได้ ในพระรัตนตรัยนั้น สิ่งที่มีอยู่ก่อนสิ่งอื่นทั้งหมด สิ่งแรกที่สุดหรือปฐมเหตุ นั่นคือพระธรรมซึ่งทำให้เกิดสิ่งทั้งหลายทั้งปวง เหมือนกับ

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๒.

ในขณะที่คนยังมีตัวตนก็ย่อมมีความทุกข์ เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย พระรัตนตรัยจึงเป็นสรณะที่พึ่งที่ระลึกของพุทธศาสนิกชน ต่อเมื่อมีศักยภาพฝึกฝนพัฒนาตนเองจนสิ้นกิเลสเป็นพระอรหันต์แล้วก็ไม่จำเป็นต้องมีสรณะอีก ฉะนั้น พระรัตนตรัยจึงเป็นสิ่งที่สำคัญเปรียบประดุจแก้ว ๓ ประการ มีความหมายดังต่อไปนี้

พระพุทธเจ้า คือผู้ที่มีสติปัญญาตรัสรู้เข้าถึงความจริงของธรรมชาติแล้วนำมาแสดงให้ผู้อื่น ได้รู้และนำไปปฏิบัติเพื่อให้ผลที่เคียงมเหมือนกับพระองค์

พระธรรม คือสิ่งทั้งปวงหรือความจริงตามธรรมชาติรวมไปถึงโลกและชีวิตของเรา ข้อปฏิบัติที่สำคัญที่เราต้องรู้เพื่อนำไปปฏิบัติให้สอดคล้องถูกต้องตามธรรมเพื่อพ้นจากความทุกข์

พระสงฆ์ คือกลุ่มชนที่มีความประพฤติดี ปฏิบัติตรงเหมาะสม ปฏิบัติเพื่อรู้ธรรมขั้นสูงขึ้นไปเป็นผู้สืบทอดรักษาธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอน เป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับผู้ศึกษาเพื่อความเจริญในธรรม

การเกิดขึ้นแห่งพระรัตนตรัยมีกฎเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตาอยู่ภายใน เมื่อสิ่งหนึ่งมีก็ส่งผลให้เกิดสิ่งหนึ่งตามมา กล่าวคือ พระธรรม เป็นคำที่ไม่สามารถหาคำอื่นมาแทนแล้วมีความหมายเหมือนกับคำเดิมของมันเอง เป็นตัวแทนของทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าอะไรเลย เป็นปฐมเหตุของสิ่งทั้งปวง ทำให้เกิดวิวัฒนาการจนเกิดพระพุทธเจ้าผู้คนพบพระธรรมแล้วแสดงออกมาให้ปรากฏ จนเกิดเป็นพระสงฆ์ วิวัฒนาการดังกล่าวนี้คือกฎเกณฑ์อิทัปปัจจยตานั่นเอง ธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อความเจริญเป็นพระสงฆ์นั้นเรียกว่าไตรสิกขาหรือสิกขา ๓ ได้แก่

ศีล คือความเป็นอยู่อย่างถูกต้องทางกาย ทางวาจา ทั้งส่วนตัวและส่วนสังคม เป็นไปเพื่อความไม่เบียดเบียน ไม่ทำความเดือดร้อนให้แก่ตนและผู้อื่น เป็นไปเพื่อความเกื้อกูลแก่สังคม

---

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐.

สมาธิ คือจิตใจที่อบรมฝึกฝนดีมีสมรรถภาพ พร้อมทั้งจะมีความสุขตามธรรมชาติ ปราศจากสิ่งรบกวนทำให้เศร้าหมองเหมาะแก่การงานในการใช้ปัญญา

ปัญญา คือความรู้ในสิ่งที่ควรรู้ ความรู้ความเข้าใจในเหตุและผล ความรู้ในความจริงของชีวิตจนสามารถทำให้จิตใจเป็นอิสระ

ด้วยอำนาจของอิทัปปัจจยตาผลักดันให้ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จึงต้องมีไตรสิกขาที่เป็นระเบียบปฏิบัติเพื่อปลดปล่อยความทุกข์ ที่พระพุทธเจ้าได้จัดเป็นระเบียบกฎเกณฑ์ที่เข้าใจง่าย ชัดเจน สีส สมาธิ ปัญญา เป็นสิ่งสากลแก่คนทั่วโลกไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะแต่พุทธศาสนิกชนเท่านั้น เพราะความจริงแล้วคนทั้งโลกก็ต้องการความประพฤติกฎที่ต้องทางกาย ทางวาจา มีจิตใจที่มีสมรรถภาพพร้อมที่จะมีความสุขตามธรรมชาติ และสุดท้ายคือปัญญาความรู้ที่เพียงพอที่จะแก้ปัญหของตน ไตรสิกขาจึงมีความเป็นเพื่อความบริสุทธิ์ ๓ ทาง คือ ทางกาย ทางจิต และทางทฤษฎี ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า

กายวาจาบริสุทธิ์แล้ว จิตบริสุทธิ์แล้ว แต่ทฤษฎียังไม่บริสุทธิ์ ยังยึดมั่นถือมั่นนี้ยังไม่บริสุทธิ์ ยังไม่รู้จักอิทัปปัจจยตานิยังไม่บริสุทธิ์ ยังไม่รู้จักตถตาคือความเป็นอย่างนั้น จนมันหลอกเราได้ เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า เรายังต้องมี สีส สมาธิ ปัญญา กันต่อไปจนกว่าจะมีความบริสุทธิ์ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางจิต และทางทฤษฎี^{๕๔}

ศีลคือความบริสุทธิ์ถูกต้องทางกายวาจา สมาธิคือความบริสุทธิ์ถูกต้องทางจิต และปัญญาคือความบริสุทธิ์ถูกต้องทางทฤษฎี รวมเรียกว่า ไตรสิกขา ตามหลักที่ถูกต้องแล้วศีลเป็นพื้นฐาน ของสมาธิ สมาธิเป็นพื้นฐานของปัญญา ปัญญาสำหรับตัดรากเหง้าแห่งความทุกข์

สรุปแล้วทั้งพระรัตนตรัยและไตรสิกขาเป็นอิทัปปัจจยตา กล่าวคือวิวัฒนาการตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติจนเกิดไตรสิกขาโดยการตรัสรู้และเทศนาของพระพุทธเจ้า จนเกิดมีผู้ปฏิบัติตามรู้แจ้งเห็นจริงเรียกว่าพระสงฆ์ เกิดพระรัตนตรัยโดยสมบูรณ์ พระสงฆ์เป็นองค์หนึ่งในพระรัตนตรัยผู้นำไตรสิกขาสืบทอดกันมา

๕. อิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นสิ่งต่อรองเพื่อความเข้าใจระหว่างศาสนา

พุทธทาสภิกขุได้ตั้งปณิธานเพื่อแสดงจุดมุ่งหมายในการทำงานด้านการเผยแผ่ของท่านไว้ ๓^{๕๕} ประการ คือ (๑) ทำความเข้าใจระหว่างศาสนา (๒) ทำให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจของศาสนาของตน (๓) ช่วยทุกคนออกจากวัฏฏนิมม ฉะนั้นอิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นสิ่งต่อรองเพื่อความเข้าใจ

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม, (ธรรมสภา ๒๕๓๖), หน้า ๑๔.

ความขัดแย้งภายในศาสนาเองที่มีนิกายแตกออกมาหลายนิกาย เช่นในพระพุทธศาสนา ปัจจุบันมี ๒ นิกายหลัก คือ นิกายเถรวาท ซึ่งถือว่าเป็นนิกายดั้งเดิม เกรงครัดตามพระไตรปิฎกที่พระมหาเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปะเป็นประธานประชุมสังคายนาขึ้น และนิกายมหายาน ที่เกิดภายหลัง ไม่เกรงครัดตามพระไตรปิฎกแบบเถรวาท ทั้งสองนิกายหลักนี้ก็มีความขัดแย้งกันในเรื่องคำสอน นี่เป็นความขัดแย้งในศาสนาเดียวกันที่มีนิกายต่างกัน ฉะนั้นความขัดแย้งระหว่างศาสนาก็ยิ่งรุนแรงกว่า หลักอทิปปัจจยตาที่พุทธทาสภิกขุนำมาเป็นข้อต่อระหว่างศาสนาก็มีมุมมองความแตกต่างกันในสองนิกายหลัก เถรวาทพูดถึงอทิปปัจจยตาในแง่หนึ่ง มหายานก็พูดถึงแง่หนึ่ง ไม่ลงรอยกัน ฉะนั้นจึงต้องหันไปสนใจอทิปปัจจยตาที่เป็นของพระพุทธเจ้า ในมหายานมีคำว่าสุญญตา ในเถรวาทมีคำว่าอทิปปัจจยตาซึ่งเป็นเรื่องเดียวกัน เป็นหลักมัชฌิมาปฏิปทา คือหลักปฏิบัติไม่สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่ง

นอกจากพระพุทธศาสนาแล้ว ทุกศาสนาต้องหันมาใส่ใจสาระสำคัญในศาสนาของตน ไม่มัวสนใจถือเอาแต่เพียงเปลือกและกระพี้ เพราะเมื่อไม่ถือเอาสาระจึงเป็นสาเหตุแห่งการทะเลาะวิวาท ขัดแย้งกัน การทำความเข้าใจ ประนีประนอมกันทำให้เกิดความรักใคร่ ตกลงร่วมกันให้เห็นว่าสิ่งที่แตกต่างกันบ้างก็เป็นเพียงเปลือก กระพี้ ส่วนสาระสำคัญนั้นไม่แตกต่างกัน จนไม่ถือเอาส่วนเล็ก ๆ น้อยว่าเป็นศาสนา แต่หันไปถือเอาหลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ว่าเป็นศาสนาซึ่งก็คือหลักอทิปปัจจยตา

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนั้น เนื่องมาจากเจ้าหน้าที่ของศาสนา เช่น นักบวชของแต่ละศาสนายังอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส เห็นแก่ประโยชน์ของตัวเองและพวกของตัวเอง จึงประกอบกิจกรรมที่จะอำนวยการประโยชน์แก่ฝ่ายคนให้มากที่สุด มีการประกาศศาสนาเพื่อให้ได้ศาสนิกมาก ๆ หรือบางประเทศใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือบีบบังคับเบียดเบียนผู้อื่น หรือเอาศาสนาเป็นการเมืองสำหรับหาเมืองขึ้น ซึ่งทั้งหมดนั้นไม่ใช่หน้าที่ของศาสนา

เมื่อสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่หน้าที่ จึงจำเป็นต้องมีสิ่งที่มาต่อรองเพื่อความเข้าใจกันระหว่างศาสนา พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า สิ่งต่อรองที่ใคร ๆ ก็ไม่สามารถคัดค้านได้คือ หลักอัทธปปัจจยตา แต่ต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้อง ความมุ่งหมายในการต่อรองก็คือ ให้เจ้าหน้าที่ของทุกศาสนายอมรับถึงความมุ่งหมายหรือสาระสำคัญของศาสนาว่าตรงกันคือให้ทำลายความเห็นแก่ตัว เพราะความเป็นจริงแล้ว ทุกศาสนาสอนให้ละกิเลส ให้ทำลายความเห็นแก่ตัว ซึ่งแต่ละศาสนาก็มีวิธีการแตกต่างกันขึ้นอยู่กับ สถานะ เหตุการณ์ เวลา ยุคสมัย^{๕๖}

ความจริงศาสนาทุกศาสนาสอนให้คนรักกันไม่ใช่ให้เกลียดกัน จึงควรพยายามให้เจ้าหน้าที่ทางศาสนาประนีประนอมกันยอมรับว่าหัวใจของทุกศาสนาเหมือนกัน ท่านเสนอหลักพุทธศาสนาคือ อัทธปปัจจยตา ว่าเป็นหลักที่ตรงกันทุกศาสนา สิ่งที่จะประนีประนอมกันนั้นพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้^{๕๗} อย่างเป็นคือ

๑. ยอมรับว่าทุกศาสนามีความมุ่งหมายตรงกัน

๒. ยอมรับสิ่งที่พอกบหากันได้ ไม่เป็นศัตรูกัน

๓. มีความรู้สึกยินดีที่จะคบหากัน

๔. ต่อรองให้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในศาสนาของตน เพื่อให้เข้ากันได้กับศาสนาอื่น ไม่ให้มีข้อขัดแย้งกัน และเพื่อไม่ให้เป็นการอุปสรรคต่อการสัมพันธ์กับศาสนาอื่น

พุทธทาสภิกขุยกตัวอย่างกรณีในพระพุทธศาสนาที่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพิตะทะเลาะกันจนเกิดสังฆเภท^{๕๘} พระพุทธเจ้าก็ให้ประนีประนอมกัน เพราะเมื่อจะหาใครถูกใครผิดอยู่ที่ไหนสาเหตุแห่งการทะเลาะวิวาทไม่สิ้นสุด การจะพิสูจน์ว่าอะไรผิดอะไรถูกนั้นก็พิสูจน์ได้ด้วยการดับทุกข์ได้หรือไม่ ถ้าดับทุกข์ได้น้อยก็ถูกน้อย ถ้าดับทุกข์ได้มากก็ถูกมาก หรือดับทุกข์ได้หมดสิ้นก็เป็นสิ่งที่ถูกต้องมากที่สุด ในระหว่างศาสนาก็เหมือนกันต้องประนีประนอมกัน เช่นในเรื่องของพระเจ้านี้ไม่ควรนำมาเป็นประเด็นในการทะเลาะวิวาทกัน ในศาสนาที่มีพระเจ้านี้ถือพระเจ้าเป็นปฐมเหตุ ในพุทธศาสนาก็มีพระเจ้า คือพระธรรมเป็นปฐมเหตุ เป็นกฎเกณฑ์หรืออัทธปปัจจยตา พระเจ้านั้นจึงขึ้นอยู่กับว่าใครจะเรียกอย่างไรหรือพูดกันคนละแง่ พวกหนึ่งพูดอย่างบุคคลาธิษฐาน พวกหนึ่งพูดอย่างธรรมาธิษฐาน ไม่ควรตั้งข้อรังเกียจ ทุกศาสนามีอธิบายผิด โดยไม่รู้สีกตัวหรือเห็นแก่ประโยชน์ ฉะนั้นจึงไม่ควรมองศาสนาในแง่เดียว ควรปรับปรุงให้ศาสนาเป็นที่ยอมรับกันได้ด้วยหลักของ อัทธปปัจจยตา ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, อัทธปปัจจยตา, หน้า ๒๕๘.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๑.

^{๕๘} วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๕๑/๓๓๒ ., วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๕๑/๒๓๑.

การต่อรองทำความเข้าใจกันบุคคลก็ดี ระหว่างหมู่คณะต่อหมู่คณะก็ดี หรือระหว่างประเทศต่อประเทศก็ดี ระหว่างครึ่งโลกต่อครึ่งโลกก็ดี ไม่มีอะไรเหมาะสมเท่ากับทำความเข้าใจในด้านจิตใจให้ถูกต้องเสียก่อน คือเรื่องความทุกข์และความดับทุกข์ตามกฎเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตา^{๔๘}

อิทัปปัจจยตา เป็นสิ่งต่อรองระหว่างศาสนาจึงเป็นเรื่องที่อยู่ตรงกลางมีจุดมุ่งหมายเพื่อความดับทุกข์ ให้ทุกศาสนาดกลงประนีประนอมกัน ปรับให้อยู่ตรงกลางตามหลักของอิทัปปัจจยตา

๖. อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นพระเจ้า

พระเจ้าที่คนเข้าใจกันคือพระเจ้าในฐานะที่เป็นตัวบุคคล มีความรู้สึกนึกคิดอย่างตัวบุคคลที่ยอมรับกันว่าพระเจ้านี้มีหน้าที่สำหรับสร้างสิ่งทั้งหลายทั้งปวงให้เกิดขึ้นแล้วก็ควบคุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตลอดระยะเวลาหนึ่งแล้วก็กลับล้างหรือทำลายสิ่งทั้งหลายทั้งปวง^{๔๙} การเข้าใจพระเจ้าในลักษณะดังกล่าวพุทธทาสภิกขุเห็นว่าเป็นการเข้าใจพระเจ้าที่ผิดเป็นการเข้าใจพระเจ้าในระดับภาษาคน พระเจ้าที่ถูกต้องคือพระเจ้าในฐานะที่เป็นกฎอิทัปปัจจยตา ได้แก่ ความที่เมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงมี ไม่ใช่พระเจ้าในฐานะที่เป็นตัวบุคคล ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า

พระเจ้า หรือ พระเป็นเจ้า หมายถึงเทวดาที่มีอำนาจในการสร้าง ในการบันดาล ในการเนรมิตต่าง ๆ นี้เรียกว่า พระเป็นเจ้าที่ถูกตามภาษาคน แต่ในภาษาธรรมนั้น คำว่า พระเป็นเจ้าหมายถึงอำนาจอันลึกลับที่ไม่ต้องเป็นตัวคน ไม่ต้องเป็นตัวเทวดา ไม่ต้องเป็นอะไรทั้งหมด แต่เป็นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติ เป็นนามธรรม เช่นกฎของธรรมชาติเป็นต้น^{๕๐}

พุทธทาสภิกขุปฏิเสธพระเจ้าที่เป็นตัวบุคคล นอกจากนี้ยังได้ตีความหมายของคำว่า พระเจ้าให้ตรงกับคำว่า ธรรมะ ในพระพุทธศาสนาที่พุทธทาสภิกขุให้ความหมายว่า (๑) ธรรมชาติทุกอย่างทุกชนิด (๒) กฎของธรรมชาตินั้น (๓) หน้าที่ต่าง ๆ ที่มนุษย์จะต้องประพฤติให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาตินั้น (๔) ผลอันเกิดขึ้นจากการปฏิบัติถูกต้องตามธรรมชาตินั้น^{๕๑} พระเจ้าคือสิ่งทั้งปวงจะเป็นกฎหรือสิ่งที่เป็นไปตามกฎก็เรียกว่าสิ่งทั้งปวง พระเจ้ารวมอยู่ในสิ่งทั้งปวง สิ่งทั้งปวงในพระพุทธศาสนาตรงกับคำว่าธรรม ที่เป็นไปตามตัวกฎและที่ไม่เป็นไปตามกฎแห่งอิทัปปัจจยตา ภาษาเป็นสิ่งที่ทำให้คนเข้าใจพระเจ้าผิด คำพูดนั้นจะอยู่ในภาษาใดก็ตามไม่ควรถือเอาตามตัวหนังสือ

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๒๗๔.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน ภาษาธรรม, (ธรรมสภา ม.ป.ป.), หน้า ๕.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

กาลาที่ท่านอัสสชิ บอกแก่พระสารีบุตรก่อนมาบวชในพระศาสนา^{๕๓} นั้นแหละคือพระอัสสชิได้แสดงถึงสิ่งที่เรียกว่า “พระเจ้า” ให้แก่อุปติสสะกุลบุตรที่มาบวชแล้วเป็นพระสารีบุตรในพระพุทธศาสนา คือแสดงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง มีเหตุเป็นแดนเกิด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเหตุแห่งสิ่งเหล่านั้น และความดับแห่งสิ่งเหล่านั้น เพราะหมดเหตุ ก็หมายความว่า พระพุทธเจ้า ได้แสดง “พระเจ้า” แล้ว คือเหตุที่ทำให้เกิดสิ่งทั้งปวง และเหตุที่ทำให้มีความดับไปแห่งสิ่งทั้งปวง แต่เราไม่เรียกว่า พระเจ้า เราเรียกว่า พระธรรม ในภาษาบาลีเรียกว่า ธมฺม หรือ ธมฺมา ส่วนในภาษาไทยเรียกว่า พระธรรม เพราะฉะนั้นพระธรรมนั้นแหละคือพระเจ้า พระเจ้าในฐานะที่เป็นเหตุ ส่วนพระธรรมในฐานะที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำนั้นคือตัวโลกหรือสิ่งทั้งปวง^{๕๔}

พระธรรมในฐานะที่เป็นองค์หนึ่งในรัตนะ ๓ ประการ มีความหมายกว้างขวางหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างนั้นแม้กระทั่งพระนิพพาน ถึงอย่างนั้นพุทธทาสภิกขุก็ยังกล่าวธรรมคืออิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นพระเจ้าไว้^{๕๕} ประเภทคือ

๑. อิทัปปัจจยตานอกกายเรา ได้แก่ วัตถุต่าง ๆ ในโลกนี้ในรูปแบบต่าง ๆ กัน เช่น ก้อนดิน ก้อนหิน ก้อนกรวด เป็นต้น เป็นอิทัปปัจจยตาที่เป็นไปตามกฎ
๒. อิทัปปัจจยตาที่เป็นรูปกายหรือรูปธรรมของเรา เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้นที่อยู่ในตัวเรา เป็นอิทัปปัจจยตาเนื่องด้วยกายที่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของมันโดยเฉพาะ
๓. อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นจิต เช่น ตาเห็นรูป เป็นต้น มีความหมายว่าสวयไม่สวย เกิดความยินดียินร้าย เกิดทุกข์เสียใจ
๔. อิทัปปัจจยตาที่เป็นอนันตะ มีอยู่อย่างเป็นกฎ เป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวกับเวลา

อิทัปปัจจยตาในฐานะต่าง ๆ เหล่านี้เมื่อว่าโดยย่อก็มีเพียง ๒ ประเภทเท่านั้น คือ ที่เป็นสังขตะ และ เป็นอสังขตะ ในฐานะที่คนเราเกี่ยวข้องโดยตรงจึงต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและรู้จักให้ถูกต้อง อิทัปปัจจยตาข้อที่ ๑ นั้น จะต้องนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตให้มากที่สุด แต่ต้องไม่ยินดียินร้าย ข้อที่ ๒ บริหารรูปกายให้ถูกต้อง ไม่ให้เกิดโทษ ใช้เป็นวัตถุแห่งการศึกษาปฏิบัติและในที่สุดจะต้องไม่ยินดียินร้าย ข้อที่ ๓ จิตใจนั้น ในฐานะเดิมของคนเราเกิดมาจากการไม่รู้คือมีอวิชชา จึงต้องมีการควบคุมรักษา จะปล่อยไปโดยไม่ควบคุมไม่ได้เพราะจะทำให้เกิดโทษ อิทัปปัจจยตาข้อ

^{๕๓} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๑๐๕.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นพระเจ้าเป็นคำที่ท่านตีความโดยใช้ภาษาธรรมเพื่อความเข้าใจระหว่างศาสนาโดยเฉพาะ เมื่อคนเข้าถึงภาวะอย่างหนึ่งจิตใจเป็นอิสระแล้วจะเรียกอะไรก็ได้ เรียกนิพพานก็ได้ พระเจ้าก็ได้ แท้จริงแล้ว พุทธศาสนิกชนก็ไม่เห็นด้วยกับการที่มีพระเจ้า ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เมื่อมนุษย์เดือดร้อนหนักเข้า ก็คิดค้นวิธีที่จะกำจัดความเดือดร้อนเหล่านั้น มนุษย์จึงได้ค้นพบหลักต่าง ๆ นานา ว่าเราควรปฏิบัติต่อกันอย่างไร ต่อตัวเราอย่างไร แล้วสมมติสิ่งที่ตั้งแห่งความเชื่อว่า “พระเจ้า” เพื่อจะให้คนเชื่อหรือยึดมั่นอย่างแน่นแฟ้นทีเดียว แท้จริงนั้นการที่ความรู้หรือความเข้าใจอันถูกต้องปรากฏออกมา นั่นแหละคือการมีพระเจ้าอันแท้จริงได้ปรากฏขึ้นแล้ว ดังนั้นทุกคนควรจะเห็นด้วยตนเองว่า เราต่างห่าที่สร้างพระเจ้าขึ้นมา^{๕๕}

พุทธศาสนิกชนปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้าตามความรู้สึกรู้สึกของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาทั่วไป และยอมรับว่ามนุษย์เองเป็นผู้สร้างพระเจ้าขึ้นมา ต่อมาเมื่อมีการนำทฤษฎีภาษาคน ภาษาธรรมมาใช้ ท่านจึงเปลี่ยนทัศนคติต่อการเผยแผ่ศาสนาให้เป็นสากลมากขึ้นเพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งระหว่างศาสนา จึงตีความพระเจ้าให้เป็นนามธรรมให้สอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ก็คือตีความพระเจ้าให้เป็นกฎธรรมชาติหรือกฎอิทัปปัจจยตา นอกจากการตีความพระเจ้าให้ดำรงอยู่ในฐานะเป็นกฎธรรมชาติแล้ว ยังตีความพระเจ้าให้เป็นสิ่งที่สูงสุดเช่นเดียวกับพระนิพพาน ซึ่งเป็นสภาพสูงสุดเป็นอสังขตธรรม ไม่เปลี่ยนแปลงดับสลายตามเหตุปัจจัยต่าง ๆ มีสถานะนิรันดรในทางพระพุทธศาสนาด้วย โดยเห็นว่าจุดมุ่งหมายของผู้ที่นับถือศาสนาที่มีพระเจ้าก็คือการได้อยู่กับพระเจ้าหรือเข้าถึงความเป็นอันเดียวกับพระเจ้าแล้วไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก ในพระพุทธศาสนาเองจุดมุ่งหมายก็คือพระนิพพานไม่ต้องเกิดอีก ถ้าพระนิพพานคือจุดหมายปลายทางพระนิพพานก็คือพระเจ้าด้วย เรื่องนี้พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) มีความเห็นว่า

คำว่า พระเจ้า และคำว่า God ต่างก็จัดอยู่ในจำพวกที่มีขอบเขตความหมายไม่ลงตัว คำว่าพระเจ้านั้น แต่เดิมเป็นคำที่ชาวพุทธใช้เรียกพระพุทธเจ้า (พระผู้เป็นเจ้าก็เป็นคำเรียกพระภิกษุ) ต่อมาเมื่อชาวคริสต์ใช้คำนั้นเรียกเทพสูงสุดของตนแล้ว ชาวพุทธก็ปล่อยความหมายที่ตนเคยใช้เดิม ส่วนคำว่า God ชาวคริสต์ใช้เรียกเทพเจ้าสูงสุดที่ตนนับถือว่าเป็นผู้สร้างโลก มีลักษณะเป็นตัวบุคคล แต่นักปราชญ์บางคนแปรขยายความหมายของ God ออกไปเป็นสถานะนามธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับสถานะสร้างโลก นักปราชญ์คริสต์

^{๕๕} พุทธศาสนิกชน, ตัวของกฎ, หน้า ๔๘.

สรุปแล้วพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงพระเจ้าในหลายแง่มุมและบางทีดูเหมือนจะขัดแย้งกันเอง อย่างไรก็ตาม อิทปปัจจยตาในฐานะที่เป็นพระเจ้าในทัศนะของท่านแล้วก็คือกฎที่สร้างสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นรูปธรรมนามธรรมเป็นกฎเกณฑ์ที่ควบคุมสรรพสิ่งให้เกิดปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอย่างมีระเบียบ โดยที่สรรพสิ่งเกิดขึ้นดำเนินไปและดับลงอย่างมีเหตุมีผลที่ว่า เมื่อมีปัจจัย สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ อาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวง เกิดขึ้น เสื่อมสลายไปเป็นเพราะความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามกฎเกณฑ์ธรรมชาติ สิ่งที่สำคัญที่สุดคือมนุษย์จะต้องปฏิบัติตนเองให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาติหรือปฏิบัติต่อพระเจ้าให้ถูกต้องเพื่อความดับทุกข์

ในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงปัจจุสมุปบาทไว้ในอีกแง่มุมหนึ่งซึ่งเจาะจงลงไปทีละจุดดวงหนึ่ง ๆ ให้ชัดเจนลงไป เช่น อายุคนะก็นั่นลงไปที มนายคนะ คืออายุคนะคือใจ ไม่กล่าวรวม ๆ ว่า สพายคนะ (อายุคนะ ๖) เหมือนในที่ปิฎกอื่น ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า

เราใช้สวดว่า อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารทั้งหลาย สังขารให้เกิดวิญญาณ วิญญาณให้เกิดนามรูป นามรูปให้เกิดสพายคนะ สพายคนะให้เกิดผัสสะ อย่างนี้ไม่จำกัดว่าให้เกิดอายุคนะอะไร มันเป็นอายุคนะทั้งหกไป ถ้าในอภิธรรมปิฎกเขาจะไม่พูดอย่างนั้น เขาจะพูดว่ามนายคนะหรืออายุคนะอะไรลงไปชัดเจน... อภิธรรมว่า อวิชาปจฺจยา สงฺขารो สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ วิญญานปจฺจยา นามรูปํ นามรูปปจฺจยา มนายคนน...เพราะในอภิธรรมปิฎกจะจำแนกระบุกรณีนั้น เฉพาะกรณีนั้น เพื่อจิตดวงนั้น จิตดวงนี้ เพราะฉะนั้นจึงระบุลงไปชัดเจนว่า สังขารชื่อนั้นหรืออายุคนะชื่อนั้น^{๕๖}

ปัจจุสมุปบาทในที่อื่นกล่าวถึงเรื่องทั่วไปไม่เจาะจงชัดเจนลงไป ส่วนในอภิธรรมจะระบุชัดเจนไปเช่นระบุชัดเจนไปที่อกุศลจิตดวงหนึ่ง ๆ เป็นต้น เป็นที่น่าสังเกตว่าปัจจุสมุปบาทจะอยู่ในปิฎกไหนก็ตาม พุทธทาสภิกขุก็ไม่กล่าวต่างกันเลยว่า ปัจจุสมุปบาทที่มาในพระสูตรเป็นแบบข้ามภพข้ามชาติ ปัจจุสมุปบาทที่มาในอภิธรรมเป็นแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวหรือเป็นไปในชีวิตประจำวัน แต่ท่านก็ยังคงชอบการอธิบายที่เป็นไปในชีวิตประจำวันในที่ทั้งหมด

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๗๐/๗๒.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, **อิทปปัจจยตา**, หน้า ๔๕๖.

ทัศนคติของพุทธทาสภิกขุที่มีต่อการอธิบายปฏิจลสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์

พุทธทาสภิกขุเห็นด้วยกับการอธิบายพระพุทธรูปที่เป็นประโยชน์ในชีวิตปัจจุบัน แต่ไม่เห็นด้วยกับการอธิบายพระพุทธรูปที่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ในชีวิตปัจจุบัน ท่านเชื่อพุทธโฆษาจารย์ “๕๐-๕๕ เปอร์เซนต์ คือใน ๑๐๐ เรื่องนั้นจะเห็นด้วย ๕๕ เรื่อง อีก ๔-๕ เรื่องไม่เห็นด้วย เช่นเรื่องปฏิจลสมุปบาท”^{๕๔} ท่านเห็นว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งอธิบายปฏิจลสมุปบาทนั้นไม่ประกอบด้วยเหตุผลต่อการพิสูจน์ตามหลักแห่งพุทธวจนะ “คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพุทธโฆษาจารย์นั้น เป็นคัมภีร์ที่เพียงแต่เอานิทานต่าง ๆ กับบทวิจารณ์ศัพท์ทางปริยัติมาพอกหุ้มให้กับคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งมีอยู่ก่อนเท่านั้นเอง”^{๕๕} พร้อมกันนั้นท่านยังตั้งข้อสังเกตถึงการอธิบายปฏิจลสมุปบาทผิดนี้มีมาก่อนที่พุทธโฆษาจารย์จะแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อธิบายผิดเพราะไม่รู้ไม่มีเจตนาอธิบายผิดแต่เป็นเพราะมีการอธิบายผิดมาเป็นเวลานานตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๑ ประมาณ พ.ศ. ๓๐๐ หรืออาจมีคนไม่หวังดีต่อพระพุทธศาสนาจงใจอธิบายเรื่องปฏิจลสมุปบาทซึ่งเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาให้ผิด หรือมิเช่นนั้นก็เป็นกรอธิบายด้วยความผลลคืออธิบายด้วยความรู้เท่าที่มีอยู่โดยไม่รู้ตัว^{๕๖} แต่ถึงอย่างไรท่านไม่ได้วิจารณ์พุทธโฆษาจารย์โดยตรง เนื่องจากปฏิจลสมุปบาทเป็นหลักคำสอนที่สำคัญจึงต้องการให้พุทธบริษัทหันมาใส่ใจศึกษาพระบาลีเดิมในพระไตรปิฎกพิสูจน์ด้วยตัวเองไม่จำเป็นต้องเชื่อต่อใคร ๆ แม้แต่ตัวท่านเอง

สรุปการอธิบายปฏิจลสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ

พุทธโฆษาจารย์อธิบายปฏิจลสมุปบาทว่า อวิชชาไม่ใช่เหตุเดิมแท้ของโลก เพราะอวิชชาก็มีเหตุเกิดคือเกิดจากอสาละ การที่พระพุทธรเจ้าแสดงอวิชชาไว้เริ่มแรกก็เพราะอวิชชาเป็นธรรมที่ปรากฏชัดเจน เป็นธรรมที่เด่นชัด เมื่ออวิชชามีอยู่สังสารวัฏก็ดำเนินไปไม่มีวันจบสิ้น โสกะ ปริเทวะ ทุกซ์ โทมณัส พระพุทธรเจ้าแสดงไว้เพื่อไม่ให้องค์ปฏิจลสมุปบาทขาดตอน ความโสกะเป็นต้นมีอวิชชาก็มี หรือความโสกะเป็นต้นยังดำเนินไป อวิชชาก็ดำเนินไปด้วยกัน พุทธโฆษาจารย์แสดงปฏิจลสมุปบาทไว้ ๒ แบบ คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ และแบบที่เป็นไปในขณะจิตเดียว ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายปฏิจลสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติอย่างเดียว ไม่มีตอนที่อธิบายปฏิจลสมุปบาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียว เนื่องมาจากคัมภีร์นี้ไม่ใช่คัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกตอนใดตอนหนึ่งโดยตรง ส่วนอีกคัมภีร์หนึ่ง คือ คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีซึ่งเป็นอรรถกถาอธิบายวิภังค์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สองแห่งอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์ตอนที่ว่าด้วยเรื่องปฏิจลสมุปบาท เรียกว่า ปัจจยา

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจลสมุปบาทคืออะไร, หน้า ๘๘.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

การอธิบายปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ มีข้อสังเกตว่าปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ อยู่ใน
ปัญหาไหนก็ตาม ท่านก็ไม่กล่าวต่างกันเลยว่า ปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุที่มาในพระสูตรเป็นแบบข้ามภพข้าม
ชาติ ปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุที่มาในอภิธรรมเป็นแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวหรือเป็นไปในชีวิตประจำวัน
ท่านก็ยังคงชอบการอธิบายที่เป็นไปในชีวิตประจำวันในที่ทั้งหมด และกล่าวแย้งการอธิบาย
ปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุแบบข้ามภพข้ามชาติว่า เป็นการสอนปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุที่เป็นเรื่องอนาคตให้กลายเป็น
เรื่องอดีต การอธิบายดังกล่าวขัดพุทธพจน์ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์เพราะไม่สามารถนำมาปฏิบัติได้
คือเมื่ออวิชชาและสังขารซึ่งเป็นกิเลสและเป็นกรรมในชาตินี้จะมีผลในชาติหน้า ก็เป็นอันว่าผลของ
กรรมไม่มีในชาติที่ทำการคือชาตินี้ จะมีในชาติหน้า คนที่ทำการมไว้ในชาตินี้ก็ไม่มีโอกาสที่จะ
ได้รับผลในชาตินี้ จะต้องรอรับชาติหน้าเรื่อยไป เรื่องปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุถ้าถูกนำไปอธิบายโดยภาษา
คนจะไม่ก่อให้เกิดประโยชน์อะไรและนำไปปฏิบัติไม่ได้ เรื่องปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุจึงต้องเป็นภาษา
ธรรม ถ้าเรื่องปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุเป็นภาษาคน พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วก็จำต้องสิ้นพระชนม์ที่คันโฑ
นั่นเอง เพราะอวิชชาดับ สังขารดับ วิญญาณดับ นามรูปดับ มีความหมายเท่ากับการสิ้นพระชนม์
ปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุเป็นภาษาธรรม นอกจากนี้ท่านยังได้อธิบายปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุโดยใช้คำว่า
อิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นไวพจน์ของปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุในแง่มุมต่าง ๆ เช่น อิทัปปัจจยตาเป็นการ
วิวัฒนาการทางวัตถุหรือร่างกาย วิวัฒนาการทางจิตใจและวิวัฒนาการทางสติปัญญา ทั้ง ๓ ทางนั้น
ต่างต้องอาศัยกันและกันจะแยกกันไม่ได้ กฎอิทัปปัจจยตาสามารถมองได้ ๒ ลักษณะ คือ (๑)
ลักษณะที่เป็นธรรมชาติที่อยู่เหนือเหตุปัจจัย ไม่มีเหตุปัจจัยแต่ก่อให้เกิด ดำรงอยู่ได้เองที่เรียกว่า
อสังขตะ (๒) ลักษณะที่มีปัจจัย ที่เรียกว่า สังขตะ มีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น ดำรงอยู่ได้ด้วยเหตุ
ปัจจัย เมื่ออิทัปปัจจยตาดำรงอยู่ในสองลักษณะเช่นนี้ กฎอะไรก็ตามที่เป็นวิทยาศาสตร์ที่มีอยู่ก็
รวมอยู่ในกฎอิทัปปัจจยตานี้ ท่านเสนอหลักปฏิบัติตามหลักปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุเอาไว้ว่า ในเบื้องต้น
นั้นต้องมีการควบคุมอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยการเลือกดู เลือกฟัง เป็นต้น ไม่ตกเป็น
ทาสของอายตนะด้วยการแสวงหาสิ่งบำรุงบำเรอ ทางตา ทางหู เป็นต้น ในขั้นต่อมาต้องรู้จักควบคุม
ผัสสะหรือการสัมผัสทางความหมาย สัมผัสในคุณค่าของอารมณ์นั้น ๆ ที่จะทำให้เกิดผัสสะ ในขั้น
นี้ต้องควบคุมสัมผัสไม่ให้เกิดความรู้สึกที่เป็นบวกหรือเป็นลบ คืออย่าให้เวทนาเกิดขึ้น ให้หยุดอยู่
เพียงการสัมผัส ในขั้นสุดท้าย เมื่อมีสัมผัสแล้วไม่สามารถควบคุมได้จนเกิดเวทนา ก็สามารถ

ปฏิจสมเด็จพระพุทธทาสภิกขุเป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทที่ ๔

เปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทตาม แนวของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ

จากการที่ได้นำเสนอบทที่ ๒ และบทที่ ๓ ซึ่งผู้วิจัยได้อธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทตามคำอธิบายของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุไปแล้วนั้น ในบทที่ ๔ นี้ จะได้เปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทของทั้งสองท่านในประเด็นต่าง ๆ ผู้วิจัยได้แบ่งการเปรียบเทียบออกเป็นประเด็นได้ดังนี้

๔.๑ เปรียบเทียบบุคคล วรรณะกรรม และแนวความคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุ

๔.๑.๑ เปรียบเทียบตัวบุคคล

๔.๑.๒ เปรียบเทียบวรรณะกรรมการอธิบายปฏิจจสมุปบาท

๔.๑.๓ เปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาท

๔.๒ เปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ

๔.๑ เปรียบเทียบบุคคล วรรณะกรรม และแนวความคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาท
ของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ

วิสุทธีมรรคเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งและเป็นบรรทัดฐานสำคัญที่ถูกนำมาศึกษาต่อมาจนถึงปัจจุบัน ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์มีว่า

วิสุทธีมรรคเป็นคัมภีร์อธิบายเรื่อง สิล สมาธิ ปัญญา ตามแนววิสุทธิ ๗ พุทธโฆษาจารย์อรรถกถาจารย์ชาวอินเดียเป็นผู้แต่งที่มหาวิหารในเกาะลังกา พุทธโฆษาจารย์เป็นบุตรของพราหมณ์ เกิดที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในพุทธคยาอันที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในแคว้นมคธ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๕๖ เรียนจบไตรเพทมีความเชี่ยวชาญมาก แต่มาพบพระเรวตะได้ได้ตอบปัญหาแก่ผู้พระเรวตะเถระไม่ได้ จึงขอบวชเพื่อเรียนพุทธวจนะ มีความสามารถมากได้รับงานคัมภีร์ญาโณทัยเป็นต้น พระเรวตะเถระจึงแนะนำให้ไปเกาะลังกา เพื่อแปลอรรถกถาสิงหพ กลับเป็นภาษามคธ ท่านเดินทางไปที่มหาวิหาร เกาะลังกา เมื่อขออนุญาตแปลคัมภีร์ ถูกพระเถระแห่งมหาวิหารให้คำถามมา

การศึกษาพระพุทธศาสนาในปัจจุบันได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์นี้มาก วิสุทธิมรรคได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์ที่รวมเอาหลักปฏิบัติของพระพุทธ ศาสนามาไว้อย่างสมบูรณ์

ส่วนวรรณกรรมที่อธิบายปฏิจสมุปปาทของพุทธทาสภิกขุที่เขียนขึ้นในภายหลังห่างกันหลายร้อยปีก็ได้รับการยอมรับในอีกแง่มุมหนึ่ง แนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุได้เสนอมุมมองที่แตกต่างกันออกไปอย่างเห็นได้ชัด วรรณกรรมนี้ได้รับการยอมรับในแวดวงการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทยอย่างมาก ขณะเดียวกันก็ถูกคัดค้านจากผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับการอธิบายแนวนี้

ผู้วิจัยเห็นว่าคำอธิบายของทั้งสองท่านเสนอแง่มุมคนละอย่าง ด้วยเหตุดังกล่าวนี้จึงจะได้เปรียบเทียบคำอธิบายปฏิจสมุปปาทของทั้งสองท่านให้เห็นประเด็นที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกันดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ เปรียบเทียบตัวบุคคล

ก. ประเด็นที่เหมือนกัน

๑. พุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุเป็นภิกษุผู้มีชื่อเสียงทางการศึกษาค้นคว้า คัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎกและอรรถกถา ทรงจำธรรมวินัยมีความแตกฉานในลัทธิศาสนาของตนเองและของคนอื่น มีความสามารถในการอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังคำสรรเสริญของพุทธโฆษาจารย์ที่ว่า

พระเถระผู้อันครุทั้งหลายขนานนามว่า พุทธโฆสะ ประกอบด้วยศรัทธา ความรู้ และความเพียรอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง พรั่งพร้อมด้วยเหตุเกิดแห่งคุณมี ศิล อาจาระ ความเป็นผู้ซื่อตรง และความเป็นผู้อ่อนโยนเป็นต้น สามารถหยั่งลงในการถือเอาลัทธิของตนและลัทธิอื่น ประกอบด้วยความเฉลียวฉลาดด้วยปัญญา ประกาศญาณอันไม่ขัดข้องในสัตตสุสานอันต่างด้วยปริยัติธรรมคือพระไตรปิฎกและอรรถกถา ผู้ชำนาญในไวยากรณ์มาก ผู้ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำที่ไพเราะอย่างยิ่งอันเปล่งออกสะดวกและยังภณสมบัติให้เกิด ผู้มีปกติพุกถูกต้องคลองแคล้ว ประเสริฐในการพูด เป็นมหากวี เป็นผู้ประดับวงศ์ของมหาเถระทั้งหลาย ผู้อยู่ในมหาวิหาร โดยปกติ ผู้เพียงดังประทับในวงศ์ของพระเถระ ผู้มีความรู้อันไม่

^๑ วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๓๗๗., วิสุทธิ.(ไทย) ๓/๓๐๘.

ส่วนพุทธทาสภิกขุเป็นพระที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมีชื่อเสียงไปทั่วโลกโดยเฉพาะผู้ที่สนใจพระพุทธศาสนา ท่านเป็นนักคิดนักเขียนที่มีผลงานเป็นจำนวนมาก แนวคิดของท่านมีอิทธิพลต่อคนร่วมสมัย มีผู้สนใจศึกษาวิจัยผลงานของท่านอย่างมากมาย ท่านมีความเข้าใจในพระพุทธศาสนา ลึกซึ้ง ไม่ยึดติดในหลักคำสอนของศาสนาหรือลัทธิใด ๆ ได้ตีความคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยเอาหลักธรรมของศาสนาหรือลัทธิในศาสนาอื่นมาประกอบอีกด้วย เช่น คัมภีร์ทางศาสนาคริสต์เป็นต้น นอกจากนี้จะเข้าใจหลักธรรมคำสอนของศาสนาอื่น ๆ เป็นอย่างดีแล้วยังไม่รังเกียจพร้อมทั้งยังสนับสนุนความปรองดองกันระหว่างศาสนาอีกทางหนึ่งด้วย จะเห็นได้จากปณิธาน ๓ ประการ คือ

๑. ให้พุทธศาสนิกชนและศาสนิกแห่งศาสนาใดก็ตามเข้าถึงความหมายอันลึกซึ้งที่สุดแห่งศาสนาของตน

๒. ทำความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา

๓. ดึงเพื่อนมนุษย์ออกจากวัตถุนิยม

พุทธทาสภิกขุเป็นบุคคลสำคัญระดับโลก โดยเฉพาะในการประชุมสมัชชาสามัญขององค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๘ ได้มีมติประกาศยกย่อง พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ให้เป็นบุคคลสำคัญที่มีผลงานดีเด่นในระดับ โลกซึ่งถือเป็นคนไทยรายที่ ๑๘ ที่ได้รับการยกย่อง^๒

๒. พุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาทปรารถนาให้พระพุทธศาสนาดำรงคงอยู่อย่างยาวนานเพื่อเป็นประโยชน์แก่โลกให้มากที่สุด ในขณะที่เดียวกันก็ต้องการให้ผู้ศึกษาคัมภีร์ทางศาสนาในภายหลังได้เข้าใจในคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถูกต้อง จึงได้ริเริ่มวรรณกรรมทางศาสนาอย่างมากมายเพื่อให้เกิดแนวคิดที่ถูกต้องดีงามและเป็นบรรทัดฐานของการศึกษาและปฏิบัติ ทั้ง ๒ ท่านทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน พุทธโฆษาจารย์ทำงานด้านอรรถกถาซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความพุทธพจน์ให้เป็นมาตรฐานในการศึกษาเดียวกัน ขณะเดียวกันคัมภีร์ก็ต้องถูกต้องแม่นยำมากที่สุด การทำงานของท่านอยู่ในช่วงเวลาที่วัตถุนิยมยังไม่แพร่หลาย ฉะนั้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงเป็นอีกแนวทางหนึ่งส่วนพุทธทาสภิกขุเน้นทำงานเพื่อพุทธศาสนาในสมัยที่คนนิยมวัตถุมากกว่าจิตใจในสังคมที่ความสลับซับซ้อนมากกว่าสังคมในอดีตการทำงานเพื่อพระพุทธศาสนาจึงเป็นอีกรูปแบบหนึ่งเพื่อดึงคน

^๒ ธ.อ.(บาลี) ๘/๑๕๔.ธ.อ.(ไทย) ๘/๓๐๒.

^๓ หนังสือพิมพ์เดลินิวส์ ฉบับวันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๕.

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

๑. พุทธโฆษาจารย์ เป็นอรรถกถาจารย์ผู้แปลอรรถกถาพระไตรปิฎกซึ่งส่วนใหญ่ ท่านแปลและเรียบเรียงมาจากอรรถกถาเดิมคือภาษาสิงหล ได้แก่ มหาอรรถกถา มหาปัจจริ และ กุรุนที ที่สืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยของพระมหินทเธระผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชไป เผยแพร่พระพุทธศาสนาในประเทศลังกา ให้กลับเป็นภาษามคธ ผลงานของท่านในส่วนที่เป็นอรรถกถานั้นมีมากเป็นที่รู้จักและถูกนำไปศึกษาอย่างกว้างขวางในที่ทุกแห่งที่มีการศึกษาคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาท ส่วนพุทธทาสภิกขุไม่ได้อยู่ในฐานะเป็นพระอรรถกถาจารย์ แต่เป็นผู้ที่ศึกษาค้นคว้าพระบาลีและอรรถกถา ยึดหลักพระบาลีเดิมคือพระไตรปิฎก ในขณะที่เดียวกันก็ได้อาศัยคำอธิบายพุทธพจน์จากคัมภีร์อรรถกถาเป็นตัวช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์ที่ขยายออกไป ในส่วนของ การศึกษาคัมภีร์นั้นท่านได้อาศัยวิจารณ์ญาณของท่านที่จะเชื่อตามคัมภีร์อรรถกถาหรือไม่ ในที่บาง แห่งท่านก็เชื่อตาม ในที่บางแห่งเห็นว่าขัดต่อหลักพุทธพจน์ท่านก็ใช้วิจารณ์ญาณของท่านเองตัดสิน

๔.๑.๒ เปรียบเทียบวรรณกรรมเรื่องปฏิจจสมุปบาท

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

๑. วรรณกรรมทั้งสองว่าด้วยเรื่องปฏิจจสมุปบาทเป็นสิ่งที่ลึกซึ่งอธิบายยาก อย่างที่ พุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ว่า การอธิบายปฏิจจสมุปบาททำได้ยาก บัดนี้ใครจะกล่าวปัจจยาการทั้งที่ หาที่อาศัยไม่ได้เหมือนดังก้าวลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบยัน^๔ และอย่างที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า การรู้ของพระอรหันต์เป็นการรู้เฉพาะตน ไม่ใช่พระอรหันต์ทุกรูปจะอธิบายปฏิจจสมุปบาทได้ เพราะเป็นเรื่องยากต้องใช้ปัญญาขั้นสัมมาสัมพุทธเจ้าค้นหาและอธิบาย^๕

๒. วรรณกรรมทั้งสองยังอิงอาศัยเนื้อความจากพระไตรปิฎกอธิบายปฏิจจสมุปบาท ว่าเป็นปัจจยอาศัยกันและกัน อากการปฏิจจสมุปบาทเกิดขึ้นโดยอาศัยกันไปตามลำดับไม่ข้ามลำดับ กัน มีประเด็นที่แตกต่างกันบ้างในเรื่องการตีความ

^๔ วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๑๑๔., วิสุทฺธิ.(ไทย) ๓/๒๓๖.

^๕ พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ), ๒๕๓๘, หน้า ๑๑.

๑. วรรณกรรมทั้งสองกล่าวว่า การแสดงปฏิจสมุปบาทของพระพุทธเจ้าเพื่อชี้ให้เห็นว่าคำสอนของในพระพุทธศาสนาไม่ใช่เป็นอุกฤษฏ์และสัสตติฏฐิอย่างเด็ดขาด แต่แสดงให้เห็นความเป็นมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางไม่เอียงสุดไปในทิฏฐิทั้งสองหรือแสดงไว้เพื่อหักล้างทิฏฐิทั้งสองซึ่งมีมาก่อนพุทธศาสนาอย่างสิ้นเชิง ถ้าหากจะมีความเห็นของพุทธทาสภิกขุที่เกี่ยวกับการไม่เห็นด้วยกับการอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ หรือกล่าวว่า การอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์เป็นสัสตติฏฐิ ก็เป็นเพียงความเห็นส่วนตัวของท่าน

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

๑. ว่าด้วยลำดับความสำคัญของวรรณกรรมของพระพุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุ คัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่ได้ถูกจัดเป็นคัมภีร์อรรถกถาโดยตรง แต่ก็ได้รับความนับถือเทียบชั้นอรรถกถาจัดอยู่ในชั้นปกรณ์พิเศษ พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑,๐๐๐ ในประเทศลังกา เป็นคัมภีร์สำคัญที่คนนิยมศึกษากันมากเนื่องจากเป็นคัมภีร์ที่ได้ประมวลธรรมในพระไตรปิฎกไว้เป็นหมวด ๆ ไว้ ๑ หมวดตามหลักไตรสิกขา คือ สิล สมาธิ และปัญญา มีด้วยกันทั้งหมด ๒๑ นิเทศ ตอนทีอธิบายปฏิจสมุปบาทอยู่ในนิเทศที่ ๑๗ มีชื่อว่า ปัญญาภูมินิเทศ ใน นิเทศนี้อธิบายปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติอย่างเดียว อีกคัมภีร์หนึ่งที่อธิบายปฏิจสมุปบาท คือ คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีเป็นคัมภีร์อรรถกถาโดยตรงที่อธิบายคัมภีร์วิภังค์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ของอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์นี้ตอนว่าด้วยปฏิจสมุปบาท เรียกว่า ปัจจยการวิภังค์ แบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือ สุตตันตภาษณีย์ และอภิธรรมภาษณีย์ สัมโมหวิโนทนีซึ่งเป็นอรรถกถาแบ่งออกเป็น ๒ เหมือนกัน คือ สุตตันตภาษณีย์ อธิบายปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติเหมือนคัมภีร์วิสุทธิมรรค และ อภิธรรมภาษณีย์ อธิบายปฏิจสมุปบาทแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว คัมภีร์ทั้ง ๒ คือ วิสุทธิมรรค และ สัมโมหวิโนทนี แต่งโดยบุคคลคนเดียวกัน

ส่วนวรรณกรรมที่อธิบายปฏิจสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุที่พูดถึงปฏิจสมุปบาทมากที่สุดมีอยู่สองเรื่อง คือ อิทัปปัจจยตา และปฏิจสมุปบาทคืออะไร ส่วนในเรื่องอื่น ๆ ท่านก็ได้ให้ความสำคัญ แต่ท่านได้กล่าวไว้อย่างกระจัดกระจายโดยกล่าวสอดแทรกอยู่ในเรื่องนั้น ๆ วรรณกรรมเหล่านั้น ถ้าจะจัดอยู่ในลำดับความสำคัญก็ไม่อยู่ในลำดับ อรรถกถา ฎีกา หรืออนุฎีกา จึงไม่สามารถนำมาเป็นหลักฐานหรือแบบแผนสำหรับผู้ศึกษาที่นิยมแบบแผนได้ ถึงอย่างนั้นวรรณกรรมท่านก็มีความสำคัญมีประโยชน์ต่อการศึกษาศาสนาในปัจจุบันเป็นอย่างมากและไม่อาจปฏิเสธวรรณกรรมของท่านได้

๒. ว่าด้วยการอธิบายที่แตกต่าง คัมภีร์ที่อธิบายปฏิจสมุปบาทของพระพุทธโฆษาจารย์ ๒ คัมภีร์คือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติอย่างเดียว

วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงการอธิบายปฏิจสมเด็จพระูปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติว่าเป็นการสอนปฏิจสมเด็จพระูปบาทที่เป็นเรื่องอนาคตให้กลายเป็นเรื่องอดีต มีตัวตน สัตว์ บุคคล ที่เวียนว่ายไปในสังสารวัฏซึ่งไม่ตรงประเด็น ขัดพุทธพจน์ การอธิบายดังกล่าวไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ เพราะไม่สามารถนำมาปฏิบัติได้ กล่าวคือ อวิชชาและสังขารซึ่งเป็นกิเลสและเป็นกรรมในชาตินี้จะมีผลในชาติหน้า ก็เป็นอันว่าผลของกรรมไม่มีในชาติที่ทำกรรมคือชาตินี้ จะมีในชาติหน้า คนที่ทำกรรมไว้ในชาตินี้ก็ไม่มีโอกาสที่จะได้รับผลในชาตินี้ จะต้องรอรับชาติหน้าเรื่อยไป^๖

๔.๑.๓ เปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องปฏิจสมเด็จพระูปบาท

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

๑. ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมีการอธิบายปฏิจสมเด็จพระูปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติอย่างเดียว ไม่มีตอนที่อธิบายปฏิจสมเด็จพระูปบาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียว เนื่องมาจากคัมภีร์นี้เป็นผลงานอิสระของท่านไม่ใช่อธิบายพระไตรปิฎกตอนใดตอนหนึ่งโดยตรง ความมีอิสระในการเขียนจึงเกิดขึ้นอยู่ที่ความสะดวกใจในการอธิบายของท่าน^๗ ในขณะเดียวกันคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีซึ่งเป็นอรรถกถาอธิบายวิภังค์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่สองแห่งอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์ตอนที่ว่าด้วยเรื่องปฏิจสมเด็จพระูปบาท เรียกว่า ปัจจยาการวิภังค์ ถูกจัดเป็น ๒ ตอน คือ สุตตันตภาชนีย์ (ตอนแจกแจงความหรือขยายความแบบพระสูตร) และอภิธรรมภาชนีย์ (ตอนแจกแจงหรือขยายความแบบอภิธรรม) เฉพาะตอนสุตตันตภาชนีย์มีเนื้อความเหมือนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคคือ อธิบายปฏิจสมเด็จพระูปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ แต่ตอนอภิธรรมภาชนีย์ อธิบายปฏิจสมเด็จพระูปบาทเป็นไปในขณะจิตเดียว แต่ก็มีอธิบายแต่น้อย จึงยอมรับได้ว่า “การตีความปฏิจสมเด็จพระูปบาทแบบชีวิตประจำวันนั้นมีหลักฐานในคัมภีร์หลักฐานที่มึนนั้น อาจเป็นเพียงร่องรอยของอดีตที่กำลังเลือนลางหรือสืมกันไป และที่ยังเหลืออยู่ได้ก็เพราะมีแกนคือพระไตรปิฎกยืนยันบังคับอยู่”^๘ ฉะนั้น การอธิบายของพระพุทโฆษาจารย์จึงมีทั้งแบบข้ามภพข้ามชาติ และที่เป็นไปในขณะจิตเดียวหรือในชีวิตประจำวัน แต่มีการอธิบายไว้น้อย

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^๗ พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๑.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

๑. อภิธรรมปิฎกเป็นหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องด้วยเนื้อหาสาระหรือหลักวิชาการ เน้นในด้านให้เกิดสติปัญญาโดยยกเอาสภาวะธรรมที่ละเอียดประณีตมาวิเคราะห์วิจย กล่าวถึง จิต เจตสิก รูป นิพพาน แจกชั้น ธาตุ อายตนะเป็นต้นออกไปมากมาย แนวความคิดเรื่องการอธิบายปฏิจสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์ก็อาศัยหลักการของอภิธรรมมาอธิบายอาการของปฏิจสมุปบาทแต่ละอาการ แยกแยะออกไปอย่างละเอียด

พุทธทาสภิกขุอธิบายปฏิจสมุปบาทเป็นแบบเฉพาะของท่าน โดยท่านไม่ชอบการอธิบายแบบอภิธรรม จะเห็นได้จากความเห็นของท่านที่ว่า เนื้อความในอภิธรรมไม่อยู่ในรูปของพุทธวจนะ สามารถที่จะทิ้งอภิธรรมปิฎกก็ได้ คำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อดำเนินสู่ทางดับทุกข์คือพระนิพพานก็ยังมีครบสมบูรณ์ แต่จะทิ้งพระสูตรต้นตอปิฎกเหมือนทิ้งอภิธรรมปิฎกไม่ได้ เพราะถ้าขาดพระสูตรต้นตอปิฎกจะไม่สามารถดำเนินไปสู่ทางดับทุกข์ได้^๕ เมื่อท่านมีความเห็นเช่นนี้ แนวความคิดการอธิบายของท่านจึงเป็นอีกแนวหนึ่งจากอภิธรรม แต่อาศัยหลักการทางพระสูตรอธิบายในอีกประเด็นหนึ่ง

๔.๒ เปรียบเทียบการอธิบายปฏิจสมุปบาทแต่ละอาการ

พุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุต่างยึดเอาความหมายของปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒ อาการในพระไตรปิฎกมาเป็นบรรทัดฐานในการอธิบายความของตนให้ขยายออกไป คำอธิบายโดยหลัก ๆ แล้วจึงเหมือนกัน แต่ในส่วนรายละเอียดนั้นมีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด จะได้นำเปรียบเทียบกันดังต่อไปนี้

๑. เปรียบเทียบการอธิบายอวิชา

ก. ประเด็นที่เหมือนกัน

---

^๕ บุญมี เมธางกูร, ใต้ท่านพุทธทาส เรื่อง จิตว่าง เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร สุทธิสารการพิมพ์ ๒๕๒๒), หน้า ๓๗.

พุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุอธิบายวิชาคือความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

๑. พุทธโฆษาจารย์จัดวิชาเป็นอดีตเหตุในแง่ที่อธิบายแบบการเวียนว่ายตายเกิดหรือข้ามภพข้ามชาติ พุทธทาสภิกขุไม่เห็นด้วยกับการอธิบายแนวนี้ โดยสิ้นเชิง แต่เห็นว่าวิชาเกิดขึ้นได้ในปัจจุบันและเป็นปัจจัยให้อาการของปัจจุสมุปบาทอื่นเกิดตามมาจนครบทุกอาการได้ในปัจจุบันที่คนกำลังมีชีวิตอยู่ หรือหากจะจัดเป็นอดีตเหตุก็ได้ในแง่ที่เป็นปัจจัยธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นแล้วกลายเป็นอดีตไปในชีวิตปัจจุบัน

๒. เปรียบเทียบการอธิบายสังขาร

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

๑. ทั้งสองท่านได้อธิบายสังขาร ๓ คือ กายสังขาร วิจิสังขาร จิตตสังขาร

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

๑. พุทธโฆษาจารย์อธิบายสังขาร ๖ คือ กายสังขาร วิจิสังขาร จิตตสังขาร ปุณฺณุกิสังขาร อปุณฺณุกิสังขาร และอนณฺชาวิกิสังขาร สังขาร ๓ มีปุณฺณุกิสังขารเป็นต้นสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันกับสังขาร ๓ มีกายสังขารเป็นต้นทางทวารทั้ง ๓ ในขณะที่กรรม สังขารเป็นอดีตเหตุหรือเป็นกรรมที่ทำในอดีตชาติอันจะส่งผลให้ผู้กระทำความผิดไปเกิดในภพหลังจากตายไปแล้ว พุทธทาสภิกขุอธิบายว่าในรูปของพุทธพจน์กำจัดอยู่เฉพาะ กายสังขาร วิจิสังขาร และจิตตสังขาร ไม่มีปุณฺณุกิสังขารเป็นต้น โดยเห็นว่าเป็นคนละเรื่องกันหรือหากจะต้องอธิบายให้เป็นเรื่องเดียว ก็น่าจะต้องอธิบายอีกมาก หรือผู้ที่ชอบการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติมักจะอธิบายสังขารในแนวนี้^{๑๑} สังขารคือสิ่งปรุงแต่งให้เกิดหน้าที่ทางกาย ทางวาจาและจิตใจในชีวิตปัจจุบัน

๓. เปรียบเทียบการอธิบายวิญญาณ

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสงสมุปบาทคืออะไร, หน้า ๖๒.

๑. ทั้งสองท่านได้อธิบายในขอบเขตวิญญาน ๖ คือ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน วิญญานทั้ง ๖ ไม่เที่ยงแท้ถาวร จะเกิดขึ้นได้ด้วยมีปัจจัยอื่น ๆ สนับสนุนให้เกิด ซึ่งเป็นการอธิบายแบบกลาง ๆ ยังไม่เน้นไปที่ประเด็นใดประเด็นหนึ่งอย่างชัดเจน ยังคงจำกัดอยู่เฉพาะแต่วิญญานเท่านั้น

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

๑. พุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายวิญญาน ๖ ที่เป็นไป ๒ ส่วน คือ

(๑) ปฏิสนธิวิญญาน ได้แก่ วิญญานที่ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่หรือวิญญานที่เกิดขึ้นที่แรกในภพใหม่ของสัตว์ ที่ตัดกิเลสยังไม่ได้ยังท่องเที่ยวอยู่ในวัฏสงสาร

(๒) ปวัตติวิญญาน ได้แก่ วิญญานที่เป็นไปสืบต่อจากปฏิสนธิวิญญานที่ต้องมีพัฒนาการไปตามลำดับจนกระทั่งสามารถรับอารมณ์ทางทวารได้อย่างสมบูรณ์

ปฏิสนธิวิญญานที่เกิดจากจิติจิต (จิตที่ดับครั้งสุดท้ายในขณะที่ตายอันจะเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิวิญญานในขณะต่อไป) พรารถเอากรรมซึ่งก็ได้แก่สังขารอย่างใดอย่างหนึ่งในสังขาร ๓ อย่าง มีตัณหาและอวิชชาที่ยังละไม่ได้ซัดพาวิญญานไป และสังขารที่เกิดร่วมด้วยดับวิญญานซัดพาวิญญานไปด้วยอำนาจการสืบต่อ ละที่อาศัยอยู่เดิม ได้ที่อาศัยอันใหม่ที่กรรมสร้างขึ้น คำอธิบายนี้เหมือนกับคำสอนในศาสนาพราหมณ์ที่กล่าวว่าวิญญานที่ไปเกิดใหม่เป็นอันเดียวกันกับวิญญานอันเก่าที่ดับไปเปรียบได้กับคนที่ออกจากบ้านหลังเก่าไปอยู่บ้านหลังใหม่ แต่ถึงอย่างไรท่านก็ปฏิเสธความเข้าใจอย่างนั้น วิญญานไม่เป็นเช่นนั้น วิญญานมิได้เพราะเหตุปัจจัย วิญญานที่มาจากภพก่อนสู่ภพนี้เหมือนกับเงาหน้าในกระจก จะกล่าวว่าเงาหน้าในกระจกเป็นสิ่งเดียวกันกับหน้าจริงก็ไม่ได้ และจะปฏิเสธว่าไม่ใช่อันเดียวกันก็ไม่ได้ โดยที่แท้แล้วเงาหน้าในกระจกนั้นก็เนื่องมาจากหน้าจริง ๆ นั่นเอง โดยอธิบายนี้วิญญานที่มาจากภพก่อนสู่ภพนี้ก็ได้ด้วยความเนื่องกันเหมือนกัน

ในส่วนปวัตติวิญญาน ท่านอธิบายว่า วิญญานของผู้ที่เกิดมาด้วยกุศลหรืออกุศลก็ตาม พอมีอินทรีย์แก่กล้าแล้ว อาศัยประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นก็สามารถรับรู้อารมณ์ เช่น เห็นรูปได้เป็นต้น วิญญานในส่วนนี้ท่านกล่าวเพียงการรับรู้ด้วยการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รุ้รส รุ้สึกสัมผัสทางกาย รุ้สึกสัมผัสทางใจ เท่านั้น ท่านไม่เน้นในส่วนนี้ซึ่งเป็นวิญญานตามปกติ แต่ไปเน้นที่ปฏิสนธิวิญญาน ส่วนพุทธทาสภิกขุได้อธิบายวิญญาน ๖ คือ การเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รุ้รส รุ้สึกสัมผัสทางกาย รุ้สึกสัมผัสทางใจ ชนิดที่เกิดขึ้นดำเนินไปในชีวิตประจำวันของคนเราซึ่งจะสามารถให้คุณให้โทษได้ อันเป็นคนละอย่างกันกับคำอธิบายของพระพุทโฆษาจารย์ที่มุ่งกล่าวถึงปฏิสนธิวิญญานที่ข้ามภพข้ามชาติ วิญญานที่ท่านหมายถึงในที่นี้ก็คือคนเราเห็นรูปทางตา เกิดจักขุวิญญานขึ้น หรือได้ยินเสียงทางหู เกิดโสตวิญญานเป็นต้น ทักษะของท่านก็คือ วิญญานในปฏิจจสมุปบาทนั้น

๒. พุทธโฆษาจารย์ จัดวิญญาณอยู่ในส่วนปัจจุบันที่เกิดขึ้นต่อมาจาก อวิชชาสังขาร ซึ่งเป็นอดีตโดยแยกออกไปอย่างชัดเจนว่า อวิชชาสังขาร อยู่ในอีกภพหนึ่งซึ่งเป็นอดีตต่างหากจากวิญญาณที่เป็นปัจจุบัน กล่าวคือ แยกอาการปฏิบัติสมุปปาทออกตามไปตามกาล จัดเป็นกลุ่ม ๆ ไว้ตามกาล ส่วนพุทธทาสภิกขุ อธิบายว่าวิญญาณสามารถเกิดได้ตามเหตุปัจจัยในชีวิตประจำวันของคนที่มีชีวิตโดยไม่มีกาลเวลาอะไรแทรกแซง ไม่จัดอาการของปฏิบัติสมุปปาทให้อยู่ในอดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล

๓. วิญญาณในการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติหรือเวียนว่ายตายเกิดมุ่งเอาวิญญาณได้วิถี (ภวังควิญญาณ) เป็นสำคัญ ส่วนการอธิบายแบบชีวิตประจำวันหรือแบบขณะจิตเดียว มุ่งเอาวิญญาณในวิถี (วิถีวิญญาณ) วิญญาณหรือการรับรู้ ๒ อย่างนี้มีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ การรับรู้ได้วิถี (ภวังควิญญาณ) เป็นจิตรากฐานของชีวิตทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ทำหน้าที่โดยที่เราไม่รู้สึกรู้ตัวเมื่อมีอารมณ์มากระตุ้น เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ มากระทบกระตุ้น ก็จะละภาวะของตนเองขึ้นสู่วิถีหรือการรับรู้ในวิถี (วิถีวิญญาณ) ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จนได้ยินรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น ครั้นรับรู้แล้วก็จะสะสมอารมณ์ที่ตนได้ประสบมาเอาไว้ได้วิถีเพื่อจะเป็นปัจจัยแห่งการรับรู้ในวิถีต่อไปอีก ข้อสังเกตการรับรู้ได้วิถีและการรับรู้ในวิถีก็คือ เวลาหลับ และเวลาตื่น เวลาหลับไม่สามารถรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้ เวลาตื่นสามารถรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้ ฉะนั้น การอธิบายแบบแรกมุ่งเอาปฏิสนธิวิญญาณซึ่งเป็นการรับรู้ได้วิถี (ภวังควิญญาณ) การอธิบายแบบหลังมุ่งเอาการรับรู้ในวิถี (วิถีวิญญาณ)

๔. เปรียบเทียบการอธิบายนามรูป

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

๑. ทั้งสองท่านได้อธิบาย นามรูป คือ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) เรียกว่า นาม และ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เรียกว่า รูป

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

๑. พุทธโฆษาจารย์อธิบายวิวัฒนาการของร่างกายและจิตใจที่เป็นกระบวนการอย่างหนึ่งที่เกิดจากปฏิสนธิวิญญาณ ถูกกรรมปรุงแต่งให้มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร จนครบสมบูรณ์ มีคุณสมบัติและข้อบกพร่องตามสมควรแต่กรรม อธิบายองค์ประกอบนามรูปชนิดไหนบ้างเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะอะไรและเป็นปัจจัยได้โดยประการอย่างไร โดยละเอียดอย่างมีกฎเกณฑ์ ส่วนพุทธทาสภิกขุ อธิบายโดยภาษาที่เข้าใจง่ายว่า นามรูป คือ คนเราที่ประกอบไปด้วยส่วนที่เป็นร่างกายและส่วนที่เป็นจิตใจที่สามารถเกิดและดับได้ เช่น เกิดความมีความรู้สึกว่าเป็นตัวเราของเรา ในขณะที่ใด ขณะนั้นก็มีนามรูปชนิดนั้นเกิดขึ้น เมื่อเกิดแล้วก็ดับ พร้อมทั้งจะเป็นนามรูป ต่าง ๆ อีกต่อไป

๕. เปรียบเทียบการอธิบายสฬายตนะ

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

อธิบายสฬายตนะ ๖ ได้แก่ จักขวยตนะ คือ แคนสำหรับติดต่อทางตา โสตายตนะ คือ แคนสำหรับติดต่อทางหู ฆานายตนะ คือ แคนสำหรับติดต่อทางจมูก ชิวหายตนะ คือ แคนสำหรับติดต่อทางลิ้น กายายตนะ คือ แคนสำหรับติดต่อทางกาย มนายตนะ คือ แคนสำหรับติดต่อทางใจ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

พุทธโฆษาจารย์แสดงกระบวนการชีวิตที่ต้องมีเครื่องมือสำหรับติดต่อกับสิ่งทั้งหลายต่าง ๆ ทั้งภายนอก และภายในด้วยอาศัยปัจจัยคือนามรูป อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และ อายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ อายตนะทั้ง ๒ ฝ่ายมากระทบกัน เกิดวิญญาณแต่ละอย่างขึ้น ท่านไม่ได้แสดงขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อควบคุมกระแสชีวิตเอาไว้ ส่วนพุทธทาสภิกขุแสดงอายตนะต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่ของตนอยู่ในขณะนั้น ในสถานการณ์ต่าง ๆ เช่น ในกรณีจักขวยตนะ ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการเห็นรูป เป็นต้น แสดงขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อควบคุมกระแสชีวิตหรือกระแสปฏิเจตสมุปบาทไว้ด้วย เพื่อตัดกระแสแห่งการเกิดทุกข์ในการควบคุมกระแสแห่งชีวิตต้องควบคุมที่อายตนะซึ่งอยู่ในวิสัยที่คนเราสามารถควบคุมได้ สิ่งที่ต้องควบคุมคืออายตนะ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ไปกระทบกับ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ รัมมารมณั ความมุ่งหมายของการควบคุมก็เพื่อไม่ตกเป็นทาสของอายตนะที่คอยแสวงหาอารมณ์ที่ชอบใจ การควบคุมอายตนะถือว่าเป็นการควบคุมกระแสชีวิตในวงกว้าง

๖. เปรียบเทียบการอธิบายผัสสะ

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

อธิบายผัสสะ ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัส คือ สัมผัสทางตา โสตสัมผัส คือ สัมผัสทางหู ฆานสัมผัส คือ สัมผัสทางจมูก ชิวหาสัมผัส คือ สัมผัสทางลิ้น กายสัมผัส คือ สัมผัสทางกาย มโนสัมผัส คือ สัมผัสทางใจ แสดงผัสสะเกิดจากองค์ประกอบ ๓ อย่าง ประกอบกัน คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และมโนอายตนะคือวิญญาณ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

พุทธโฆษาจารย์ อธิบายผัสสะหรือสัมผัสตามความหมายธรรมดา เช่น ดากระทบ รูปเกิดวิญญาณขึ้น ซึ่งได้แก่ จักขุสัมผัส หูกระทบเสียงเกิดวิญญาณขึ้น ซึ่งได้แก่ โสตสัมผัส เป็นต้น ท่านไม่ได้แสดงขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อควบคุมกระแสชีวิตเอาไว้ พุทธทาสภิกขุอธิบายผัสสะคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกันเกิดวิญญาณขึ้น เหมือนกันกับอธิบายของพระพุทธโฆษาจารย์ แต่เสนอแนวทางปฏิบัติต่อจากการควบคุมอายตนะ ซึ่งการควบคุมอายตนะที่สะดวกที่สุดคือควบคุมตรงผัสสะหรือสัมผัส ไม่ว่าจะสัมผัสธรรมดา หรือสัมผัสคุณค่าอันเกิดจากใจก็ตาม ต้องควบคุมให้ได้ที่ตรงผัสสะหรือสัมผัสอย่าให้เกิดอาการปฏิเสธสมุปปาทต่อไปคือเวทนา

๗. เปรียบเทียบการอธิบายเวทนา

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

อธิบายวิญญาณ ๖ ที่เกิดทางทวาร ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางตา โสตสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางเสียง ฆานสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางจมูก ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางลิ้น กายสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางกาย มโนสัมผัสสชาเวทนา คือเวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางใจ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

พุทธโฆษาจารย์ อธิบายเวทนา ๖ อย่าง ที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ ตามความธรรมดา ดากระทบรูปเกิดวิญญาณขึ้นซึ่งได้แก่จักขุสัมผัสนั้น ต่อจากนั้นก็เกิดอาการปฏิเสธสมุปปาทต่อไปคือเวทนา ได้แก่ ความสุข ความทุกข์ ความไม่สุขไม่ทุกข์ อย่างไรก็ดีอย่างใดอย่างหนึ่งทางทวารนั้น ๆ เช่น มีการสัมผัสทางตา เกิดความสุขขึ้นมา เรียกว่า มีเวทนาคือความสุขอันเกิดจากสัมผัสทางตา ถ้าเกิดความสุขขึ้นมา เรียกว่า มีเวทนาคือความทุกข์อันเกิดจากสัมผัสทางตา เป็นต้น ท่านไม่ได้แสดงขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อควบคุมกระแสชีวิตเอาไว้ พุทธทาสภิกขุอธิบายเวทนา ๖ ทางทวารเหมือนกัน

๘. เปรียบเทียบการอธิบายตัณหา

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

อธิบายตัณหา ๖ ได้แก่ รูปตัณหา คือความทะยานอยากได้รูป สัทตตัณหา คือความทะยานอยากได้เสียง คันธตัณหา คือความทะยานอยากได้กลิ่น รสตัณหา คือความทะยานอยากได้รส โสภณตัณหา คือความทะยานอยากได้โสภณปุพพะ ฉัมมตัณหา คือความทะยานอยากได้ฉัมมมรรณ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

พุทธโฆษาจารย์อธิบายตัณหา ๖ อย่างดังที่กล่าวแล้ว และตัณหา ๑ อย่าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา และแสดงความสัมพันธ์กันระหว่างตัณหา ๖ อย่างและตัณหา ๑ อย่าง รูปตัณหา ความยินดีรูปที่มากกระทบทางตา ชื่อว่า กามตัณหา รูปตัณหาที่เป็นไปพร้อมความเห็นว่า รูปเที่ยง รูปยั่งยืน ชื่อว่า ภวตัณหา รูปตัณหาที่เป็นไปพร้อมกับความเห็นว่า รูปขาดสูญ ชื่อว่า วิภวตัณหา ในสัทตตัณหาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน รวมจึงมีตัณหา ๑๘ อย่าง แยกเป็นตัณหาในภายใน ๑๘ อย่าง ตัณหาในภายนอก ๑๘ อย่าง รวมเป็นตัณหา ๓๖ อย่าง ตัณหาเหล่านั้นแยกเป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ รวมแล้วจึงมีตัณหา ๑๐๘ อย่าง ตัณหาและอุปาทาน มีความหมายใกล้เคียงกัน ตัณหาหมายถึงความอยากได้อารมณ์ที่ยังไม่มาถึง อุปาทานหมายถึงความได้อารมณ์ที่มาถึงแล้ว ท่านอุปมาไว้ว่า ตัณหาเปรียบเหมือนโจรเหยียดมือไปเพื่อขโมยของในที่มีดี อุปาทานเปรียบเหมือนโจรคนนั้นเองจับเอาสิ่งของไว้ได้

พุทธทาสภิกขุอธิบายตัณหา ๖ อย่างเหมือนกัน และตัณหา ๑ อย่าง คือ ความอยากในของอันน่าใคร่ เรียกว่า กามตัณหา ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ อยากมีชีวิตอยู่เป็นต้น เรียกว่า ภวตัณหา ความไม่อยากมี ไม่อยากเป็น เรียกว่า วิภวตัณหา กามตัณหาอาศัยอารมณ์ที่เกี่ยวกับกามมีรูปเป็นต้น

๕. เปรียบเทียบการอธิบายอุปาทาน

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

อธิบายอุปาทาน ๔ ได้แก่ กามุปาทาน คือความยึดมั่นในกาม ทิฏฐุปาทาน คือความยึดมั่นในทิฏฐิ สีลัพพตูปาทาน คือความยึดมั่นในศีลและพรต อัตตวาหุอุปาทาน คือความยึดมั่นในวาตะว่ามีอัตตา

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

พุทธโฆษาจารย์อธิบายในเชิงอุปมาว่า ความปราถนาที่ยังไม่มาถึงจัดเป็นตัณหาอุปมาเหมือนโจรยื่นมือควานหาสิ่งของในที่มืด การยึดเอาอารมณ์ที่มาถึงเอาจัดเป็นอุปาทานอุปมาเหมือนการคว้าเอาสิ่งของของโจรเอาไว้ได้ ในการเกิดกิเลสนั้น กิเลสที่เกิดขึ้นก่อนท่านไม่กล่าวไว้โดยตรงแต่กล่าวโดยอ้อมว่า อัตตวาหุอุปาทาน เกิดขึ้นก่อน ต่อจากนั้นทิฏฐุปาทาน สีลัพพตูปาทาน และกามุปาทาน จึงเกิดตามลำดับ ว่าด้วยการละ อุปาทาน ๓ อย่างได้แก่ ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตูปาทาน และอัตตวาหุอุปาทานถูกละได้ก่อนด้วยมรรคเบื้องต้นคือ โสคาปัตติมรรค กามุปาทานละได้ทีหลังด้วยมรรคสุดท้ายคืออรหัตตมรรค

พุทธทาสภิกขุอธิบายว่าอัตตวาหุอุปาทานหรืออัตตานุทิฏฐิ ถูกละได้เด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรค เมื่อละอัตตวาหุอุปาทานได้แล้วอุปาทานที่เหลือก็ย่อมไม่มี สำหรับอัตตวาหุอุปาทานกับสักกายทิฏฐิ ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุเห็นว่ามีารอธิบายเป็นเรื่องเดียวกันซึ่งตกค้างอยู่ในขุททก

๑๐. เปรียบเทียบการอธิบายภพ

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

ภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

พุทธโฆษาจารย์กล่าวถึงภพไว้ ๕ อย่าง คือ กามภพ (ภพที่นับว่ากาม) รูปภพ (ภพที่นับว่ารูป) อรูปภพ (ภพที่นับว่าอรูป) สัญญาภพ (ภพของสัตว์ที่มีสัญญา) อสัญญาภพ (ภพของสัตว์ที่ไม่มีสัญญา) เนวสัญญานาสัญญาภพ (ภพที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัญญาที่หยาบ) เอกโวการภพ (ภพที่เต็มไปด้วยรูปชั้นอย่างเดียว หรือภพที่มีชั้นเดียว โวการคือชั้น) จตุโวการภพ (ภพที่มีชั้น ๔ อย่าง) ปัญจโวการภพ (ภพที่มีชั้น ๕ อย่าง)^{๑๒} เมื่อกล่าวโดยความก็คือ ภพ ๓ อย่าง คือ กามภพ ได้แก่ ภพเป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้ยังเสพกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และสัมผัสมรรณ ซึ่งได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ และเทวดา รูปภพ ได้แก่ ภพเป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ได้รูปฌานแล้ว ไม่เสื่อมจากรูปฌาน ตายไปเกิดในรูปภพ ได้แก่พรหม ๑๖ ชั้น เป็นภพที่ไม่ติดอยู่ในกาม อรูปภพ ได้แก่ ภพเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ที่ได้รูปฌานแล้ว ไม่เสื่อมจากรูปฌาน ตายไปเกิดในอรูปภพ ๔ ชั้น เป็นชั้นที่ไม่ติดอยู่ในกาม และรูป ตามทรรศนะนี้ผู้ที่จะไปภพอื่นได้ต้องจุติหรือตายเสียก่อนจึงไปได้

ส่วนพุทธทาสภิกขุถึงภาวะที่จิตมนุษย์เกี่ยว ข้องอยู่ในกามภพบ้าง รูปภพบ้าง อรูปภพบ้าง ในปัจจุบันที่ยังมีชีวิตอยู่ในกามภพ คือ ภาวะที่จิตของสัตว์คิดใจอยู่ในกาม คือ รูป เสียง เป็นต้น ในขณะที่เห็นรูป ฟังเสียง เป็นต้น ในขณะที่ดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน รูปภพ คือ ภาวะที่จิตของบุคคล

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ.ธรรมะหน้า ธรรมะโคลน, หน้า ๘๗.

^{๑๒} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๘๕.,วิสุทธิ.(ไทย) ๓/๓๖๗-๓๖๘.

๑๑. เปรียบเทียบการอธิบายชาติ

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

ชาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขั้นฐ์ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

พุทธโฆษาจารย์ มุ่งอธิบายการปรากฏขึ้นที่แรกแห่งขั้นฐ์ต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิครั้งแรกแห่งขั้นฐ์ทั้งหลายจนถึงคลอออกจากท้องมารดา หรือการเกิดขึ้นมาในภพนี้ต่อจากอดีตภพของสัตว์อื่น ๆ การเกิดของสัตว์ในภพนั้น ๆ ไม่จำกัดอยู่เฉพาะการเกิดเป็นมนุษย์เท่านั้น การเกิดสำหรับมนุษย์นั้นประกอบด้วยองค์ ๓ ประการคือ มารดามีระดู มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มีคันธัพพะสัตว์มาปรากฏ

พุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า การเกิดในกรณีปฏิจิตสมบูรณ์บาท การเกิดปฏิจิตสมบูรณ์บาทสายหนึ่ง ๆ การเกิดทางนามธรรมที่ถูกปรุงแต่งมาเป็นความรู้สึกว่า ตัวกู เมื่อมีการผลอสติปล่อยให้กิเลสครอบงำจิตใจครั้งหนึ่ง ก็เป็นชาติครั้งหนึ่ง เป็นภาษาธรรม ไม่ใช่ภาษาตามความเข้าใจของชาวบ้านที่หมายถึงการเกิดจากท้องมารดา การคิดอย่างไรอยู่ในใจก็เกิดเป็นอย่างนั้นที่ร่างกาย คิดอย่างสัตว์ก็เกิดเป็นสัตว์ คิดอย่างคนพาลก็เกิดเป็นคนพาล คิดอย่างบัณฑิตก็เกิดเป็นบัณฑิต คิดอย่างเทวดาก็เกิดเป็นเทวดา

๑๒. เปรียบเทียบการอธิบายขรามรณะ

ก. ประเด็นที่คล้ายคลึงกัน

ขรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวขุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ

มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้นขันธ์ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ

ข. ประเด็นที่แตกต่างกัน

ตามอธิบายของพุทธโฆษาจารย์ ชรามรณะ มีความหมายธรรมดา ชรา คือ ความทรุดโทรมทางด้านร่างกาย จากวัยเด็ก สู้วัยหนุ่มสาว จากวัยหนุ่มสาวสู้วัยแก่ จากวัยแก่เข้าสู่ความตาย คือมรณะ ได้แก่ความสิ้นชีวิต หมดลมหายใจ ตายจากภาวะมนุษย์

ตามอธิบายของพุทธทาสภิกขุ การเกิดปฏิจสมุปบาทสายหนึ่ง ๆ การเกิดทางนามธรรมที่ถูกปรุงแต่งมาเป็นความรู้สึกว่า ตัวกู เมื่อมีการผลอสติปล่อยให้กิเลสครอบงำจิตใจครั้งหนึ่ง ก็เป็นชาติครั้งหนึ่ง เมื่อเกิดแล้วก็มี การเปลี่ยนแปลง (ชรา) และดับ (มรณะ) ไปพร้อมที่จะเกิดปฏิจสมุปบาทสายอื่น ๆ ต่อไป

สรุปพุทธโฆษาจารย์เป็นพระอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงและมีผลงานมากที่สุดได้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบาย ศีล สมาธิ ปัญญา มีทั้งหมด ๒๓ นิเทศ ในนิเทศที่ ๑๗ ชื่อว่า ภูมิปัญญา นิเทศ อธิบายปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ และอีกคัมภีร์หนึ่งชื่อ สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์ ได้อธิบายปฏิจสมุปบาทเป็น ๒ แบบ คือ แบบข้ามภพข้ามชาติในตอนแรก และในตอนหลัง อธิบายแบบเป็นไปในขณะที่จิตเดียว วรรณกรรมเรื่องปฏิจสมุปบาทของท่านทั้งสองคัมภีร์ได้ อธิบายในแนวหลักของอภิธรรม แบบข้ามภพข้ามชาติแบ่งเป็น ๓ ช่วงของชีวิต คือ อดีตชาติ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ปัจจุบันชาติ ได้แก่ วิญญาณ นารูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ อนาคตชาติ ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ พุทธทาสภิกขุพุทธทาสภิกขุเป็นพระที่ปฏิบัติปฏิบัติชอบมีชื่อเสียงไปทั่วโลกโดยเฉพาะผู้ที่สนใจพระพุทธศาสนา ท่านเป็นนักคิดนักเขียนที่มีผลงานเป็นจำนวนมาก แนวคิดของท่านมีอิทธิพลต่อคนร่วมสมัย ทำงานเพื่อพุทธศาสนาในสมัยที่คนนิยมวัตถุมากกว่าจิตใจในสังคมที่ความสลับซับซ้อนมากกว่าสังคมในอดีตการทำงานเพื่อพระพุทธศาสนาจึงเป็นอีกรูปแบบหนึ่งเพื่อดึงคนออกจากวัตถุมุ่งเรื่องจิตใจ ส่วนวรรณกรรมที่อธิบายปฏิจสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุ ท่านชอบใจที่จะอธิบายในส่วนที่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นได้ในชีวิตประจำวันแต่เพียงอย่างเดียว สำหรับหลักปฏิบัติคนเราสามารถควบคุมกระแสชีวิตที่เกิดทุกข์ได้ตรงที่อาการปฏิจสมุปบาทคือเวทนานี้เป็นขั้นตอนสุดท้าย อย่าให้เกิดเกิดอาการต่อไปคือตัณหา เพราะถ้าเกิดตัณหาแล้วก็ไม่สามารถควบคุมกระแสแห่งการเกิดทุกข์ได้อีก กระแสปฏิจสมุปบาทที่เกิดทุกข์ก็จะเกิดครบ เรียกว่า เกิดภพ เกิดชาติ

บทที่ ๕

สรุปการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปการวิจัย

ปฏิจสมเด็จพระบาทประกอบด้วยองค์ ๑๒ อย่าง คือ อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ทั้งหมดนั้นเป็นกระแสแห่ง กระบวนธรรมตามธรรมชาติหรือเป็นกระแสชีวิตของคนเราที่หมุนเวียนไปไม่รู้จบสิ้นตราบใดที่ คนเรายังไม่สิ้นกิเลสหรือสำเร็จเป็นพระอรหันต์ กระบวนธรรมนี้ก็จะหมุนเวียนไป จากปัจจัยธรรม หนึ่งเกิดขึ้นก็ทำให้เกิดปัจจัยอื่น ๆ อีกต่อไป โดยอาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันสัมพันธ์กันอย่าง เป็นระบบ พระพุทธเจ้าทรงค้นพบหลักปฏิจสมุปปาทนี้เมื่อครั้งที่ทรงยังเป็นพระโพธิสัตว์ โดยสืบ สวหาเหตุปัจจัยว่า โลกนี้คับแค้น จึงเกิด แก่ ตาย จุด และอุบัติ คนไม่รู้จักอุบายสลัดออกจากทุกข์ คือ ชราและมรณะ เมื่อไรจะพ้นจากชรามรณะได้ จึงได้ใช้มนสิการสืบสาวหลักปฏิจสมุปปาท จาก ชรามรณะมิได้เพราะมีชาติ ชาติมิได้เพราะภพ ภพมิได้เพราะอุปาทานเป็นต้น จนเกิดจักจุกคือปัญญา สามารถรู้เข้าใจปฏิจสมุปปาทตามเป็นจริง เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ใหม่ ๆ ได้นั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ ที่ใต้ต้นโพธิ์ ทรงพิจารณาปฏิจสมุปปาทโดยอนุโลม (ฝ่ายเกิด) และปฏิโลม (ฝ่ายดับ) ก่อนแต่ พระองค์จะออกแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ พระองค์ทรงน้อมพระทัยในอันไม่ทรงสอน เพราะ เห็นว่าธรรมที่พระองค์ทรงรู้คือปฏิจสมุปปาทเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง ยากแก่การรูเข้าใจ ถึงแสดงไปก็ เป็นการเหน้อยยากลำบากแก่พระองค์ แต่ถึงพระกระนั้นพระองค์ก็ทรงอาศัยความกรุณาในหมู่สัตว์ ได้ทรงสั่งสอนธรรมแก่เวไนยสัตว์อย่างไม่เห็นแก่ความยากลำบาก

หลักธรรมที่พระองค์ทรงแสดงคือหลักปฏิจสมุปปาท ได้แก่ ธรรมที่มีสภาวะเป็น กลาง ๆ มีอยู่จริงตามธรรมชาติ ไม่ใช่หลักธรรมที่เอียงสุดหรือสุดโต่งไปทางด้านใดด้านหนึ่ง คือ ไม่ เอียงสุดไปทางสัตสตทิกุญฺญิ และอุจเจททิกุญฺญิ ปฏิจจสมุปปาทเป็นธรรมที่เป็นไปตามกระแสแห่ง เหตุปัจจัย อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ไม่เกิดขึ้นมาลอย ๆ โดยหลักที่ว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะ สิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ไม่ได้อาศัยอำนาจการคลบับนาคาลของพระเจ้าองค์ใด เพราะว่าปฏิจสมุปปาท เป็นธรรมอาศัยเหตุปัจจัยเป็นไปตามกระแสจึงแสดงให้เห็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ไตรลักษณ์คือหลักธรรมที่มีจริงอยู่ธรรมชาติ พระพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติหรือไม่ก็ตาม หลักธรรมนี้ก็ดำรงอยู่เช่นนี้ ไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ค้นพบแล้วนำมา บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย ฉะนั้น ปฏิจัสมุปบาทจึงสัมพันธ์กับไตรลักษณ์ในแง่ที่ว่า ปฏิจัสมุปบาทเป็นกระบวนการที่แสดงให้เห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอิสระในตัวมันเอง จนสามารถมองเห็นไตรลักษณ์ คือ ภาวะที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และไม่มีตัวตน นอกจากนี้ปฏิจัสมุปบาทยังมีความสัมพันธ์กับหลักกรรม โดยมองกรรมเป็นเรื่องของเหตุผลที่ เป็นไปตามเหตุปัจจัย กรรมเป็นส่วนหนึ่งของปฏิจัสมุปบาท โดยย่อปฏิจัสมุปบาทลงในหลัก ไตรวิภูหรือวิภูฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก สามารถจัดเป็นหมวดได้ดังนี้ คือ หมวดที่ ๑ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลส หมวดที่ ๒ สังขาร ภพ จัดเป็นกรรม หมวดที่ ๓ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรามรณะ จัดเป็นวิบาก ปฏิจัสมุปบาทแสดงให้เห็นแสดงให้เห็น ถึงการกระทำกรรมและการให้ผลของกรรมโดยมีกิเลสเป็นต้นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้วย่อม ได้รับผลของกรรมที่เรียกว่าวิบาก ปฏิจัสมุปบาทนั้นเมื่อมองโดยภาพรวม ไม่นั้นที่จุดใดจุดหนึ่ง โดยเฉพาะ ในการดำรงชีวิตประจำวันหรือการแสดงออกทางพฤติกรรมของคนเรา คือ กรรม

ปฏิจัสมุปบาทและอริยสังข์เป็นเรื่องเดียวกันเพราะมีเนื้อหาสัมพันธ์กัน กล่าวคือ ปฏิจัสมุปบาทเป็นเนื้อหาของอริยสังข์ และอริยสังข์มีเนื้อหาครอบคลุมปฏิจัสมุปบาท พระพุทธเจ้า ตรัสขยายทุกขอริยสังข์และทุกขสมุทัยอริยสังข์โดยพิสดารตามแบบปฏิจัสมุปบาทฝ่ายเกิด ตรัส ทุกขนิโรธอริยสังข์โดยพิสดารตามแบบปฏิจัสมุปบาทฝ่ายดับ ถึงอย่างนั้นปฏิจัสมุปบาทฝ่ายดับยัง กินเนื้อความไปถึงทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ด้วย เพราะกระบวนการแห่งความดับทุกขนั้น ย่อมแสดงให้เห็นทางที่จะปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ สำหรับผู้ที่ตรัสรู้หรืออริยสังข์แล้วโดยความหมายก็คือ ตรัสรู้ปฏิจัสมุปบาทนั่นเอง

ปฏิจัสมุปบาทมีการอธิบายสืบต่อกันมาจนกระทั่งถึงยุคอรรถกถา พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายตีความปฏิจัสมุปบาทเป็นแบบข้ามภพข้ามชาติ การอธิบายแบบนี้ปรากฏอยู่ใน คัมภีร์วิสุทธรัตน ในนิเทศที่ ๑๗ ชื่อว่า ปัญญาภูมินิเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ปกรณ์พิเศษ อีกคัมภีร์หนึ่งที่ ท่านรจนาคือ คัมภีร์สัมโหมวินิเทศนี้ คัมภีร์นี้เป็นอรรถกถาวิภังค์ อภิธรรมปิฎกเล่มที่ ๒ โดยตรง แบ่งออกเป็น ๒ ตอน ตอนหนึ่งชื่อว่า สุตตันตภาขณีย์ อธิบายปฏิจัสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ เหมือนคัมภีร์วิสุทธรัตน อีกตอนหนึ่ง ชื่อว่า อภิธรรมภาขณีย์ อธิบายปฏิจัสมุปบาทแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวหรือแบบเป็นไปในชีวิตประจำวัน ทั้งสองคัมภีร์อธิบายขยายความปฏิจัสมุปบาท แบบอภิธรรม

พุทธทาสภิกขุ อธิบายปฏิจสมเด็จพระปบาทว่าเป็นแบบที่เป็นไปในขณะจิตเดียวเพียงอย่างเดียวและแน่ใจว่าพระพุทธรเจ้าตรัสปฏิจสมเด็จพระปบาทเป็นแบบที่เป็นไปในขณะจิตเดียว การตีความแบบนี้เท่านั้นจึงจะไม่ก่อให้เกิดประโยชน์เพื่อความดับทุกข์ ส่วนการตีความแบบข้ามภพข้ามชาติ จะไม่มีประโยชน์เพื่อความดับทุกข์ได้เลย

คำสอนของพระพุทธศาสนามีความมุ่งหมายเพื่อความดับทุกข์ แต่คำสอนบางเรื่องนั้นยากแก่การเข้าใจ ในวิทยานิพนธ์นี้เรื่องปฏิจสมเด็จพระปบาทที่มีความเห็นเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่เห็นด้วยการอธิบายปฏิจ สมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติและฝ่ายที่เห็นด้วยการอธิบายปฏิจสมุปบาทแบบเกิดขึ้นในขณะจิตเดียวหรือในชีวิตประจำวัน ทั้งสองฝ่ายต่างก็ยกพุทธพจน์ขึ้นมาสนับสนุนความคิดเห็นของตนซึ่งขึ้นอยู่กับระดับสติปัญญาของผู้อธิบาย ซึ่งการนำหลักฐานในพระไตรปิฎกมาสนับสนุนความคิดเห็นของตนอาจมีเนื้อความกลมกลืนกันได้ทั้ง ๒ ฝ่าย ซึ่งขึ้นอยู่กับ การจับเนื้อหาสาระที่สอดคล้องเหมาะสมกลมกลืนกัน ถึงอย่างนั้นตามหลักฐานที่ยกมาจากพระไตรปิฎกหากไม่ครอบคลุมเนื้อหาสาระพอคงเหลือไม่พ้นความคิดเห็นและความเข้าใจของคน อธิบายเอง ฉะนั้นในวิทยานิพนธ์นี้จะได้สรุปประเด็นดังนี้

ประเด็นที่มีลักษณะร่วมกันของการอธิบายปฏิจสมุปบาทของพุทธ โฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ คือมุ่งหมายจะกำจัดความเห็นผิด และความสำคัญหมายผิดว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน ตามความรู้สึที่ที่เกิดขึ้นในแต่ละบุคคลตามสัญชาตญาณ นอกจากจะแสดงความไม่มีตัวตนแล้วยังแสดงให้เห็นกระแสธรรมชาติหรือภาพปรากฏของเหตุปัจจัยที่เป็นไปตามกระบวนการของมันบ่งบอกให้เห็นว่า สิ่งใดที่เกิดจากเหตุปัจจัยหรือมีเหตุปัจจัย สิ่งนั้นก็จะคงมีอยู่ตลอดเวลาที่ปัจจัยยังมีอยู่ เมื่อปัจจัยแปรไปสิ่งนั้นก็ไม่มี กลายเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ เปลี่ยนแปรไปตามความเปลี่ยนแปลงแห่งเหตุปัจจัยเสมอ ปฏิจสมเด็จพระปบาทเป็นธรรมเทศนาที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางไม่เอียงไปทางมิจฉาทิฎฐิที่สุด โด่งข้างฝ่ายที่มีอยู่หรือขาดสูญ เป็นความจริงของเหตุปัจจัยที่บริสุทธิ์ตามกระแสธรรมชาติ เมื่อเข้าใจจะก่อให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติในการดำรงชีวิตประจำวัน ปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง ประณีต ไม่อยู่ในวิสัยที่จะคิดเดาเอาได้ ผู้ไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจสมุปบาทตามความเป็นจริงหนีไม่พ้นจาก อบาย ทุกติ วินิบาต และสังสารวัฏ

ประเด็นคุณค่าทางการปฏิบัติ การอธิบายปฏิจสมุปบาทของพุทธ โฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุมีอิทธิพลต่อแนวคิดและก่อให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติแก่สังคม มีข้อสังเกตว่าคำอธิบายของทั้งสองท่านขัดแย้งกันอย่างเห็นได้ชัดก็จริง ถึงอย่างนั้นคำอธิบายดังกล่าวก็ยังสนับสนุนส่งเสริมสัมพันธ์กันและกันได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ การอธิบายปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติของพุทธ โฆษาจารย์ส่งเสริมสนับสนุนให้คนเห็นผลของกรรมหรือผลของการกระทำในระยะยาว

ประเด็นเกี่ยวกับอาการของปฏิจจสมุปบาท พุทธโฆษาจารย์แบ่งปฏิจจสมุปบาทสายหนึ่งออกเป็น ๓ ช่วงของชีวิตคือ

๑. อดีตชาติ ได้แก่ อวิชชา สังขาร
๒. ปัจจุบันชาติ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ
๓. อนาคตชาติ ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ

อวิชชา และสังขาร เป็นช่วงเวลาชีวิตที่เป็นอดีต กล่าวคือ คนมีกิเลสกระทำความดีกรรมชั่ว และกรรมไม่ดีไม่ชั่วในอดีตชาติที่แล้ว ก็จะส่งผลให้ปฏิสนธิวิญญาณไปสู่ภพใหม่ในชาติปัจจุบัน อาการปฏิจจสมุปบาทในชาติปัจจุบันเริ่มต้นที่ วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ผลของการกระทำในชาติปัจจุบันนี้เองก็จะส่งผลให้วิญญาณไปเกิดในอนาคตชาติต่อไป คือ ชาติ ชรามรณะ พุทธทาสภิกขุ อธิบายปฏิจจสมุปบาทว่าเกิดครบทุกอาการในชาตินี้ ในแต่ละวันที่คนเราดำรงชีวิตอยู่ ปฏิจจสมุปบาทก็เกิดครบรอบได้หลายครั้ง เกิดได้อย่างรวดเร็วจนไม่สามารถรู้ตัวได้ถ้าขาดสติ การอธิบายของท่านจึงไม่เกี่ยวกับ ๓ ชาติเลย การอธิบายเป็น ๓ ชาติ ท่านให้ข้อสังเกตว่า ถ้าอวิชชาและสังขารซึ่งเป็นกิเลสและเป็นกรรมจะมีผลในชาติหน้าหลังจากตายไปแล้ว วิบากหรือผลของกรรมที่เราทำไว้ในชาตินี้ก็จะไม่ให้ผลในชาตินี้เลย แต่จะให้ผลในชาติหน้าเรื่อยไป สำหรับผู้มีกิเลสทำกรรมไว้จะไม่มีโอกาสได้รับผลของกรรมในปัจจุบันทันตาเห็น ต้องไปรับผลของกรรมในชาติหลังจากตายแล้ว

ประเด็นที่ขัดแย้งกัน พุทธโฆษาจารย์อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติโดยแบ่งออกเป็น อดีตชาติ ปัจจุบันชาติ และอนาคตชาติ ในอดีตชาติ กล่าวคือ คนมีอวิชชาคือ ความไม่รู้ในอันที่จะทำตนเองให้พ้นจากทุกข์จึงมีความคิดหรือความจงใจในการกระทำความต่าง ๆ เป็นบุญบ้าง (บุญญาภิ

ประเด็นเกี่ยวกับภาษาคนภาษาธรรม การอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติทำให้เข้าใจวงจร
อาการปฏิบัติสมุปปบาทเป็นแบบภาษาคน โดยเฉพาะ การอธิบายวิญญาน การอธิบายดังกล่าวอาจ
นำไปสู่การเข้าใจผิดว่าวิญญานเที่ยงแท้ไม่ผันแปร เมื่อคนตายไปแล้ว วิญญานที่เป็นตัวตนที่แท้จริง
จะไปปฏิสนธิในภพใหม่ เหมือนกับความเข้าใจของผู้ที่นับถือลัทธิอื่นในครั้งพุทธกาล เช่น ศาสนา
พราหมณ์ที่เข้าใจว่า วิญญานเป็นตัวตนที่แท้ เป็นสิ่งเที่ยงแท้ ในทางตรงกันข้ามพระพุทธศาสนา
แสดงวิญญานในลักษณะนี้เหมือนกัน แต่มีความแตกต่างกันที่ว่า วิญญานในพระพุทธศาสนาเป็น
สิ่งที่เกิดแต่เหตุปัจจัย วิญญานได้ปัจจัยเป็นเพียงสิ่งอาศัยรูปและอรูปรูปอยู่ เมื่อหมดปัจจัยวิญญานก็ดับ

ประเด็นเกี่ยวกับการนำมาเป็นหลักปฏิบัติในชีวิตประจำวัน พุทธโฆษาจารย์ไม่ได้แสดงวิธีปฏิบัติหรือวิธีการควบคุมกระแสปฏิจสมุปบาทจนนำมาเป็นหลักปฏิบัติควบคุมกระแสปฏิจสมุปบาทไม่ให้เกิดครบทุกอาการอันเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ไว้ แต่แสดงวงจรชีวิตอย่างกว้าง ๆ ให้เห็นว่า ถ้าอดีตดี ปัจจุบันก็ดี และจะส่งผลถึงอนาคตที่ดี พุทธทาสภิกขุ เสนอหลักปฏิบัติเอาไว้ว่า ในเบื้องต้นนั้นต้องมีการควบคุมอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่มาประสบอารมณ์หรืออายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ โดยการเลือกดู เลือกฟังเป็นต้น ไม่ตกเป็นทาสของอายตนะด้วยการแสวงหาสิ่งบำรุงบำเรอ ทางตา ทางหู เป็นต้น ในขั้นต่อมาต้องรู้จักควบคุมผัสสะหรือการสัมผัส ซึ่งการสัมผัสนั้นประกอบไปด้วยองค์ ๓ คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ (อายตนะภายใน กระทบอารมณ์คืออายตนะภายนอก มีวิญญาณเป็นรับรู้) สัมผัสมี ๒ ระดับ คือ ๑. ปฏิฆสัมผัส สัมผัสทางวัตถุ ๒. อธิวจนสัมผัส สัมผัสทางความหมาย สัมผัสในคุณค่าของอารมณ์นั้น ๆ ที่จะทำให้เกิดตัณหา ในขั้นนี้ต้องควบคุมทั้งสองสัมผัสไม่ให้เกิดความรู้สึกที่เป็นบวกหรือเป็นลบ กล่าวคืออย่าให้เวทนาเกิดขึ้น ให้หยุดอยู่เพียงการสัมผัส ในขั้นสุดท้าย ในขั้นนี้คือเมื่อมีสัมผัสแล้วไม่สามารถควบคุมได้จนเกิดเวทนา ความสุข ความทุกข์ ความไม่สุขไม่ทุกข์ขึ้นมา ก็สามารถควบคุมได้อีกทีโดยไม่ให้เกิดตัณหา ให้มีเพียงการเสวยเวทนาหรือเวทนาสักว่าเวทนา ไม่ให้เกิดตัณหา สิ่งที่ควบคุมคือสติกำกับ คุมใจให้อยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องในเวลา นั้น จิตอยู่กับงานระลึกในสิ่งที่ตั้งงาม ไม่ผลอปล่อยสติให้เลื่อนลอยหลงไหล ถ้าไม่สามารถควบคุม

ประเด็นวิภูฏสงสาร พุทธโฆษาจารย์จัดปฎิจสมุปบาทในลงในวิภูฏะ ๓ ไว้ว่า อวิชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวัฏ สังขารและภพ จัดเป็นกรรมวัฏ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิปากวัฏ คนมีกิเลสจึงทำกรรมต่าง ๆ เป็นกุศลหรืออกุศลแล้วได้รับผลของกรรม เมื่อ ได้รับผลกรรมก็เกิดกิเลสแล้วทำกรรมต่าง ๆ อีก หมุนเวียนไปไม่จบสิ้น พุทธทาสภิกขุอธิบายว่า ในวิภูฏสงสารมีพระนิพพานอยู่ เมื่อใดที่จิตไม่มีการปรุงแต่งเป็นความรู้สึกว่าตัวตนของเรา ขณะนั้น จิตก็ไม่มีการเกิดกิเลสเป็นเหตุกระทำกรรม ไม่มีการกระทำกรรม ไม่มีวิปากคือผลของกรรม มีแต่ความสงบ เยือกเย็นอยู่ซึ่งก็คือนิพพานในขณะนั้น แต่เมื่อใดจิตมีกิเลสเกิดความนึกคิดว่าตัวตนของตนอัน เนื่องมาจากการผลอสติในขณะที่เห็นรูป ได้ยินเสียงเป็นต้น เกิดความพอใจหรือไม่พอใจ ขณะนั้น มีวิภูฏสงสาร คือกิเลสเป็นเหตุทำกรรม การกระทำกรรม และการรับผลของกรรม จิตของคนเรา มีวิภูฏสงสารและพระนิพพานขึ้นอยู่กับอาการจิต

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาปฎิจสมุปบาทตามพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก และศึกษาการ อธิบายความของพุทธโฆษาจารย์และพุทธทาสภิกขุ ศึกษาเนื้อหาสาระหลักธรรมในการนำมา ปฏิบัติมากกว่าการศึกษาในแง่ที่เป็นกฎธรรมชาติที่สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ หรือหากจะเป็นกฎ ธรรมชาติก็กล่าวเฉพาะแต่ที่เป็นกฎของชีวิตมนุษย์ที่ดำเนิน ไปอย่างนั้น และเปรียบเทียบความเห็น ของทั้งสองท่านให้เห็นถึงความเหมือนและแตกต่างกัน ผู้วิจัยเห็นว่ากฎปฎิจสมุปบาทเป็นกฎ สากลคล้ายกันกับหลักวิทยาศาสตร์จึงควรที่จะศึกษาต่อ โดยสามารถนำเปรียบเทียบว่าสอดคล้อง วิทยาศาสตร์ได้หรือไม่ ศึกษาเปรียบเทียบกับหลักคำสอนของศาสนาอื่น หรือจะศึกษาในแง่ของ อภิธรรม โดยเฉพาะ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการสร้างเสริมความรู้ต่อไป

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกบาลี**. ฉบับมหาจุฬาเดปีฎก, ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **อรรถกถาบาลี** ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. **วิสุทธิมคฺคสุต** นาม ปกรณวิเสตสุต ตติโย ภาโค. พิมพ์
ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____. **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑** ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๖
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____. **อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา** ฉบับแปลภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๖.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พุทธทาสภิกขุ. **ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอรุ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. ธรรมสภา, ๒๕๔๑.

_____. **อิทัปปัจจยตา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๔.

_____. **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

จินดา จันแก้ว. **พุทธวิภาววิธี**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

จำรูญ ยาสมุท. **ศาสตราจารย์เกียรติคุณ. หนังสือทรงคุณค่าปฏิจจสมุปบาทปรมัตถธรรมเพื่อความ
ดับทุกข์**. เชียงใหม่ : บริษัทกลางเวียงการพิมพ์, ๒๕๔๔.

บรรจบ บรรณรุจิ. **จิต มโน วิญญูณ**. กรุงเทพฯ : ไม้ระบู่ที่พิมพ์, ๒๕๒๕.

บุญมี เมธางกูล. **ไต้ท่านพุทธทาส เรื่อง จิตว่าง เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๒.

_____ ได้ทำนุพุทธทาส เรื่องอวิชาและผีसांगเทวดา เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์,
๒๕๒๓.

_____ ได้ทำนุพุทธทาส เรื่องอวิชาปัจเจกการ เล่ม ๓. กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์,
๒๕๒๓.

_____ ปฏิกิจสมุปปาท. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘.

ปิ่น มุกกันต์. ปาฐกถาเรื่องจิต. วัดพระพุทธบาทจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทาน. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๕. บริษัทสื่อตะวัน,
๒๕๔๕.

_____ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

_____ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ. พระพุทธศาสนาในอินเดีย พัฒนาการและสารัตถธรรม.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____ พุทธปรัชญาสาระและพัฒนการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

พร รัตนสุวรรณ. พุทธวิทยา เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗.

_____ พุทธวิทยา เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗.

_____ คำบรรยายพุทธปรัชญา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

พุทธทาสภิกขุ. ธรรมะนำ ธรรมะโคลน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.

_____ และอรุณ แสงทอง. ผู้เรียบเรียง. ธรรมวาทะของพุทธทาส. กรุงเทพฯ : บุพพนิมิต
และสหธรรม, ๒๕๔๕.

_____ ธรรมวิจักขณา รวบรวมธรรมเทศนาและปาฐกถาในโอกาสพิเศษ. พิมพ์ครั้งที่ ๑.
เจริญรัฐการพิมพ์, ๒๕๔๕.

_____ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อรุณวิทยา,
๒๕๓๗.

_____ พื้นฐานของชีวิต. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____ เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัทปฏิกิจสมุปปาทหลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์
แบบ. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.

- _____ . แก่นพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๑๔.
- _____ . พุทธศาสนาต่างนิกาย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๑๗.
- _____ . ในวิถุสงสารมีนิพพาน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๒๐.
- _____ . นิพพาน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๒๔.
- _____ . วิธีการเข้าถึงธรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๒๖.
- _____ . หัวใจปรหมัตถสภาวะธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๒.
- _____ . คู่มือมนุษย์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๓.
- _____ . ทำงานให้สนุกได้อย่างไร. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๖.
- _____ . ชีวิตใหม่. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๔.
- _____ . ความสุข ๓ ระดับ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๕.
- _____ . ภาษาคน ภาษาธรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗.
- _____ . ตัวกูของกู. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗.
- _____ . มองศาสนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.
- _____ . กฎแห่งกรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.
- _____ . กรรมเหนือกรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.
- _____ . ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๖.
- _____ . ศิลปะแห่งการใช้สติในทุกกรณี. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐.
- _____ . ปฏิจสงมุขปาทในชีวิตประจำวัน. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๗.
- _____ . ปณิธาน ๓ ประการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๗.
- _____ . ชุมนุมนปาฐกถา ชุด พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๒๕.
- _____ . พหุลาธุสาศนี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๒๕.
- _____ . สุนญตา. จัดพิมพ์โดยกองตำราคณะธรรมทาน สวน โมกขพลาราม, ๒๕๔๓.
- _____ . ไกวัลยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์ดี, ๒๕๓๗.
- _____ . ปัญหาเกี่ยวกับพระเป็นเจ้าของเจ้า กรรม อนัตตา. กรุงเทพฯ : เจริญรัฐการพิมพ์, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.

รศ. บัณฑิตกว่าด้วยปฏิจสมเด็จพระบาทอันเป็นวิทยาศาสตร์แห่งสังสารวัฏ. กรุงเทพฯ : บุพพนิมิต,
๒๕๓๕.

วศิน อินทสระและมหาวิทยาลัยรามคำแหง คณะมนุษยศาสตร์ ภาควิชาปรัชญา. **พุทธปรัชญาเถรวาท**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๗.

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). **ความเข้าใจเรื่องปฏิจสมเด็จพระบาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

สิริวรรณ. **อิทัปปัจจยตาอำนาจสูงสุดของธรรมชาติ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ,
๒๕๔๗.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมุปนุ โน. “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติระหว่างปฏิจสมเด็จพระบาทกับกฎแห่งเต๋า”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระมหาวัฒนา พึ่งชื่น. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างความเข้าใจอิทัปปัจจยตาและเจตคติแบบฉันทะในพุทธจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๕.

อรรถ อคฺลยฺอารยะรังสี. “ปฏิจสมเด็จพระบาทในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

๑. ภาษาอังกฤษ

Abernethy, G. L. ed. **Philophy of Religion**. USA : Macmillan, 1962.

Bhikku Buddhadasa. **Buddha – Dhamma for Students**. Bangkok : Dhamma Study and practice Group, 1988.

Dawiew, Keown. **The Nature of Buddhist Ethics**. New York : University of New York Press, 1989.

Dutt, Nalinakasha. **Early Monastic Buddhism**. Calcutta : Ferma KLM Private LTD, 1981.

Jackson, P. A. **Buddhadasa : A Buddhist thinker for The Modern World**. Bangkok : Saim Society, 1988.

Pande, G.C. **Studies in the Origins of Buddhism**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1995.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาประทีป อภิวิฑฒโน (แถวพันธุ์)
- เกิด : วันอาทิตย์ที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๗
- สถานที่เกิด : บ้านหนองหัวช้าง ต. หนองหัวช้าง อ. พรเจริญ จ. หนองคาย
- การศึกษา : จบพุทธศาสตรบัณฑิต (พ.ศ.บ) พ.ศ. ๒๕๔๒. จากมหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. จบปริญญาธรรม ๕ ประโยค พ.ศ.
๒๕๔๕ จากสำนักเรียนวัดชนะสงคราม กรุงเทพมหานคร
- หน้าที่ : เป็นครูสอนปริยัติธรรมแผนกบาลี สำนักเรียนวัดชนะสงคราม
กรุงเทพมหานคร
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดชนะสงครามราชวรมหาวิหาร คณะ ๕ ถ. จักรพงษ์ แขวง
ชนะสงคราม เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐